શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૧	૧૧	ભવ	ધર્મ
૨૭	૫	કરી	કહી
૩૧	૧૩	પ્રાયપામિ	પ્રાયયામિ
૩૯	૧૪	વર્ણનો અને ગુણનો	વર્ણ-ગુણ-પર્યાયનો
૩૭	૧૦	અભેદ	ભિન્ન
૪૯	૯	વણ	પણ
૫૫	૨	પામવુ	માનવુ
૮૩	૩	ધમ	ધર્મ
૧૦૯	૨	ઉપ્શાઓ	ઉપ્પાઓ
૧૧૦	૫	અશુદ્ધિ	અશુદ્ધ
૧૧૧	૭	ગ્રાહ્ય	ગ્રાહી
૧૩૮	૫	ભુવ	મૂળ
૧૬૭	૧૮	વ્યવહાર	વ્યવહાર
૧૭૮	૧૧	સમાધિ નદનવન વિમાન	સમાધિ-નદનવન, શાન્તિ-વન, સમતા-શચી, જ્ઞાન-મહોવિમાન
૨૨૭	૧૦	શતિ	સ્થિતિ
,,	૧૩	આગતિ	ગતિ
૨૪૯	૪	વિસ્તા તે તા	વિસ્તારે, તે

૨૫૧	૫	ઘટત્વ	ઘટત્વ સામાન્ય અને ઘટ
૨૬૯	૩	એક સ્વભવ	એક સ્વભાવ
૨૭૨	૨	અભાવન.	આલવન
,,	૮	અવિર્ભાવ	આવીર્ભાવ
૨૭૬	૬	[illegible]	ચૈતન્ય
૨૮૦	૧	સન્નિનેશ	સન્નિવેશ
૨૯૭	૧૫	કર્ણુ	કર્મ
૨૯૯	૧૪	જળ અને પાણી	દુધ અને પાણી

ઉપર જણાવેલી અશુધ્ધિ ઉક્ત ગ્રંથનું અવલોકન કરતાં નજરે તરી આવેલી તેનું આ લીસ્ટ છે પરંતુ તે ઉપરાંત પણ કેટલીક ભૂલો દ્રવ્યાનુયોગ તર્કણા નામના ગ્રંથનું અવલોકન કરવાથી સુધારી શકાય તેમ છે. કેમકે તે ગ્રંથના આધારેજ બહુધા આ ગ્રંથનું વિવેચન કરવામા આવેલું છે જેમની પાસે ઉક્ત ગ્રંથ હોય તેમણે તેનું અવલોકન કરી અવશિષ્ટ રહેલી ભૂલો સુધારી લેવા પ્રયત્ન કરવો ઉચિત શુધ્ધિ પત્ર તૈયાર કરતી વખતે તે ગ્રંથ મળી નહિં આવવાથી આ પામર પ્રયત્ન થયેલ છે.

લી૦ સન્મિત્ર કર્પૂરવીજયજી.

મહામહોપાધ્યાય શ્રીમાન

યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય વિરચિત

શ્રી.

દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો રાસ.

(ભાવાર્થ અને વિવેચન સમેત)

વિવેચન કર્તા

મોહનલાલ વિ. અમરશી શેઠ

અધીપતી જૈન વિજય તરંગ વિગેરે

શ્રી જૈન વિજય પ્રેસ

સંવત ૧૯૬૪ સને ૧૯૦૮.

ઉપોદ્ઘાત.

ન્યાય વિશારદ મહામહોપાધ્યાયજી શ્રીમાન યશોવિજય-જી મહારાજનું નામ ભાગ્યેજ કોઇ જૈનથી અજ્ઞાત હશે, તેમણે સંખ્યાબંધ ગ્રંથો લખી જૈન કોમપર જે મહદ ઉપકાર કર્યો છે તે સર્વ વિદિત છે. દરેક વિષયમાં તેઓ કેવા પ્રકારની અ-સાધારણ શક્તિ ધરાવતા હતા તે તેની જુદા જુદા વિષયપર લખાએલી ઉંચ પ્રકારની કૃતિ પરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવેછે. આધુનિક સમયે જૈન વિદ્વાનોને પ્રાયે કળીકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીમાન હેમાચાર્યજી અને શ્રીમાન્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયનું સાહીત્ય ઉપકારી થતું હોય એમ જોવાય છે. આ બંને ઝગઝગતા કોહીનુરથીજ જૈન સાહિત્ય હાલ ગૌરવતાને ધારણ કરી રહ્યું છે.

ન્યાય શાસ્ત્રમાં શ્રીમાન યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કેવ પ્રવીણ હતા તે તેમને કાશીના પંડીતો તરફથી ન્યાયવિશારદની પદવી મળેલી છે તેપરથી પ્રત્યક્ષ થાયછે. ન્યાયના વિષયમાં તેમના કાળમાં તેની બરોબરી કરી શકે, તેવો કોઇ પંડીત ન હોતો એવું તે વખતે સિદ્ધ થયું હતું.

ન્યાયના વિષયમાં તેઓએ અનેક અપુર્વ ગ્રંથો લખેલાછે, તે પૈકી આ 'દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ' એ પણ ઘણો ગહન અને અપુર્વ ગ્રંથછે આ રાસનો વિષય દ્રવ્યાનુયોગનો અને ન્યાયનો હોવાથી ઘણો ગહન છે. છતાં તે એક તદન સામાન્ય ભાષામાં રાસ રૂપે લખેલો છે. એ વિષે એક એવી દંત કથા છે કે અન્ય મતના આચાર્યોએ જૈનોના રાસનું ઉપહાસ્ય કર્યું હતું તેથી શ્રીમાન યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે આ ન્યાયનો અને દ્રવ્યાનુયોગનો ગહન વિષય એક સાદા રાસના આકારમાં રચીને તૈયાર કર્યો અને મહાન વિદ્વાનોને પણ તેમણે હેરત પમાડી દીધા

જૈન કોમમાં ન્યાયના અભ્યાસીઓ બહુજ જુજ છે અને તેમા ખાસ કરીને આવા રાસ રૂપે લખાએલા ગ્રથનું અધ્યયન કવચિતજ કરાય છે તેથી આવા ગ્રથ પર ભાવાર્થ અને સાધારણ રીતે વિસ્તાર પુર્વક વિવેચન લખાય તો આવા ઉત્તમ વિષયની જીજ્ઞાસુઓને સરલતા થાય એવા હેતુથી અમોએ આ ગ્રથ પર વિવેચન લખી મૂળ અને ભાવાર્થની સાથે પ્રગટ કરેલ છે વિવેચન લખવાનુ સાહસ કર્યા પછી મને મારી સ્થિતિ કઢગી જણાએલી છે કારણ કે ન્યાયના વિષયમા ચચુ પ્રવેશ કરવા જેટલી પણ મારી શકિત નથી તેમ છતા માત્ર ઉત્સાહને લઇને આ ગહન ગ્રથના વિષયને બની શકે તેટલો સ્પષ્ટ કર્યોછે દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાય, તેના ભેદ, નય ભગ પ્રમાણ વિગેરે ખાબતોને આ ગ્રથમા ઘણી સારી રીતે વર્ણવેલછે તેમ છતા આ વિષય એવો છે કે મારા જેવા સાધારણ શકિતવાલાની ગભીર ભુલ પણ રહી ગઇ હોય એટલુજ નહિ પણ વિદ્વાનોને તો કદાચ ઉપહાસ્ય કરવા જેવુ પણ લખાઇ ગયુ હોય તો હુ તેઓ સર્વની ક્ષમા ચાહુ છુ અને આ વિષયના સબધમા મારી અલ્પજ્ઞતા જાહેર કરૂ છુ

આ ભાષા રૂપે રચાએલા ગ્રથપરથી શ્રીયુત ભોજ કવીએ દ્રવ્યાનુયોગ તર્કણા નામનો સસ્કૃત ગ્રથ લખેલો છે અને તેના પર ટીકા લખેલો છે તેની સહાયતા અમોએ વારવાર લીધેલછે અને ઘણી જગ્યએ તેમનેજ આધાર ભુત ગણેલ છે તેથી એ ગ્રથ અમોને ઘણો ઉપકરી થયો છે

જીનેશ્વરની આજ્ઞા વિરૂદ્ધ જે કાઇ લખાયુ હોય તે મિથ્યા દુષ્કૃત હજો

લી० વિવેચન કર્ત્તા

વિષયાનુક્રમ.

મહુમ શેઠ ઉત્તમચંદ પરમાણુંદ.

માગરોલ.

શેઠ ઉત્તમચદ પરમાણુદ માગરોલના વતની હતા અને રોજગાર અર્થે મુબઈમા રહેતા હતા તેઓશ્રીનો જન્મ સવત ૧૯૩૭ ના શ્રાવણ વદ ૮ ના રોજ થયો હતો તેઓ જ્ઞાતે દશા શ્રીમાલી ચુસ્ત જૈન હતા તેમનુ કુટુબ માગરોલ મા ઘણું માન પામેલુ અને આગેવાન છે

શેઠ ઉત્તમચદ પોતાની નાની વયથી ઘણા ચચલ અને ચાલાક હતા સ્કુલમા સારો અભ્યાસ કર્યા પછી ૧૯ વરસની નાની વયે તેમણે પોતાના મોગ ધધાનો બોજો ઉઠાવી લીધો હતો અને ૧૯૫૨ મા તેમના પિતાશ્રીનુ મરણ થવાથી તેમણે બધો કારભાર પોતાને શીર લીધો હતો તેઓ સ્વભાવના એટ લાબધા શાત અને મધુર હતા કે તેમના સમાગમમા આવનાર દરેક માણસનો તેમણે ચાહ મેળવ્યો હતો શેરબજારમા તેઓ એક આગેવાન દલાલ તરીકે પ્રખ્યાત થયા હતા પોતાની દલાલીમા તેઓ ઘણા આગળ વધી ગયા હતા અને તેમની અસાધારણ શકિતને માટે સૌથી અજાએબ થવા જેવુ એ બન્યુ હતુ કે છેવા એકજ વરસમા તેમણે ૭૫ હજાર રૂા મેળવ્યા હતા પરતુ કમનસીબે તેઓને પોતાને ઉપભોગ લેવાનુ બની શક્યુ નહિ.

શેઠ ઉત્તમચદ ઘણીજ નાની વયે એટલે તા૦ ૩૦ મી એપ્રીલ ૧૯૦૮ ના રોજ ૩૦ વરસની ભર યુવાન વયે

ગુજરી ગયા હતા.

શેઠ ઉત્તમચંદ પરમાણુંદને યાત્રા કરવાને ઘણો પ્રેમ હતો અને આટલી નાની ઉમરમાં તેમણે લગભગ દરેક તીર્થની યાત્રા કીધી હતી. પોતાનો મોટો ધંધો છોડીને તેઓ પોતાના કુટુંબ સાથે શીખરજી અને બીજા દુરના તીર્થ સ્થળોએ જાત્રા કરવા ગયા હતા. શીખરજીથી પાછા ફરતા કલકત્તામાં તેઓ એકાએક આજારી થઈ ગયા હતા અને ગંભીર હાલતમાં તેમને અત્રે મુંબઇમાં લાવતા ચાર દિવસમાં તેઓનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો.

શેઠ ઉત્તમચંદ નિયમિત પુજા પાઠ કરતા હતા, દરેક જાહેર સવાલમાં તેઓ આનંદ લેતા હતા જૈન મિત્ર સભા અને માંગરોલ જૈન સભાના તેઓ લાઇફ મેંબર હતા અને માંગરોલ શ્રીમાળી સમાજના તેઓ પેટ્રન હતા. તેઓ ગુપ્ત સખાવતને ચાહનારા હતા અને કોઇ પણ માણુસ તેની પાસેથી નીરાશ થઇને પાછો જતો નહી. તેઓ સ્વભાવના એટલા બધા નમ્ર હતા કે તેમણે પોતાની જીંદગીમાં કોઇના પર ગુસ્સો કર્યો હોય એમ જાણુવામાં નથી. આવા નરવીર રત્નનું આયુષ્ય જો લંબાયું હોત તો તેમના હાથથી અનેક કાર્ય થયા હોત પરંતુ ભાવિને તે ગમતું નહોતું, આવા યુવકના અકાલ મ્રત્યુથી માંગરોલને અને જૈન સંઘને મોટી ખોટ પડી છે. શેઠ ઉત્તમચંદ પરમાણંદ પોતાની પાછલ જુદા જુદા ખાતામાં રૂા. ૪૦૦૦ કાઢી ગયાછે. તેઓની પાછલ એક વિધવા એક નાનો પુત્ર અને એક પુત્રી તેઓ મુકી ગયાછે. પરમાત્મા તેમના આત્માને શાંતી આપો.

શ્રી

દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો રાસ

ઢાળ પહેલી

ચોપાઈ

(ગ્રંથકાર મંગલાચરણ કરે છે)

શ્રી ગુરુ જીતવિજય મન ધરી
શ્રી નયવિજય સુગુરુ આદરી
આતમ અરથીને ઉપકાર
કરું દ્રવ્ય અનુયોગ વિચાર ॥૧॥

ભાવાર્થ—પંડિત શ્રી જીતવિજયજી અને પવિત્ર શ્રી નયવિજયજી એ બંને સદ્ગુરુનું ચિત્તમાં સ્મરણ કરીને આત્મહિત કરનારા અર્થી એવા જીવોના ઉપકારને માટે દ્રવ્યાનુયોગનો વિચાર કરું છું (૧)

વિવેચન-અનુયોગ એટલે સૂત્રાર્થ વ્યાખ્યાન, તે ચાર પ્રકારે કહ્યાં છે. (૧) ચરણ કરણાનુયોગ એટલે આચાર સંબંધી ઉપદેશ જેમકે આચારંગ સૂત્ર. (૨) ગણીતાનુ યોગ એટલે સંખ્યાશાસ્ત્ર જેમકે ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તી અને સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તી સૂત્ર. (૩) કથાનુયોગ એટલે જેમાં ધર્મ કથાઓ અને દ્રષ્ટાંતનું વ્યાખ્યાન હોય તે જેમકે જ્ઞાતા સૂત્ર. (૪) દ્રવ્યાનુયોગ એટલે ષટ્ દ્રવ્ય સંબંધિ વિચાર જેમ કે સૂત્ર કૃતાંગ સૂત્ર અને સમ્મતિ તત્ત્વાર્થ. આ ચાર અનુયોગમાંથી ષટ્ દ્રવ્યનું જેથી સૂક્ષ્મજ્ઞાન થાય તે દ્રવ્યાનુયોગ તેનો વિચાર દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયના રાસની શ્રીમદ્ ન્યાયવિશારદ મહામહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ આત્માનું હીત કરવાને જેઓ ઉદ્યમવંત છે એવા જીવોપર ઉપકાર બુદ્ધીથી રચના કરે છે. (૧)

(દ્રવ્યાનુયોગ વિના ચરણ કરણાનુ યોગ નિષ્ફળ છે તે દેખાડે છે.)

વિના દ્રવ્ય અનુયોગ વિચાર
ચરણ કરણનો નહિ કો સાર

સમ્મતિ ગ્રથે ભાખ્યુ ઇસ્યુ
તે તો બુદ્ધ જન મનમા વસ્યુ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—સમ્મતિ ગ્રથને વિષે એવી રીતે કહ્યુ છે કે દ્રવ્યાનુયોગના વિચાર વગર, માત્ર ચરણકરણાનુયોગનો વિચાર કરવો તેમા કાઈ સારભુત નથી જેઓ પડિત છે તેઓના મનમા એ વાત બરાબર વસી છે (૨)

વિવેચન—ષડ્ દ્રવ્ય સબધી કાઇપણ વિચાર કર્યા વગર ફક્ત આચાર અને ક્રિયામા રક્ત રહેવાથી કાઈ સાર નથી, આ પ્રમાણે પ્રકરણના મુખ્ય એવા સમ્મતિ તર્કાર્થ ગ્રથમા લખેલુ છે અને જેઓ વિદ્વાન છે, તત્વજ્ઞાનના જાણ છે તેઓના મનમા એ વાત બરાબર ઠસેલી છે,

---

(દ્રવ્યાનુયોગની વિશેષતા બતાવે છે)

શુદ્ધા હારાદિક તનુ યોગ
મોટો કહીએ દ્રવ્ય અનુયોગ
એ ઉપદેશ પદાદિક ગ્રથે
સાખ લહી ચાલો શુભ પથે ॥૩॥

ભાવાર્થ—આહાર વિગેરે શુદ્ધ ગ્રહણ કરવું તે નાના યોગ છે પરંતુ દ્રવ્યાનુયોગનો વિચાર તે મોટો કહ્યો છે. ઉપદેશપદાદિક ગ્રંથને વિષે તેની સાક્ષી જોઇને શુભ પંથને વિષે ચાલવું

વિવેચન-બેતાલીસ દોષ રહીત શુદ્ધ આહાર લેવો, સામાયકાદિક ક્રીયાઓ કરવી એ બધા નાના યોગ છે. પરંતુ દ્રવ્યનું જ્ઞાન થાય એવો જે દ્રવ્યાનુયોગનો વિચાર તે યોગ બધા યોગમાં સૌથી મોટો કહેવાય છે. જેઓને પદ્ દ્રવ્યનું જ્ઞાન નથી અને જ્ઞાનને ગૌણ ગણી ક્રીયાને પ્રાધાન્ય પદ આપે છે તે બધા અશુદ્ધ માર્ગમાં ગમન કરે છે પરંતુ જીવા જીવાદિક દ્રવ્યનું જે જ્ઞાન થવું તે શુભ માર્ગ કહ્યો છે. ઉપદેશ પદાદિક ગ્રંથને વિષે તેની સાક્ષી છે.

(દ્રવ્યાનુયોગમાં રંગ લાગવાથી આધાકર્માદિક દોષ લાગતો નથી.)

*એ યોગે જો લાગે રંગ
આધા કર્માદિક નહિ ભંગ

પચ કલ્પ ભાષ્યે ઇમ ભણ્યુ
સદ્ગુરૂ પાસે ઇસ્યુ મે સુણ્યુ ॥૪॥

ભાવાર્થ—દ્રવ્યાનુયોગને વિષે જો ખરેખરો રંગ લાગે તો આધાકર્માદિક દોષ ન લગાડે પંચકલ્પ ભાષ્યમા એ પ્રમાણે કહેલુ છે અને સદ્ગુરુ પાસેથી એજ પ્રમાણે સાભળ્યુ છે (૪)

વિવેચન—જેઓને ષડ્દ્રવ્યના વિચારરૂપ દ્રવ્યાનુયોગનો રંગ* લાગેલો છે અને આત્મસ્વભાવમા લીનતા છે તેઓને કોઈ કારણસર કદાચીત આધાકર્મિક આહારનો દોષ લાગે તોપણ ચારિત્રનો ભંગ થતો નથી આવો અધીકાર પંચકલ્પ ભાષ્ય નામનો ગ્રંથ છે તેને વિષે છે તેમજ પ્રશમરતી ગ્રંથમા કહ્યુ છે કે —

किंचिच्छुद्ध कल्प्यम कल्प्यम्
स्यात् कल्प्यमपि कल्प्यम
पिंड शय्या वस्त्र पात्रं

---

* જેઓ દ્રવ્યાનુયોગના રસના હોય તેઓ ચારિત્રને માટે આ અનેરા ... મહત્વ ? જેઓ દ્રવ્યાનુયોગનુ જ્ઞાન નથી તેનો કર... અને ... ને કંઈ નાખ્યો નથી

वा भेषजाद्यंवा ॥ १ ॥
देशकाल पुरुषमवस्था
मुपयोग शुद्धि परिणामान्
प्रसमीक्ष्य भवति कल्प्यम्
नैकांता न्कल्प्यते कल्प्यम् ॥ २ ॥

આનો ભાવાર્થ એવો છે કે દેશ, કાલ, પુરૂષ અને અવસ્થાનો વિચાર કરીને ઉપયોગ પુર્વક શુદ્ધ પરીણામવાળાને કાંઈક શુદ્ધા શુદ્ધ તેમજ અકલ્પિત એવા આહાર, વસ્ત્ર, પાત્ર, શય્યા વિગેરે કલ્પે છે, એવો કાંઈ એકાંત નથી કે જે કલ્પિત હોય તેજ કલ્પે, વળી સદ્દગુરૂઓ ઉપદેશ કરે છે તેમાં પણ એમજ સાંભળવામાં આવ્યું છે.

(બાહ્ય યોગ અને દ્રવ્ય અનુયોગને ભેદ બતાવે છે)

બાહ્ય ક્રિયા છે બાહીર યોગ
અંતર ક્રિયા દ્રવ્ય અનુયોગ
બાહ્યહીન પણ જ્ઞાન વીશાલ
ભલો કહયો મુની ઉપદેશમાલ ॥૫॥

ભાવાર્થ –આવશ્યકાદિક બહારની ક્રિયા છે તે બાહ્યયોગ છે અને અંતર ક્રિયા છે તે દ્રવ્ય અનુયોગ છે બાહ્ય ક્રિયા હીન હોય પણ જ્ઞાનમા વિશાળ હોય તે મુનીને ઉપદેશમાળામા ઉત્તમ કહ્યા છે (૫)

વિવેચન—અજ્ઞાનપણે કરેલી સામાયક પ્રતિક્રમણ આદિક જે અનેક પ્રકારની બાહ્ય ક્રિયાઓ છે તે બાહ્યયોગ કહેવાય છે અને સ્વસમય પરીજ્ઞાન, આત્મીક અનુભવ અને નિજ રૂપમા રમણતા રૂપ અંતર ક્રિયા તે દ્રવ્યાનુયોગ કહેવાય છે, જે મહામુનીની બહારની સમજણ વિનાની ક્રિયામા ઓછા પણ હોય પરંતુ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી જેઓનુ હેય જ્ઞેય ઉપાદેય રૂપ જ્ઞાન ઘણુ વિશાળ હોય તેઓને ઉપદેશ માળામા ઉત્તમ પ્રકારના મુની કહ્યા છે એવા મુનીને ક્રીયાએ કરીને હીન જોઈને તેની અવજ્ઞા કરવી નહિ પરંતુ તેને જ્ઞાનયોગે કરીને મહાપુરૂષ માનવા (૫)

(દ્રવ્યાદિક જ્ઞાન મોક્ષનુ કારણ છે તે કહે છે)

દ્રવ્યાદીક ચિંતાએ સાર
શુકલ ધ્યાન પણ લહીએ પાર

તે માટે એહીજ આદરો
સદ્‌ગુરૂ વીણ મત ભુલ્યા ફરો ॥૬॥

ભાવાર્થ-દ્રવ્યાદિકનું ચીંતન કરવાથી શુકલ ધ્યાનનો પણ પાર પમાય છે, માટે એજ દ્રવ્યાનુયોગનો આદર કરો અને સદ્‌ગુરૂ વગર ભુલા પડયા ભટકો નહિ.

વિવેચન-ષડ્દ્રવ્ય અને આત્મિક ગુણોની ચિંતવણા જેઓને હર હમેશ થતી હોય તેઓ શુકલ ધ્યાન કે જે-મોક્ષનું દ્વાર છે તે પ્રાપ્ત કરે છે, પ્રવચન સારોદ્ધારમાં કહ્યું છે કે આત્મ દ્રવ્યગુણ પર્યાયની ભેદ ચિંતવણાથી શુકલ ધ્યાનનો પેહેલો પાયો સિદ્ધ થાય છે અને અભેદપણે ચિંતવન કરવાથી શુકલ ધ્યાનનો બીજો પાયો સિદ્ધથાયછે, તથા શુદ્ધ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયની અપુર્વ ભાવનાથી સિદ્ધિની સમાપ્તી થાય છે, જે શુકલ ધ્યાનનું ફળ છે.

(દ્રવ્યાનુયોગનો અધિકારી કોણ તે કહે છે,)

એહનો જેણે પામ્યોતાગ
ઓઘે એહનો જેહને રાગ

એ બે વીણ ત્રીજો નહિ સા'ધ
ભાસ્યો સમતિ અરથ અગા'ધ ॥૭॥

ભાવાર્થ—જેઓ દ્રવ્યાનુયોગનો તાગ એટલે અંત પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે અને જેને સામાન્ય પ્રકારે દ્રવ્યાનુયોગનો રાગ છે તે બે સીવાય ત્રીજો કોઈ સાધુ નથી, એ પ્રમાણે અગાધ અર્થવાળા સંમતિ ગ્રંથમા કહેલું છે (૭)

વિવેચન—જે મનુષ્ય દ્રવ્યાનુયોગ એટલે આત્મવિચારણા તેનો પાર પામી ગયા છે અને સામાન્ય રીતે આત્મજ્ઞાન મેળવવાને અતીશે ઉત્સુક અને ઉત્સાહવંત છે તેવા બે પ્રકારના મનુષ્યો સિવાય બીજા મનુષ્યોને સાધુ કહી શકાય નહિ, એ વિષે અગાધ અર્થવાળા સંમતિ ગ્રંથમા કહ્યું છે માટે મુખ્ય વસ્તુ તે ષડ્ દ્રવ્યનુ જ્ઞાન છે અને એવા જ્ઞાન વિના ચારિત્ર હોયજ નહિ (૭)

(દ્રવ્યાનુયોગમા લીન એવા સાધુઓજ આચારરૂપછે)

તે કારણ ગુરૂ ચરણ આધીન
સમય સમય ઇણુ યોગે લીન

સાધુ જે કિરિયા વ્યવહાર
તેહિજ અમ મોટો આધાર ॥૮॥

ભાવાર્થ—જેઓ સદ્દગુરૂના ચરણને આધીન થઇને સમયે સમયે આ યોગને વિષે લીન રહે છે તે સાધુ પુરૂષો ક્રિયાના વ્યવહારમાં દ્રઢ થાય છે અને તેઓજ અમોને આધારરૂપ છે.(૮

વિવેચન—એ દ્રવ્યાનુયોગની લેશ માત્ર પ્રાપ્તી પોતાના આત્માનું ઘણુ કલ્યાણુ કરી શકે છે તેથી સદ્દગુરૂના ચરણમાં આધીન થઇને સમયે સમયે એજ યોગમાં જે સાધુ લીન થાય છે તેવા ક્રિયા વ્યવહાર યુક્ત સાધુઓ અમોને મોટા આધારરૂપ છે એ મહાપુરૂષો ઇચ્છા યોગને ઉત્પન્ન કરે છે. તેવીજ રીતે હું પણ પરોપકારને અર્થે દ્રવ્યગુણ પર્યાયનો રાસ રચી ઉપકાર અર્થે પ્રયત્ન કરૂં છું. (૮)

(દ્રવ્યગુણ પર્યાયનો રાસ શામાંથી ઉદ્ધર્યો છે તે કહે છે.)

સંમતિ તત્ત્વાર્થ મુખ્ય ગ્રંથ
મોટો જે પ્રવચન નિગ્રંથ

તેહનો લેશ માત્ર એ લહયો
પરમારથ ગુરૂવયણે કહયો ॥૯॥

ભાવાર્થ—સમતિ તત્વાર્થ એ મુખ્ય અને નિર્ગ્રંથ વચન રૂપ મહાન ગ્રંથ છે, તેમાથી લેશ માત્ર સાર આ સ્થળે કહયો છે, વીશેષ પરમાર્થ તો ગુરૂના વચનમા રહેલો છે (૯)

ઢાળ બીજી

ધન ધન સંપ્રતિ સાચો રાજા એ દેશી

(નિજ સ્વભાવ રૂપ દ્રવ્ય કયુ તે કહે છે)

ગુણ પર્યાય તણુ જે ભાજન
એક રૂપતિ હુ કાલેરે,
તેહ દ્રવ્યનિજ જાતી કહીએ
જસ નહી ભેદ વીચાલેરે
જીન વાણી રંગે મન ધરિયે ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ગુણ અને પર્યાયનું જે સ્થાનક છે તે જે મા ણસને ત્રણે કાળને વિષે એકરૂપે રહે છે તેને સ્વજાતી દ્રવ્ય કહેવાય છે. જેના વચમાં ભેદ ભાવ હોય નહિ, માટે જીને-શ્વર ભગવાનની દ્રવ્યાર્થીકનયવાળી વાણી સ્નેહપૂર્વક મનને વિષે ધારણ કરીએ. (૧)

વિવેચન-જે દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાયનું સ્થાનક છે અને જે અતીત, અનાગત અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળને વિષે એકજ સ્વરૂપમાં રહે પરતુ પર્યાયમા જેમ ફેરફાર થાય છે તેમ તે પોતે પોતાના સ્વસ્વભાવ મુકી પરભાવ પણ અંગીકાર ન કરે તેવા પ્રકારના દ્રવ્યને નિજ જાતી એટલે સ્વસ્વભાવરૂપ દ્રવ્ય કહેવાય છે. જેવી રીતે જ્ઞાનાદિક ગુણ પર્યાયનું ભાજન જીવ દ્રવ્ય ગણાય, રૂપાદિક ગુણ પર્યાયનું સ્થાન પુદ્ગલ દ્રવ્ય ગણાય, ઘટાદિ ગુણ પર્યાયનું ભાજન માટી દ્રવ્ય ગણાય એ પ્રમાણે જેજં ગુણ પર્યાયના સ્થાનક રૂપ દ્રવ્ય છે તે ત્રણે કાળ ને વિષે જો એક રૂપે રહેતો તે નિજ જાતિરૂપ દ્રવ્ય કહેવાય તેમાં કોઇ જાતનો અંતર રહી શકતો નથી. માટે જીનેશ્વર મહારાજે જે વચનો કહેલા છે તેના પર શ્રદ્ધા રાખવી. (૧)

([illegible])

[illegible]

[illegible] ॥ ૭ ॥

[illegible]

[illegible]

જેમ એક માણુસ જ્યાં બેઠો હોય ત્યાં આકાશ અને અધર્માસ્તિકાય સંયોગ રૂપે રહે તેથી તે સંયોગાકાશ અને સંયોગીક અધર્માસ્તિકાય કહેવાય છે

હવે જ્યારે તે માણુસ ત્યાંથી અન્યત્ર જાય ત્યારે આકાશાસ્તીકાય અને અધર્માસ્તકાય વિભાગ રૂપે રહે છે ઈત્યાદિ પર્યાય કહેવાય છે. તે પર્યાયો સંખ્યાથી લક્ષણુથી પ્રદેશ વિભાગથી એમ ત્રણુ પ્રકારે છે, અને ઉપચારથી નવ પ્રકારે છે, અને સંપૂર્ણુ લક્ષણુથી દ્રવ્ય ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રાવ્ય રૂપ ત્રણુ પ્રકારે છે તે દ્રવ્ય ગુણુ પર્યાય રૂપ પરસ્પર કંથચિત ભિન્ન છે અને કથંચિત અભિન્ન છે. (૨)

(દ્રવ્ય ગુણુ પર્યાયનો ભેદ કહે છે)

જેમ મોતી ઉજવલતાદિકથી
મોતી માલા અળગીરે;
ગુણુયાય વ્યાકતથી જાણો
દ્રવ્ય શકિત તેમ વલગીરે—જીન ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—જેમ મોતી થકી અને મોતીની ઉજ્વળતા દિકથી મોતીની માળા અળગી છે તેમ દ્રવ્યની શક્તિ ગુણ પર્યાયની વ્યક્તિથી અળગી છે અને અમુક અ શે ભેગી છે (૩)

વિવેચન-મોતીની માળા એ એક દ્રવ્યને સ્થાને છે, મોતીની ઉજવળતા તે ગુણને સ્થાને છે અને મોતી તે પર્યાયને સ્થાને છે તેવીજ રીતે દરેક પદાર્થમા દ્રવ્યગુણ પર્યાય ઘટાવી શકાય દરેક વ્યકતીમા ગુણ પર્યાય જાણી શકાય છે જેમ કે ઘગાદિ દ્રવ્યમા સામાન્ય અને વિશેષ બને ઉપયોગ છે, સામાન્ય ઉપયોગે બધા ઘટમા માટી સામાન્ય દેખાય છે અને ઘગાદિક વિશેષે ભાસે છે તેમા જે સામાન્ય તે દ્રવ્ય જાણવુ અને વિશેષ તે ગુણ પર્યાય જાણવા (૩)

(દ્રવ્યના બે પ્રકાર કહે છે)

ઉરધતા સામાન્ય શકિત તે
પૂરવ અપરગુણ કરતીરે,
પિ ડકુસૂલાદિક આકારે
જેમ માટી અણ ફરતીરે—જીન ॥૪॥

ભાવાર્થ—ઉર્દ્ધતા સામાન્ય રૂપ શક્તિ એટલે જે અગા ઉ હોય તેમાં બીજા ગુણને કરે અને સર્વમાં પોતે એકરૂપે રહે જેવી રીતે માટીના કોઠી વિગેરે ઘણા આકાર થાય છે પણ તેમાં માટી પોતાના રૂપે રહે છે પણ ફરતી નથી (૪)

વિવેચન—દ્રવ્યના બે પ્રકાર છે તેમાં પેહેલો ભેદ ઉર્દ્ધતા સામાન્ય રૂપ દ્રવ્ય શકતી. જેવી રીતે માટીના પિંડ અને કોઠી પ્રમુખ માટીના અનેક આકાર બદલાય છે પણ તેમાં જે માટી રહેલી છે તે બદલાતી નથી અને તે માટીને ઉર્દ્ધતા સામાન્ય કહે છે. એટલેમાટી રૂપ દ્રવ્ય તે બધા પર્યાયમાં સામાન્ય પણે રહેલું છે. જો પિંડ અને કોઠી રૂપ પર્યાયમાં માટી સામાન્ય ન હોય તો ઘટા દિક પર્યાયમાં પણ માટી દ્રવ્ય અનુગત ન હોય તેથી સવ વિશેષ રૂપ થતાં બાદ્ધમત જે ક્ષણીકવાદી છે તે સિદ્ધ થાય છે. માટે ઘટાદિ દ્રવ્ય અને તેમાં સામાન્ય રહેલું માટી આદિ દ્રવ્ય પરંપરાથી ઉર્દ્ધતા સામાન્ય અવશ્ય માનવું જોઇએ. વળી ઘ- ટાદિ જે દ્રવ્ય છે તે રકતાદિ રંગ રૂપ થોડા પર્યાય ને પણ વ્યાપે છે અને માટી આદિ દ્રવ્ય તે ઘટાદિ અને રકતાદિ અનેક પર્યાયમાં વ્યાપી રહે છે તેવીજ રીતે જીવ નર નારકાદિકપણું પામે તે દ્રવ્યનો વિશેષ જાણવો એ સવ નૈગમ નયનો મત છે. અને શુધ્ધ સંગ્રહ નયને મતે તો સદ દ્વૈતવાદે એકજ દ્રવ્ય આવે એમ સમજવું. (૪)

બધો અહુભાવ રાખે છે તે શુ તારી મુર્ખાઇ નથી! કોઈ પણ ચીજમા કાઇક ગુણ હોય! તો તે ગ્રહણ કરવો જોઇએ, પરતુ તુ તો અનતજ્ઞાનનો ધણી થઇને મળમુત્રાદીથી ભરેલા શરીરનેજ કહે છે કે એ તો હુ છુ આ તે શુ તારો મોહ? કેટલુ બધુ અજ્ઞાન! જેમ ઘરબાર, વસ્ત્ર, અલકાર ઇત્યાદી વસ્તુ ઓ આત્માથી ભિન્ન છે, તેવીજ રીતે આ શરીર પણ આત્મા થી જુદુજ છે પડિત, પુરાણી, શેઠ સાહુકાર, રાજા, રાણી, એ સર્વ ફકત શરીરનાજ કલ્પિત નામો છે, આત્મા ના નથી તેમાનુ એક સારૂ યા નરસુ નામ દઇને બોલા ય છે, તો તુ તારૂ પોતાનુ રૂપ માની શા માટે સા ચુ-ખોટુ માની લે છે? શરીરને વળગી રહેલા આ ધન ધાન્ય,, કુટુબ-પરિવાર, સગા સબધી, ન્યાત જાત, તે સર્વને પોતાના કેમ માને છે? પગે પહેરેલા જોડાને વળગેલા કાદવ, છાણ વિગેરે વસ્તુ મને પોતાને વળગી છે, એમ મા નવુ એ એક ભ્રમ છે—કારણકે પગમાથી, ખાસડુ કાઢી નાખવાથી, તેની જોરે વળગી રહેલ, કાદવાદિ પદાર્થ પણ દૂર થશે તેવીજ રીતે, જ્યારે આ આત્મા શરીરને મુકી ચાલ્યો જશે, ત્યારે તેને વલગી રહેલા, સગા સબધી, કુટુબ-પરિવાર તે સર્વ શરીર સાથેજ ચાલ્યા જશે માટે એમાની કોઈ વસ્તુ તારી નથી એમ ખાત્રી પુર્વક સમજજે! સર્વ પ દાર્થો પોત પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટેજ છે, જ્યા સુધી તેઓનો સ્વાર્થ સધાશે, ત્યા સુધીજ તારી પ્રશસા કરશે જ્યારે સ્વાર્થ સાધિત નહીં થાય ત્યારે તારી નિદા કરશે માટે તેમની કરેલી

સ્તુતિ અને નિંદા બન્ને મિથ્યા છે–એમ સમજજે ! ગમે તેવી સારી સુગંધી વસ્તુ એટલે કેશર-કસ્તુરી, બરાશ, અત્તર, મંજન, દુધ, સાકર મેવા વિગેરે સરસ ચીજોનો પણ, શરીરની સાથે સંબંધ થતા, ખરાબમાં ખરાબ, અશુચી રુપે પરિણમેછે–એવું મહાદુર્ગંધીથી ભરેલું તથા દોષોથી ભરેલું પાપરૂપ, નાશવંત, મહામલીન, માંસના લોચારૂપ આ શરીરને તું કહેછે કે એ તો હું છું; આ તારૂં કેટલું બધું અજ્ઞાન છે? તું તો આત્મા છે, સચ્ચિદાનંદ એજ તારૂં સ્વરૂપ છે. જ્ઞાનાદિ તારા અનંત ગુણો છે. તે સર્વને ભુલી જઈ, મહા દુઃખના સાગર રૂપ, એવા અહંભાવ અને મમત્વ ભાવને પકડી રાખી, પશુ પંખીની માફક, રાત્રિદિન શા સારૂ હેરાન થાય છે ? કોઇ કહેશે કે શું કરીએ ભાઇ ! આમાંથી તે હવે કેવી રીતે મુકત થઇ શકાય ? ઉત્તર—

જેમ કોઇ એક માણસ, લાકડાના થાંભલાને સજ્જડ બાથ ભીડી બુમો પાડે કે ભાઇઓ? હું શું કરૂં ? મને આ થાંભલો છોડતો નથી–? લોકો તેને દેખી શું કહેશે ? એતો મહા મૂર્ખ છે ? પોતે ચેતન થઇને જડને બાઝી રહ્યો છે, છુટા થવાની સત્તા હોવા છતાં કેવું ઢોંગી રૂદન કરે છે ? તેવીજ રીતે તમે પણ આ શરીર રૂપ જડને બાઝી રહી, વ્યર્થ બુમો પાડો છે, કે શું કરીએ ? મુક્ત થવાતું નથી. આતે શું તમારી બુદ્ધી છે ?

આપણી એકાદ વસ્તુ પુર્વ દિશામાં ગુમ થઇ હોય અને તેની શોધ કરવા માટે આપણે પશ્ચિમમાં ને પશ્ચીમમાં ચાલ્યા

કરીએ તો શુ તે ચીજ પ્રાપ્ત થઇ શકશે ? નહીંજ ઉલટુ તેથી વધારે ને વધારે અન્તર પડતુ જશે તેવીજ રીતે આપણે સ સાર સ બ ધી, વેપાર રોજગારવીગેરે ઉપાધીઓમા હમેશા વધારો કરતા જઇએ, અને વળી બોલીએ કે “ શુ કરીએ ભાઇ ! આત્મ સાધન કરવાનો સમય મળતો નથી ” એ તે શુ તમારો બચાવ છે ? તમારૂ તે કહેવુ તદન મિથ્યા છે ઉલટુ લાભથી લોભની વૃદ્ધિજ થતી જાય છે તો પછી આગળ જતા આત્મ સાધન કરવાનો સમયજ કયારે મળવાનો છે ? માટે અત્યા રથીજ સમજો ! ચેતો ! ! !

લોભને જીતવો કઠીન છે, તે કરતા માનને જીતવુ એ વધારે કઠીણુ છે દ્રવ્યાદિ વસ્તુ મેળવવામા એ બે દોષો મોટા છે, તે જીતવા ઘણા કઠણ છે માટે જે વખતે જેટલુ મળે, તેટલામાજ સ તોષ રાખી, આત્મ સાધન કરવામા ધ્યાન આપવુ મનુષ્ય સર્વ કરવા સમર્થ છે જુઓ ! આ સૂર્ય, ચ દ્ર, સમસ્ત જગતને પ્રકાશ કરે, એવા સમર્થ તેજ સ્વી છે, એમ પ્રત્યક્ષ નજરે પડે છે પરન્તુ તેઓની પહેલાની સ્થીતિ યાદ કરશો તો માલૂમ પડશે કે તેઓ પહેલા મનુષ્ય હતા, અને તેમણે મનુષ્ય-દેહમાજ, એવુ નામ-કર્મ ઉપાર્જન કર્યુ કે આજે સર્વ જગતને પ્રકાશ કરવા શકિત ધરાવે છે માટેજ શાસ્ત્રકાર પુન પુન કહે છે કે -આ મનુષ્ય-જીંદગીમા હરકોઈ કાય સહેલાઇથી ઉદ્યમ પુર્વક સાધી શકાય છે, માટે નિર તર શુભ-કર્મમા ઉદ્યમવ ત રહી ધર્મ સાધન કરવા, હિ મત અને શ્રદ્ધા પુર્વક મ ડયા રહેવુ —

धनं न केषां निधनंगतंवै,
दारिद्रिणः के धनिनो न जाताः ।
दुःखैक हेतौ तु धनेऽति तृष्णां,
त्यक्त्वा सुखी स्यादिति मे विचारः ॥ ७ ॥

ભાવાર્થઃ—કોનું ધન નાશ નથી પામ્યું, અને કયા દરિદ્ર પુરૂષો ધનવાન નથી થયા? ધનને વિષે અતી તૃષ્ણા એજ દુઃખનો હેતુ છે માટે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરી સુખી થા. (૭)

વીવેચનઃ—કોનું ધન નાશ નથી પામ્યું? કયો ધનવાન પુરૂષ દરીદ્રી નથી થયો? તેમજ કયો દરિદ્રી ધનવાન નથી થયો? લક્ષ્મી ચળછે–કોઇને ત્યા અચલ તો રહેતીજ નથી, ખરૂ કહીએ તો તેજ એક દુઃખનું કારણ રુપ છે–માટે હે જીવ! અતિ તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરી સુખી થા? લક્ષ્મી, જ્યારે પાસે નથી હોતી ત્યારે જેટલુ દુઃખ નથી થતુ તેથી વધારે દુઃખ લક્ષ્મી આવીને ચાલી જાયછે ત્યારે થાય છે. એટલે કે લક્ષ્મી ન હોતી અને જેટલો સુખી હતો તેટલો સુખી તે વખતે નહીંજ રહે? માટે જે વખતે લક્ષ્મી મળે તેજ વખતે એવો વિચાર કરવો કે આ લક્ષ્મી મળી છે તો ખરી, પણ નાશવંત છે, તુચ્છછે, પરિણામે અત્યંત દુઃખદાયી છે. પ્રથમથી એમજ સમજી જો લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરીશ તો આ બ્રાહ્મણની માફક વધારે દુઃખી નહીં થઇશ–બ્રાહ્મણની કથાઃ—

કોઇ એક ગરીબ પણ જરા વિદ્વાન બ્રાહ્મણ નદી કાઠે કોઇ ગામમા રહેતો હતો નાના ગામડાઓમા શ્રી ભાગવતની કથા વાચી પોતાની આજીવીકા ચલાવતો હતો એક દિવસે ગામ ડામા ખૂબ ભટકયો પણ કોઇએ કથા નહી વચાવવાથી નિરાશ થઇ ઘરે પાછો જવા નીકળ્યો ગામના પાદરમા આવ્યો એટલે સધ્યાનો સમય થઈ ગયો, તે વખતે તેને લઘુશકા (પેશાબ) કરવાની ઈચ્છા થઈ આવી પણ વીચાર કર્યો કે શાસ્ત્રકારોએ કહ્યુ છે કે, ગામને પાદર લઘુ અથવા દીર્ઘ શકા કરવી તે મોટુ અપશુકન ગણાય છે, માટે ત્યાથી દૂર જવા નીકળ્યો નદીનો પુલ ઓળગીને એક નાની કોતરમા જેવો પેસે છે કે એક ભેખડ પડી સદ્ ભાગ્યે તેમાથી તે બચી ગયો અને કોઇએ ત્યા સોનાની મોહરોથી ભરેની એક ત્રાબડી દાટી હશે તે નજરે પડી, અતિ આનદથી લઈ, પોતાના પોતીઆમા લપેટી ખુબ ખુશી થતો પોતાને ઘેર જવા માડયુ, પુલ ઉપર આવ્યો એટલે વીચાર કરવા લાગ્યો કે આ વખતે કોઇ નદીમા નથી, માટે જરા આ ત્રાબડીને કાદવ લાગ્યો છે તે સાફ કરી લઉ એમ વીચારી ધોવા માટે નદીમા ગયો, કોઇ જુએ નહી તેટલા માટે ખૂબ દૂર ગયો અફસોસ ! જે જેના ભાગ્યમા નથી તે કોટી ઉપાયે પણ પાસે રહી શકતુ નથી ! ગરીબ બીચારો બ્રાહ્મણ જેવો ધોવા જાય છે કે ત્રાબડી હ થમાથી સરકી !! અને નદીના ઉડામા ઉડે તળીયે જઇ પહોચી પાણી પણ નદીમા બારે મહીના ભરપૂર રહેતુ ? તેજ વખતે બ્રાહ્મણનુ કાળજુ ખશી ગયુ ? ગાડાની માફક "ધોતા ગઇ"

એટલાજ શબ્દ બકવા લાગ્યો? નીરાશ થઇ રાત્રે ઘેર આ-વ્યો ત્યારે ઘરના માણુસોએ ખબર અ'તર પુછવા માંડી "ધોતા ગઇ" તે સીવાય બીજો પ્રત્યુત્તરજ ન મળે? જે પુછે તેને તેજ શબ્દો? છેવટે ચિત્ ભ્રમ થવાથી ઝુરી ઝુરીને મરણુને શરણુ થયો! એટલાજ માટે શાસ્ત્રકારો કહે છે કે ધનવાન દરીદ્રિ થાય અને દરીદ્રિ ધનવાન થાય, માટે ધનમાં જે અતી તૃષ્ણા રાખવી તે કેવળ દુઃખનુ'જ કારણુ છે, એજ ધન ઉપાર્જન કરવાની ઈચ્છામાં, કેટલાએક દેશ દેશાંતર ભ-ટકે છે, અનંત પ્રકારના દુઃખો સહન કરે છે, લડાઈઓમાં માથા કપાવવાને પણુ કબુલ થાય છે. કેટલાએક જીવોની પા-સે જીવે ત્યાં સુધી સુખે અન્ન વસ્ત્ર મળે એટલુ' ધન હોય છે છતાં તેને વધારવામાંજ અન'ત કષ્ટ સહે છે પણુ સમજતો નથી કે તૃષ્ણા આકાશ માફક અન'ત છે.

શાસ્ત્રકારો વાર'વાર કહે છે કે હે જીવ! ધનને વીષે રહેલી અતી તૃષ્ણાનો વીચાર કરી, જો ત્યાગ કરીશ તોજ તુ' સુખી થઇશ અન્યથી સુખ મળવું ગગન કુસુમવત્ સમજજે? કારણુ કે જેમ જેમ લાભ વધતો જશે તેમ તેમ તે લોભની વૃદ્ધી પણુ સાથેજ રહેલી છે સર્વ અનર્થનું મુળ પણુ તે લોભજ છે. ઠીક કહ્યું છે કે 'लोभश्चेदऽगुणेन किम् ॥ જો તારામાં લોભ હોય તો બીજા અવગુણોનું તારે શું કામ છે? એટલે કે લોભ-માંજ સઘળા અવગુણ વ્યાપી રહ્યા છે, જગતમાં કહે-વાય છે કે—ન'દરાજા જેટલુ' ધન કોઇની પાસે નહી' હતુ' પણુ

છેવટે તે રાજાને ભીઆરી થવુ પડયુ અને નર્ક ગતિને પામ્યો, માટે વીચાર કરો કે મારૂ ગજુ શુ છે? હુ લક્ષાધિપતી તો થવાનોજ નથી—કદાચ ક્રોડાધીપતી થવાનુ મારા ભાગ્યમા હોત તો હુ આવા ગરીબ કુળમા શા માટે જન્મ પામત? કોઇ ઉચ્ચ અને પૈસાદારની કુખમા જન્મ ન પામત કે ગર્ભ-શ્રીમત? તો કહેવાત? મહેનતજ કર્યા વીના ધનવાન થતે? એમતો છે નહીં, માટે શા સારૂ હવે હાથે કરીને ધન કમાવાની તૃષ્ણામા વધારે ને વધારે દુખી થયા કરે છે?

પુર્વ કર્માનુસાર જેટલુ ધન પ્રાપ્ત થયુ છે, તેનુ યુક્તિ પુર્વક રક્ષણ કરી કુડ-કપટોને દેશવટો દઇ, ધાર્મિક ક્રિયાઓના ધ્યાનમા રહેવુ એજ શારાશ છે!!!

संसार दु'खान्न परो हि रोग
सम्यग् विचारात्परमौषधन ॥
तद्रोग दु खस्य विनाशनाय
सच्छास्त्रतोऽयं क्रियते विचार ॥८॥

ભાવાર્થ—સસાર સબધી અનેક દુખો સિવાય બી જો રોગ નથી, સમ્યક પ્રકારે વિચાર કરવો તેના જેવુ કોઇ ઔષધ નથી, તે (સસારના) રોગનો વિનાશ કરવાને સત્ શાસ્ત્રોથી આ પ્રમાણે વિચાર કરવામા આવે છે. (૮)

વિવેચન—સસારના રોગથી વધારે દુખદાયક બીજો એકે રોગ છેજ નહીં. સસાર એટલે જન્મ-મરણ તેનુ જે

દુઃખ તેનાથી બીજો દુઃખદાયક વ્યાધિ પણ છે નહીં તેનો સમ્યગ્ પ્રકારે વિચાર કરવો તેના જેવું બીજું ઔષધ પણ નથી. સમ્યગ્ વિચાર એટલે શું ? શાસ્ત્રમાં તેનો વિચાર નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે.

સમ્યક વિચાર એટલે સમ્યક્ જ્ઞાન–હવે સમ્યક્ જ્ઞાન એટલે શું ? આત્મા અને દેહની ભિન્નતા સંપૂર્ણ અંશે સમજવી એનું નામ સમ્યક્ જ્ઞાન. દેહના જે જે ભાવો જડ મિથ્યા રુપ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોમાં કહ્યાં છે તે ભાવો આત્માના નહિ સમજતાં દેહના સમજવા; અને આત્માના ભાવો જેવા કે અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ ભાવો દેહના નહીં સમજતા આત્માના સમજવા એનું નામ સમ્યગ્ જ્ઞાન !!

જ્યાં સુધી તું દેહને તારુ પોતાનું રૂપ માને છે ત્યાં સુધી સઘળા દુઃખો તને છે. જ્યારે સમ્યક્ જ્ઞાનથી એમ જણાશે કે હું આત્મા, દેહથી અતિશય ભિન્ન છું. અને સત્‌રૂપ ચૈતન્યરૂપ, આનંદરૂપ હુંજ છું. પણ આ દેહને કાંઇજ સંબંધ નથી, એમ જ્યારે સમજાશે ત્યારે સઘળા સુખો વિના પ્રયત્ને તને આપો આપ પ્રાપ્ત થશે. જે કોઇ, ઘડીમાં પોતાને દેહરૂપ માની સ્ત્રિ, ધન, વિષયાદિકમાં આસકત થાય અને ઘડીમાં પોતાના આત્માને સિદ્ધરૂપ માની, જ્ઞાન, વેરાગ્ય, ધર્મ ધ્યાનાદિમાં આસકત થાય, એવા ગડબડીયા પુરુષને સમ્યક્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે

જે કોઇ પરલોકમા સુખી થવાના સાધન માટે નિરંતર પ્રયત્ન કર્યા કરશે તેનેજ એ સમ્યક્ જ્ઞાનની સિદ્ધી થશે પરિણામે મહાસુખી થશો જુઓ! આ લૌકિક વિધા પણ ઘણા વર્ષો સુધી પ્રયત્ન કરવાથી સિદ્ધ થાય છે, તો આ અલૌકિક સમ્યક્ જ્ઞાન રુપ બ્રહ્મવિદ્યા સ્હેલાઇથી કયાથીજ પ્રાપ્ત થઇ શકે તે અલૌકિક વિદ્યાને મેળવવાને સૌથી સરળ રસ્તો એજ છે કે તે વિદ્યાના જાણ એવા સદ્દગુરૂનો સત્સંગ નિરંતર રાખવો ગુરૂ પણ તે વિદ્યાના ખપી હોવા જોઇએ તે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો પહેલો પ્રારંભ એ છે કે, સર્વ કાર્ય પડતા મુકીને યોગ્ય સમયે ગુરૂ મહારાજનુ વ્યાખ્યાન સાભળવા જવુ વળી તે વ્યાખ્યાન સાભળવામા પણ બે ભેદ છે કેટલાએક જીવો ચાળણીના સ્વભાવ વાળા હોય છે, અને કેટલાએક જીવો સુપડાના જેવા સ્વભાવ વાળા હોય છે ચાળણી એટલે કે જેમ સાર સાર વસ્તુને પડતી મુકી કાકરા અને કસ્તર જેવી ખરાબ વસ્તુનેજ પકડી રાખે છે–તેવા પ્રકારના જીવો પણ થાય છે–એટલે વ્યાખ્યાન દ્વારા સાભળેલા વાકયોમાની સાર વસ્તુને ફેકી દઈ, ગુર્વાદિકનો અવગુણ તથા પ્રસંગોપાત કહેવાયેલા શ્રૃંગાર રસનુજ ગૃહણ કરે છે અને સુપડા જેવા એટલા માટે કે ખરાબ ખરાબ વસ્તુને ફેકી દઇ સાર સાર વસ્તુનેજ સંગૃહી રાખે છે કેટલાક જીવો તેવા પણ હોય છે એટલે ઉપર કહી ગયા તે ચાલણીના લક્ષણથી ઉલ્ટીજ રીતે વર્ત્તનારા હોય તેમને સમ્યક્ જ્ઞાન જલદી પ્રાપ્ત થાય છે એ નિસંશય સમજવુ

માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે સતશાસ્ત્ર સાંભળી, હંસની માફક સાર ગૃહણ કરી સમ્યક્ જ્ઞાન સંબંધી વિચાર કરી દ્રઢતા કરવી. અને એજ પરંપરાએ મોક્ષની પ્રાપ્તિનો સરળ રસ્તો છે, તે બરાબર ધ્યાનમાં રાખવો.

સારાંશઃ—સત શાસ્રમાં કહેલા વિચારોનું, ક્ષીર નીરની વિવેક બુદ્ધિઅનુસાર મનન કરી તે પ્રમાણે વર્તન કરવું—

अनित्यताया यदि चेत्प्रतीति
स्तत्वस्य निष्ठा च गुरुप्रसादात् ।
सुखी हि सर्वत्र जने वने वा
नोचेद्वने चाथ जनेषु दुःखी ॥ ९॥

ભાવાર્થઃ—સંસારના અનિત્યપણામાં જો પ્રતિતિ હોય, ગુરૂના પ્રસાદથી તત્વપર શ્રધ્ધા હોય, વસ્તીમાં કે વનમાં સર્વ ઠેકાણે સુખમાનવામાં આવતું હોય પરંતુ કોઇ ઠેકાણે દુઃખ માનવામાં આવતું ન હોય તેનેજ સુખી જાણવો. (૯)

વિવેચનઃ—જ્ઞાનાભ્યાસમાં પણ પ્રથમ અનિત્ય ભાવનાનો વિચાર કરતાં શીખવું. તેની ઘણી આવશ્યકતા છે. તેના પ્રમાણમાં ગ્રન્થકાર દેખાડે છે કે જો ગુરુના ઉપદેશથી—પ્રસાદથી સંસાર સંબંધી વિષય ભોગાદિ તમામ વસ્તુમાં અનિત્યતાની પ્રતીતિ થાય અને તત્વ વસ્તુને વિષે નિષ્ઠા—સ્થીતિ થાય, તો સર્વ સ્થળે, લોકમાં કે જંગલમાં તે જીવ સુખી થાય છે. અને જ્યાં

સુધી એમ ન થાય, ત્યા સુધી ઘરમા રહો કે જ ગલમા પણ સર્વ સ્થળે દુ ખીજ થયા કરે છે તેના દુ ખનો અ ત કદી આ વતો નથી. જુઓ છો કે સ સારમા એક દુખ પુરૂ થવા પામ્યુ નહિ એટલામા તો બીજા દશ દુ ખ આવી પડે છે વળી જેના ઉપર ગુરૂનો પ્રસાદ થયો હોયછે તે દેહાદિકની અનિત્યતાને વિષે આ પ્રકારનો વિચાર કરે કે જે અન્નાદિકને પહેલા પહોરમા ગમે તેવા સ સ્કારો (વઘાર પ્રમુખ) કર્યા હોય છે, તો પણ તે અન્નાદિનો ચાર પહોર પછી સ્વાદ પલટાઈ જાય છે વળી જેમ જેમ વધારે કાળ જતો જાય છે તેમ તેમ તેજ સુદર અન્ન વિરસ થતુ જાય છે અને છેવટે એવુ દુર્ગ ધી ભર્યું અન્ન થઈ જાય છે કે તેના સામુ જોવાની રૂચી પણ થતી નથી તેમા જીવડાઓ પડે છે હવે વિચાર કરવો જોઇએ કે તેજ અન્નથી પોષાએલુ, ઉત્પન્ન થયેલુ, પુષ્ટ થયેલુ આ શરીર તેમા સારપણું કયાથી હોય? નજ હોય, માટે આ, સ સાર કેવલ અસાર રૂપજ છે વળી જેમ મોટા આયુષ્ય વાળા એટલે ચોરાશી લાખ પુર્વ વર્ષના આયુષ્ય વાળાના જ્યારે આયુષ્યની સમાપ્તિ થાય છે, ત્યારે જેવા તેને ચિન્હો થાયછે, તેવાજ ચિન્હો આપણને નિર તર થયા કરેછે ઘડીમાં શ્વાસ ઉપડે છે, ઘડીમા કફ બોલે છે, ઘડીમા ગરમો થાય છે, ઘડીમા સોય લે છે, ઈત્યાદિ આવા પ્રકારના ચિન્હો દેખી સર્વ લોક બોલવા લાગે છે કે " આ પહોર યા બે પહોરમા મ રશે " તેવી રીતે વધારે આયુષ્ય વાળાને તે હીસાબે મરતા મરતા સો પચાશ વર્ષ વીતિ જાય, તેવા સો પચાશ વર્ષ

આપણા આયુષ્યના છે. જેમાં આ પ્રકારના શબ્દો વપરાય છે-આ જ તો માથુ દુખે છે. આજ તો ચુંક આવે છે, કલતર થા ય છે, શરીર તુટે છે. તાવ આવે છે ખાદ્યું પચ્યનું નથી, આંખો દુખે છે, કાનમાં વેગ આવે છે, દાંત દુખે છે, હાથપગ તુટે છે ઇત્યાદિ આવા પ્રકારની ગુગો પાટના માંડમાંડ પચાસ વર્ષ જીવીએ છીએ. જુઓ તો ખરા કે આટલા નાના આયુષ્યમાં પણ જીવ કેવા મનોરથને સેવ્યા કરે છે? કેટ-લા બધા પાપ કર્મ કરે છે? કેટલી મોટી જીવવાની આશા ઓથી કોટાનકોટી જીવોનો સંહાર કરી મોટી હવેલીયો, મોટા મોટા મકાન, મોટી મીલો બંધાવે છે? મનમાં જાણે છે કે આપણે તો મરવુંજ નથી, આવા આવા મિથ્યા કુતર્કો કરી, તેમાં ને તેમાંજ રચ્યો પચ્યો રહી, પશુ પંખીની પેઠે વૃથા જીંદગી ગુમાવે છે. आहार निद्रा भय मैथुनंच सामान्य मेतत् पशुभि र्नराणाम् એ પ્રમાણે બરાબર પશુ પક્ષીઓની ચેષ્ટાઓ પ્રમાણેજ જીંદગી પુરી કરે છે, આ મહા દુર્લભ એવી માનુષ્ય જીંદગી પ્રાપ્ત થયા છતાં વળી ઉત્ત મ પ્રકારે કલ્યાણ કરનારી સામગ્રીઓ મલ્યા છતાં, અહોહો ? કેવા પ્રમાદમાં પડી, પોતાની કીર્તિ આ લોકમાં વધે એટલા માટે પોતાનો સ્વાર્થ બગાડી, મિથ્યાભીમાનને લીધે પોતાનું ચિંતામણી રત્ન સમાન આયુષ્ય ગુમાવી દેછે. વળી રાત દિન ગધેડા કુતરાદિકના જેવી, વિષય સંપાદનની ક્રિયાઓમાંજ મં ડેલા, પણ ઉપરથી મોટા મોટા શેઠ, સાહુકાર નામ ધરાવતા ધન વંત મોટા પ્રતિષ્ઠત, મોટા પુરૂપોની પંક્તિમાં દા

ખલ થનારાઓ ગરીબ કરતા પણ કોટી ગણા પાપ કરતા મદોન્મતપણાથી પાછુ જોતા નથી ? અહો ? એટલો પણ વિચાર કરતા નથી કે આપણે ફકત થોડા વખતની જીંદગી માટે કોટાનકોટી સુક્ષ્મ અને મોટા જીવો નો નિરંતર સંહાર થયાજ કરે એવી ક્રિયાઓ શું કરવા કરવી પડે ! એ વિચારજ તેમનેતો ઉત્પન્ન થતો નથી ? આ કેટલું બધુ શોચનીય છે ? માટે ગ્રંથકાર કહે છે કે " અનિત્યતાની ભાવના વીના તત્વ નિષ્ટા કદી વતી નથી—"

मोहान्धकारे भ्रमतीह तावत्
संसार दुखैश्च कदर्थ्यमान
याव द्विवेकार्क महोदयेन
यथास्थित पश्यति नात्मरूपम् ॥ १० ॥

ભાવાર્થ—જ્યાં સુધી વિવેક રૂપ સૂર્યના ઉદયથી આત્માનું યથાસ્થિત સ્વરૂપ ન જણાય ત્યાં સુધીજ સંસારના દુ:ખોથી પીડિત થયો થકો જીવ મોહ રૂપી અંધકારમાં ભ્રમણ કરે છે (૧૦)

વિવેચન—સંસારના દુ:ખોથી પીડા પામતો જીવ જ્યાં સુધી વિવેક રૂપ સૂર્યના ઉદય વડે, પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને નથી દેખતા ત્યાં સુધી [illegible] સમજાતું કરી નિવારણ થતું નથી [illegible] ન પોતાના બાંધેલા માટે સ

આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં તેની નિંદાજ થાય છે, વિવેકી પુરૂષો પોતાના સ્વાભાવિક આત્મ સ્વરૂપને જાણી શકે છે, કહી શકે છે. તેમજ શરીરના સ્વરૂપને જાણે છે. પછી આત્માના ગુણ આત્મ જ્ઞાનના અભ્યાસ વડે સિદ્ધ કરે છે. આને દેહ અને આત્માની ભિન્ન ભિન્ન ચોખી વ્યક્તિ કરવી તે ગુરૂ પાસેથી શિખ્યા વીના આવડતું નથી. કારણ કે આ જીવને અનાદિકાલનો અનંતા જન્મનો એવોજ અભ્યાસ દ્રઢ થયો છે કે "આ દેહ એજ હું આત્મા છું" માટે દેહના સુખથી સુખી છું, અને દેહના દુખે કરી દુઃખી છું એવા દ્રઢ સંસ્કારો જામી ગયા હોવાથી ધીમે ધીમે, સત્પુરૂષોના નિરંતર સમાગમ વડે તેવા દુઃખ રૂપ સંસ્કારોને દુર કરવા પ્રયત્નો કરવા અને એથીજ સુખી થવાશે.

अर्थो ह्यनर्थौ वहुधा मनोऽस्ति,
स्त्रीणां चरित्राणी ग्रवोपमानी ॥
विपेण तुल्या विपयाश्च तेपां ॥
येपां -हृदि स्वात्मलवानुभूति ॥ ११ ॥

ભાવાર્થ—જેના હૃદયમાં સ્વાત્માનુભવ જ્ઞાનનો લવમાંત્ર ઉદય પામ્યો હોય છે, તેને જે અર્થ છે તેજ અનર્થ રૂપે જણાય છે. તેનુંજ મન સ્થિર • એકાગ્ર થાય છે. તેનેજ સ્ત્રીઓના, ચરિત્રો શબ જેવા જણાય છે. અને તેનેજ પંચ ઇંદ્રિઓના પંચ વિષયો વિષ રૂપ લાગે છે, પણ અન્યને નહીં. (૧૧)

એમ જુદા જુદા ભેદ સમજીને કુમતી રૂપવેલીને છેદવાવાળી સુમતિને વધારનારી શુભમતીને ધારણ કરો (૧૯)

ઢાળ ત્રીજી

શાળીભદ્ર ભોગીરે હોય—એ દેશી

એકાંત જો ભાષિએજી
દ્રવ્યાદિકનોરે ભેદ
તો પર દ્રવ્ય પરે હુએજી
ગુણ ગુણી ભાવ ઉછેદરે
ભવિકા વારો ગુણ ઉપદેશ— ॥૧॥

ભાવાર્થ—જો એકાંત પણે દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયનો પરસ્પર ભેદ કહેશો તો પર દ્રવ્યની જેમ ન કથ્યની માટે પણ ગુણ અને ગુણીના ભાવનો નાશ થઇ જાગે માટે ગુણ અને ગુણીનો અભેદ છે તે હે ભવ્ય! ગુરૂના ઉપદેશથી સમજી લેવો (૧)

વિવેચન—જેવી રીતે જીવ દ્રવ્યના જ્ઞાનાદિક ગુણ છે તેનો ગુણી જીવ દ્રવ્ય છે, તેમજ પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણ રૂપાદિક છે તેનો ગુણી પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે, હવે જો દ્રવ્યથી ગુણ અને પર્યાય પરસ્પર ભિન્ન હોય તો જેમ પુદ્ગલ અને જીવ દ્રવ્ય એક બીજાથી જુદા છે તેમ જીવ દ્રવ્યના ગુણ પર્યાય જીવ દ્રવ્યથી જુદા થઇ જશે અને તેથી ગુણ અને ગુણીનો પરસ્પરનો સંબંધજ રહેશે નહિ. અને શાસ્ત્ર વ્યવસ્થા એવા પ્રકારની છે કે જ્ઞાનાદિક જીવના ગુણ છે, અને રૂપાદિ પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણ છે, હવે દ્રવ્યથી ગુણને જો જુદા માની એ તો ઉપર કહેલી શાસ્ત્ર વ્યવસ્થાનો લોપ થઇ જશે. અને અમુક દ્રવ્યના ગુણ છે એવો ભાવ રહેશે નહિ માટે દ્રવ્યથી ગુણ અને પર્યાય અભેદ રૂપ જાણવા. એવો અભેદ નયનો વિચાર સદ્‌ગુરૂના ઉપદેશથી સમજવો (૧)

દ્રવ્યે ગુણ પર્યાયનોજી
છે અભેદ સંબંધ
ભિન્ન તેહજો કલ્પિએજી
તો અનવસ્થા બંધરે—ભવિકા ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—દ્રવ્યની સાથે ગુણ અને પર્યાયનો જે સબ ધ છે તે અભેદ રૂપે છે, તેને જો ભિન્ન રૂપે માનીએ તો અનવસ્થા દોષનો પ્રબધ થઈ જાય છે (૨)

વિવેચન—જૈન શાસ્ત્રોમા દ્રવ્યની સાથે તેના ગુણ પર્યાયનો પરસ્પર અભેદ સબધ કહ્યો છે કારણ કે જો દ્રવ્યને ગુણ પર્યાયનો સમવાય સબધ ભિન્ન છે એમ કલ્પના કરીએતો અનવસ્થા દોષનુ બધન થાય એટલે ગુણ અને ગુણીના પરસ્પર સબધની જે વ્યવસ્થા શાસ્ત્રોમા કહી છે તે રહે નહી અને એમતો થઇ શકે નહિ ગુણ પર્યાયનો સમવાય સબધ જો દ્રવ્યથી અલગ હોયતો તે સમવાયને પણ બીજાની સાથે સબધ જોઇએ, વગીને સબધને પણ બીજાના સબધની અપેક્ષા રહી જાય એમ ગણતા કોઇ જાતની સ્થિતિ રહે નહિ માટે જો સમવાયના સ્વરૂપ સબધને દ્રવ્યથી અભિન્ન માની એતો ગુણ અને ગુણીનો સ્વરૂપ સબધ બરોબર મળી આવેછે, અને બીજાના સબધ ની અપેક્ષા રહેતી નથી (૨)

(જો અભેદ ન માને તો બાધ આવે તે કહે છે.)

સુવર્ણ કુંડલાદિ હુઓજી
ઘટ રક્તાદિક ભાવ
એ વ્યવહાર ન સંભવેજી
જો ન અભેદસ્વભાવરે—ભવિકા ॥૩॥

ભાવાર્થ—સુવર્ણ તે કુંડલાદિ અનેક રૂપવાળું થયું અને ઘટ રક્તાદિક ભાવને પામ્યો તે વ્યવહાર જો દ્રવ્ય અને ગુણનો અભેદ સ્વભાવ ન હોયતો સંભવે નહિ. (૩)

વિવેચન—જે સોનું છે તે કુંડલ વિગેરે આભુષણ રૂપને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે સુવર્ણનું કુંડલ એવું નામ પડે છે પણ તેમા દ્રવ્ય તો સુવર્ણજ છે. તેમજ વળી ઘટ છે તે પ્રથમ શ્યામ હોય છે પછી જ્યારે તે પાકે છે ત્યારે તેમાં રક્તાદિ ભાવ થાય છે ત્યારે પણ તે ઘટ તે રક્તાદિપણાથી જુદો થતો નથી. અર્થાત વર્ણનો અને ગુણનો ભેદ થવા છતાં મુળ દ્રવ્યનો ભેદ થઇ શકતો નથી. જો અભેદ સ્વભાવથી દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો ભેદ ન હોત તો ઉપર કહેલા સુવર્ણનો આ લોક પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર થઈ શકત નહિ, તેથી કરી દ્રવ્ય

ગુણ અને પર્યાય અભિન્ન કહેલા છે તે યથાર્થ છે નામ જુ-
દા જુદા છે પણ તે અભિન્ન છે એમ સમજવુ (૩)

(વળી બીજી રીતે અભે૰ નહિ માનનાથી બાત્ર બતાવે છે)

ખ ડ દેશ ભેદે હુએજી
બમણી ગુરૂતારે ખ ધ
પ્રદેશ ગુરૂતા પરિણમેજી
ખ ધ અભેદ સ બધરે--ભવિકા ॥ ૪॥

ભાવાર્થ—જો ખ ડ અને દેશની ભિન્નતા માનીએતો ખધમા બમણી ગુરૂતા થવી જોઇએ પરન્તુ ખધમા અધિક ગુરૂતા જણાતી નથી માટે દેશ અને ખધ પરસ્પર અભેદ રૂપ છે (૪)

વિવેચન—ખધ છે તે અવયવી છે અને દેશ અવયવરૂપ છે.હવે જો અવયવી જે સ્કધ તે દેશ જે અવયવ તેનાથી ભિન્નહોયતો સ્કધનો બમણો બોજો થઈ જાય જેમકે સો તતુથી બનેલા વસ્ત્રના જેટલો ભાર છે તેટલોજ ભાર સો તતુ જુદા હોય ત્યારે પણ હોય છે, હવે જો તતુ અને વસ્ત્રને અભેદ માનીએ

તો તંતુ વસ્ત્ર રૂપે થવાથી વસ્ત્રમાં બમણો બોજ થઇ જવો જોઇએ, પણ તેમ તો થતું નથી. વળી કોઇ નવીન નૈયાયિકનું એમ કહેવું છે અવયવના બોજા કરતાં અવયવીનો બોજો ઘણો ઓછો હોય છે તેથી કરીને તેના મતમાં બે પ્રદેશયુક્ત અવયવી (સ્કંધ)માં અધીક બોજો થવો ન જોઇએ, કેમકે બે પ્રદેશ આદિયુક્ત સ્કંધમાં એક પ્રદેશ આદિની અપેક્ષાથી અવયવીનું ધર્મ પણ રહેલું છે તથા એક પ્રદેશવાળા પરમાણુમાં જો ઉત્કૃષ્ટ ગુરૂત્વ માનીએ તો રૂપાદિક વિશેષણ પણ પરમાણુંમાં માનવા જોઇએ અને દ્વિપ્રદેશાદિક સ્કંધમાં રૂપાદિ નહિ માનવા જોઇએ. અને જો અભેદ સંબંધ માનીએ તો પ્રદેશ (અવયવ) નો જે ભાર છે તેજ સ્કંધ (અવયવ) ના ભાર પણે પરીણમે છે જ્યારે તંતુઓ પટ રૂપ પણાને પરિણમે છે અર્થાત તંતુઓ પટ રૂપે થઈ જાય છે ત્યારે આ પ્રમાણે ગુરૂતા અથવા પ્રદેશ વૃદ્ધીનો જે દોષ કહ્યોછે તે લાગી શકતો નથી, એવું તાત્પર્ય છે (૪)

(જેઓ દ્રવ્યાદિકને અભેદ નથી માનતા તેઓને ઓલંભો આપે છે.)

ભિન્ન દ્રવ્ય પર્યાયનેજી

ભવના દિકનેરે એક
ભાવે કિમ દાખે નહિજી
એક દ્રવ્યમા વિવેકકે—ભવિકા ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—ભિન્ન દ્રવ્યના પર્યાયરૂપ જે ઘટ તેને જો એક ઘટ એમ કહોએ તો એક દ્રવ્યમા દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય નો અભેદ છે એમ વિવેક શા માટે નથી કહેતા? (૫)

વિવેચન—એક ઘર છે તેમા જુદા જુદા પાપણુ, કાષ્ટ જળ વિગેરે ઘણા દ્રવ્ય મળેલા છે તે દ્રવ્યનુ પયાય રૂપ જે ઘર તેને એક રૂપ કહે છે તો એમ કેમ નથી કહેતા કે એક દ્રવ્યમા ગુણ પર્યાયનુ અભિન્ન પણ છે? કારણકે જે આત્મા રૂપ દ્રવ્ય છે તેજ આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણો છે અને દેવ, મનુષ્ય આદિ જે જીવના પર્યાય છે તે અનાદિ સિદ્ધ વ્યવહાર છે જો કે દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય એવા જુદા જુદા નામથી દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાય જુદા હોવાનુ ભાન થાય છે તોપણ ગુણ દ્રવ્યમા સમાઇ જતા હોવાથી તેઓ ભિન્ન રૂપ નથી (૫)

(વળી પણ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયનું અભેદ પણું બતાવે છે)

ગુણ પર્યાય અભેદથીજી
દ્રવ્ય નિયત વ્યવહાર
પરિણતિ જે છે એકતાજી
તેણે તે એક પ્રકારરે—ભવિકા ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—દ્રવ્યનો જે નિશ્ચય વ્યવસ્થા પુર્વક વ્યવહાર થાય છે તે ગુણ અને પર્યાયના અભેદપણાને લીધેજ થાય છે. દ્રવ્ય અને ગુણ પર્યાય પરીણામે એક રૂપ હોવાથી ત્રણે એક પ્રકારેજ છે. (૬)

વિવેચન—જીવ દ્રવ્ય અજીવ દ્રવ્ય ઇત્યાદિક દ્રવ્યનો જે વ્યવસ્થા સહિત વ્યવહાર થઇ શકે છે તે ગુણ અને પર્યાયનું અભેદ પણું હોવાથીજ થઇ શકે છે. જો એમ ન હોય તો ગુણ પર્યાયથી રહિત જીવ દ્રવ્યને દેવ મનુષ્ય એવા વિશેષ નામ કેવી રીતે આપી શકત, પુદગલને રક્તઘટ, પીત ઘટ એવા નામથી કેવી રીતે કહી શકાત, તેથી કરીને દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય એવા ત્રણ નામ છે પરંતુ મૂળ સ્વભાવે તેઓમાં એકપણાનોજ વ્યવહાર છે કારણકે પરીણતી એક રૂપે છે, ઉદાહરણ તરીકે આત્મા દ્રવ્યના જ્ઞાનાદિ ગુણ

પરીણામ છે તેમા આત્માનો જ્ઞાનાદિગુણ સહિત વ્યવહાર છે અને પર્યાયમા પણ દ્રવ્ય યુકત પર્યાયનો વ્યવહાર હોય છે માટે ત્રણેનો એકજ પ્રકાર છે જેવી રીતે રત્ન, તેની કાતિ અને જ્વર નાશ કરવાનો તેનો ગુણ એ ત્રણે પરીણતીમા એક રૂપ છે તેવીજ રીતે દ્રવ્ય ગુણ તથા પર્યાય એક રૂપ છે અર્થાત પરીણતીમા એક રૂપ હોવાથી દ્રવ્યદિક ત્રણે એક પ્રકાર વાળા છે [૬]

(વળી અભેદ નહિ માનનારાનો દોષ બતાવે છે)

જો અભેદ નહિ એહનેજી
તો કારય કિમ હોય
અછતિ વસ્તુ ન નીપજેજી
શશ વિષાણ પરે જોયરે—ભવિકા ॥૭॥

ભાનાર્થ—જો દ્રવ્યગુણ પર્યાયનો અભેદ ન હોય તો તેઓનાવી કાર્ય કેવી રીતે થાય છે ? કારણ કે સસલાના શીગડાની પેઠે જે અસત્ વસ્તુ છે તેનાથી કાર્યની ઉત્પતિ કેવી રીતે થાય (૭)

વિવેચન—જો દ્રવ્યગુણ પર્યાયને ભેદ હોય તો કાર્ય કારણનો પણ ભેદ હોવો જોઇએ અને જો કાર્યકારણ અરસ્પરસ જુદા હોય તો મૃન્તિકાદિક કારણથી ઘટાદિક કાર્ય કેમ થઇ શકે ? કારણકે કારણમાં કાર્યની શકિત હોય તોજ કાર્ય થાય, એતો નિશ્ચયજછે કે જ્યાં કાર્યની શકિતઅવિદ્યમાન હોય ત્યાંથી તે પદાર્થ કદાપિ ઉત્પન્ન થઇ શકતો નથી. જેવી રીતે સસલાના શીંગડા અ-વિદ્યમાન વસ્તુ છે અર્થાત શશારૂપ કારણમાં શીંગડારૂપ કાર્યની શકતીજ નથી, તેથી શશ શીંગ રૂપ કાર્યની ઉત્પત્તીનો અભાવજ દેખાય છે, કહેવાનો આશય એવો છે કારણમાં કાર્યની શકિતનો સ્વીકાર કરવામાં આવેતો કાર્ય કારણનો અભેદ સહજ જણાઇ આવેછે. દ્રવ્ય કારણરૂપે રહેલુંજ હતું અને જ્યારે કાર્યની ઉત્પત્તિ કારણમાં થઇ ત્યારે તે દ્રવ્ય માત્ર પર્યાય રૂ-પે થઇ ગયું, વાસ્તવિક રીતે કારણથી કાર્ય અભિન્ન રૂપેજ છે, જેવી રીતે ઘટાદિક કાર્ય મૃત્તિકાથી ઉત્પન્ન થાય છે તોપણ મૃન્તિકાથી અભિન્ન છે તેમજ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનું અભિન્ન પણું જાણવું. (૭)

(કારણમાં જો કાર્યની સત્તા હોય તો કારણમાં કાર્ય દેખાતું કેમ નથી એવી શંકાનો ઉત્તર આપે છે)

દ્રવ્ય રૂપ છતિ કાર્યનીજી
તિરો ભાવની શકિત
આવી ભાંવે નીપજેજી
ગુણ પર્યાયની વ્યકિતરે—ભવિકા ॥૮॥

ભાવાર્થ—કાર્યરૂપ કારણમા કાર્યની દ્રવ્યરૂપે તિરોભાવની શકિત છે. ગુણપર્યાયની વ્યકિતથી સામગ્રી મળે ત્યારે પ્રગટ ભાવે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે (૮)

વિવેચન—જ્યાસુધી કાર્ય ઉત્પન્ન નથી થયુ હોતુ ત્યા સુધી કારણમા સત્તારુપે દ્રવ્યની તીરોભાવની શકતી રહેલી હોય છે, અને તેજ શકિતમા જ્યારે સંપુર્ણ સામગ્રીનો યોગ થઈ જાય છે ત્યારે ગુણ અને પર્યાય પ્રગટ થવાથી પોતાની મેળે પ્રકટ થાય છે અને કાર્ય જણાઇ આવે છે, અહીઆ કાર્યના પર્યાયની સમાનતાથી તીરોભાવ અને આવીર્ભાવને પણ કાર્યના નિયામક સમજવા જોઇએ કારણ કે તેથી કરીને આવીભાવને સત્ અસત્ વિકલ્પથી દૂષણ લાગતુ નથી, તીરોભાવ અને આવીર્ભાવ ને અનુસરીને પર્યાયની કલ્પના કરવામા આવે છે, ઉદાહરણ તરીકે ઘટ રૂપ કાર્ય નહિ દેખાવાથી મતિકાના પીંડમાથી ઘટ ની જે શકિત રહેલી છે તે સામાન્ય શક્તી છે કુંભકાર, ચાક,

દંડ વિગેરે કારણોના સમૂહથી રકતાદિ ગુણ અને પૃથુ બુધ્નુ ત્વ ગ્રીવત્વાદિ પર્યાય રૂપે પ્રગટ થાય છે, અને ત્યારે ઘટ રૂપ કાર્યનો વ્યવહાર થયો એવી રીતે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર સમજવો. (૮)

(બે ગાથાથી નયાયિક મતનું સમાધાન કરે છે.)

નૈયાયિક ભાસે ઇસ્યુંજી
જીમ અછતાનુંરે જ્ઞાન
હોવે વિષય અતીતનુંજી
તિમ કાર્ય સહિનાણરે—ભવીકા ॥૯॥

ભાવાર્થ—નૈયાયિક મતવાળા એમ કહે છે કે જેમ અછતા પદાર્થનું જ્ઞાન અતીત પદાર્થના વિષય રૂપ થાય છે તેમ અવિદ્યમાન ઘટ આદિ કાર્ય પણ નિશ્ચય પૂર્વક થાય છે. (૯)

વિવેચન—નૈયાયિક મત વાળાનું કહેવું એવા પ્રકારનું છે કે જેવીરીતે અસત્ એટલે અવિદ્યમાન ઘટ આદી પદાથનું

---

૧ પેટાળ કાંઠા વિગેરે

જ્ઞાન અતીત એટલે ભૂત પદાર્થના વિષય વાળુ થાય છે તેવી રીતે કારણમા અવિદ્યમાન રૂપ ઘટ આદિ કાર્ય મૃત્તિકા અને કુભકાર આદિ સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થાય છે કારણ કે જ્યારે અસત્ પદાર્થનુ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે અવિદ્યમાન પદાર્થની ઉત્પત્તિ કેમ ન થાય અર્થાત થવીજ જોઇએ દડ ચક્ર વિગેરેને ઘટના કારણ રૂપ અમે જે કહીએ છીએ તેમા તો લાઘવ છે અને જૈન મત પ્રમાણે તો દડાદિકજ ઘટના પ્રગટપણાના કારણ રૂપ કહેવાય છે તે તો ગૌરવ રૂપજ છે વળી ઘટની પ્રગટતાના કારણ રૂપ તો નેત્ર છે પણ દડ વિગેરે નથી તેથી કારણથી કાર્યનો જે ભેદ અમે માનીએ છીએ તેજ સત્ય છે તથા દ્રવ્ય રૂપ ઘટની અભિવ્યક્તિનુ કારણ દડનો અભાવ છે પણ દડ નથી અને ઘટના પ્રગટ થવામા નેત્રાદિકને જે કારણ માનવામા આવે છે તેથી ગૌરવમા ઘટાડો નથી થતો એમ સમજવુ આ પ્રમાણે નૈયાયિકોનુ માનવુ છે

(હવે ઉપરની માન્યતાનુ સમાધાન કરે છે.)

તે મિથ્યા નહિ સર્વથાજી
અછતો વિષય અતીત

પર્યાયારથ તે નહિજી
દ્રવ્યારથ છે નિત્યરે—ભાવિકા ॥૧૦॥

ભાવાર્થ—અતીત વિષય (જે ઘટાદિ) તે સર્વથા મિથ્યા નથી કારણકે પર્યાયાર્થથી જે અનિત્ય હોય છે તે દ્રવ્યાદિક નયથી નિત્ય હોય છે. ૧૦

વિવેચન—નૈયાયિકનું ઉપરનું જે કહેવું છે તે મિથ્યા છે કારણકે અતીત વિષય વાળા જે ઘટાદિને સર્વથા અસત્ નથી કારણકે અતીત વિષય વાળો ઘટ પર્યાયાર્થિક નયથી નથી સમજવાનો પણ દ્રવ્યાર્થીક નયથી તે નિત્ય છે એમ સમજવાનું છે તાત્પર્ય એ છે કે ઘટ નો નાશ થઈ ગયા પછી પણ તે મૃત્તિકારૂપે વિદ્યમાન રહે છે. જોતે દ્રવ્ય સર્વથા ન હોય તો સસલાના શીંગડા ની પેઠે સર્વથા અભાવ થઇ જાય અને જે પદાર્થ સર્વથા અવિદ્યમાનપણે જ્ઞાનમાં ભાસે છે તે પદાર્થમાં વિદ્યમાનપણું કેવી રીતે આવીશકે! અર્થાત નજ અવીશકે તેથી કરીજે કાંઇ ભૂત વિષય છે તે સર્વથા અસત્ નથી, પરંતુ સત્ રૂપેજ પ્રવર્તે છે. અહિંઆ એ સમજવાનું છે કે જે વસ્તુ દ્રવ્યાર્થિક નયથી નિત્ય પણે વર્તે છે તે વસ્તુમાં આકારનો અભાવ હોવાથી પર્યાયા

નયથી અનિત્ય પણું દેખાય છે પણ ખરૂ જોતા તો દ્રવ્યમા સમવાયી ભૂત વિષય પદાર્થ રહેલો છે તે કારણનો ઉદય થવાથી કાર્યપણાને પ્રાપ્ત થઇ ને દેખાય છે તેથી કરીને સત્ પદાર્થનીજ ઉત્પતિ થાય છે પણ અવિદ્યમાન પદાર્થની ઉત્પતિ નથી એમ નિશ્ચયથી સમજવુ (૧૦)

(જ્ઞાનના સ્વભાવથી અછતો અર્થ સમજાય છે એમ
તે કહે છે)

અછતો ભાષે જ્ઞાનનેજી
જો સ્વભાવે સસાર
કહેજો જ્ઞાનાકાર તોજી
જીપે યોગાચારરે—ભવિકા ॥૧૧॥

ભાવાર્થ—જો જ્ઞાનના સ્વભાવથીજ અસત્ પદાર્થનો ભાસ થતો હોય તો આ સમસ્ત સસાર જ્ઞાનાકાર પ્રમાણેજ પરીણમી જાય અને એથીતો યોગાચાર નામનો ત્રીજો બૌદ્ધમતજ સિદ્ધ થઈ જાય (૧૧)

વિવેચન—અતીત પદાર્થનો ભાસ જ્ઞાનના સ્વભાવમા કોઇપણ થઇ શકે નહિ કારણ કે એમ માનવાથી આ સમાર

ના સમસ્ત પદાર્થનો જ્ઞાનમાં ભાસ થવો જોઈએ પણ તેમ તો નથી કારણ કે અનાદિના અજ્ઞાનને લઈને બાહ્યાકાર અસત્ રૂપેજ જણાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં જેજે પદાર્થનો ભાસ થાય છે તે તે વખતે સત્ લાગવા છતાં અસત્ હોય છે તેમ અનાદિની અજ્ઞાન વાસનાને લીધેજ અસત્ પદાર્થનો જ્ઞાનથી જાણે ભાસ થતો હોય એવું દેખાય છે પણ વિચારવાનું એ છે કે જો અસત્ પદાર્થનો ભાસ થવાનું કારણ જ્ઞાનજ હોય તો આ આખું જગત્ જ્ઞાનાકાર પણેજ થઈ જાય કારણ કે બાહ્ય દ્રષ્ટીથી દેખાતા સઘળા પદાર્થ અસત્ છે અને બાહ્યાકાર રહિત શુદ્ધ જ્ઞાનમાંજ અછતા પદાર્થનો ભાસ થાય છે એમ જો કહેવામાં આવે તો અનાદિની અજ્ઞાન વાસનાનો અભાવ સિદ્ધ થશે અને તેમ માનવા જતાં તો યોગાચાર નામનો બૌદ્ધનો ત્રીજોમત સિદ્ધ થશે કારણકે બાહ્યાકાર રહિત શુદ્ધ જ્ઞાનતો બુદ્ધનેજ હોય છે પણ તેમ માનવું વાસ્તવિક નથી માત્ર બાહ્ય આકારમાં અનાદિની અજ્ઞાન વાસનાને લીધેજ અસત્ પદાર્થનો ભાસ થાય છે. એટલે સમજવાનું એ છે કે ભૂત કાલ વિષયક પદાર્થ જ્ઞાનમાં અસત્ પદાર્થનો ભાસ નથી થતો પણ સત્ પદાર્થના અનેક કારણો જે તિરો ભાવ શકિત રૂપે ગુપ્તપણે રહેલા છે તેનાથી બહાર દેખાતા આકર ઉત્પન્ન થાય છે તેથી મૂળ દ્રવ્ય રૂપથી

તો કાઈ પદાર્થની ઉત્પત્તિ નથી થતી તેમજ નાશ પણ નથી થતો કારણ કે દરેક પર્યાયમા દ્રવ્યનો અન્વય સબધ સ્પષ્ટ પણે દેખાઇ આવે છે માટે દ્રવ્ય પદાર્થમા તો ઉત્પત્તિએ ન થી અને વિનાશ પણ નથી અને પર્યાયથી તો સર્વ પદાર્થની ઉત્પત્તિ અને નાશ બને થાય છે અને જે પર્યાય દ્રવ્યમા સ તૂપણે છે તે પર્યાયમા નિશ્ચય રૂપનો અનુભવ થઇ શકે છે પ ણ જે પર્યાય દ્રવ્યમા અસતપણે છે તે પર્યાયમા જે અનુભવ થાય છે તે ચલાયયાન રહે છે કેમકે શખ તદ્દન ઉજ્વલ હોય છે છતા કમળાના રોગને લીધે શખ પીળા રગનો દેખાય છે અને તેજ કમળાનો રોગ દૂર થા ય છે ત્યારે શખનુ મુળ ઉજ્વળ રૂપ દેખાયછે કારણકે શ ખમા પીતાદિ પર્યાયનો અનુભવ તે અવિચળપણે નથી પ ણ ચલાયમાન રૂપે છે કેમકે શખમા નિર્દોષપણે જે ઉ જ્વળ આકાર દેખાય છે તેનો વિનાશ અને કમળાના રોગથી જે પીળા પણ દેખાય છે તેનુ ઉપજવુ તે પીળાપણાના પર્યાય થી નથી થતુ પણ જ્યારે નેત્રનો રોગ દૂર થાય છે ત્યારે આપો આપ ભ્રાન્તિનો વિનાશ થઇ જાય છે અને એમ શ્વ મા હેતુનો અભાવ થી ન બ દે વસ્તુમા જે કૃતમિ સ્વભાવ છે એમા ણીત પદાર્થનો વ્યાપાર કાઈ પણ કાં ગકના ન થી

પરંતુ જે કારણથી કૃત્રિમ સ્વભાવ ઉત્પન્ન થયો હોય છે તે કારણની નિવૃત્તિ થએ તે પર્યાય સ્વયમેવ નષ્ટ થઇ જાય છે.(૧૧)

(દૃષ્ટાંતથી ઉપરની બાબત સિદ્ધ કરે છે.)

હમણા જાણ્યો અરથનેજી
એમ અતીત જે જણાય
વર્તમાન પર્યાયથી જે
વર્તમાનતા થાયરે—ભાવિકા ॥૧૨॥

ભાવાર્થ—હમણા અતીત પદાર્થ જાણ્યો એમ જે કહેવાય છે તે વર્તમાન પર્યાયથી તો વર્તમાનપણુંજ થયું એમ સમજવું (૧૨)

વિવેચન—જો એ પદાર્થનું સર્વથા જ્ઞાન થતું હોય તો અતીત પદાર્થ ઘટાદિની મને હમણા ખબર પડી એમ આકારની પ્રતીતિ થાય છે કારણ કે તેનું તો સર્વકાળે જ્ઞાન હોવુંજ જોઇએ તે મનથી થતું માટે ભુત પદાર્થ પણ વર્તમાન પર્યાયથી વર્તમાન પણે જણાય છે. દ્રવ્યથી સતરૂપ અતીત ઘટને વિષે વર્તમાન જ્ઞેય આકાર રૂપ પર્યાયથી હમણા અતીત ઘ

નુ જ્ઞાન થાય છે અથવાતો નૈગમ નયથી વર્તમાન પણાનો તેમા આરોપ કરીએ ત્યારે અતીત પદાર્થનુ જ્ઞાન થાય છે પણ સર્વથા જ્ઞાન સ્વભાવથી અછતા પદાર્થનુ જ્ઞાન નથી થતુ (૧૨)

(વળી ભેદભાન દર્શાવે છે)

ધર્મી અછતે ધર્મનો જી
અછતે કાળે સુહાય
સર્વ કાળ નિર્ભય પણેજી
તો સસસિ ગ જણાયરે—ભવિકા—૧૩

ભાવાર્થ—જો (અતીત ઘટરૂપ) ધર્મી અસત્ હોના છ તા તેના (આકાર રૂપ) ધર્મ પણે સર્વ કાળે ભાસે છે તો સસલાના શિંગડા પણ નિર્ભયપણે સર્વ કાળને વિષે જણાતા હોના જોઇએ પણ તેમનો નથી થતુ (૧૩)

વિવેચન—અતીત ઘટ જે ધર્મી અવિદ્યમાન હોય ત્યારે અવિદ્યમાન આકારરૂપ જે ધર્મ તે ધ્વંસાભાવ કાળના વિદ્યમાનરૂપે

દેખાય છે આવી રીતે જો કહેવામાં તો તો સસલાના શીંગડા જે સર્વ કાળને વિષે નિર્ણયપણે દેખાતા નથી તેનું અસ્તિત્વ કેમ જણાવી શકાતું નથી કારણ કે ત્રણે કાળને વિષે અવિદ્યમાન પદાર્થનો સંભવ તમે બતાવો છો અને અસત્ ઘટની ઉત્પત્તિ મૃત્તિકાથી તથા ભૂતકાળના અસત્ ઘટનુ અસ્તિત્વ તમે માની લીધું છે તો પછી અસત્ એવા સસલાના શિંગડાને પણ બતાવી આપવા જોઇએ. (૧૩)

(અસત્ વસ્તુનો બોધ અને ઉત્પત્તિ ન હોય તે કહે છે.)

તે માટે અછતા તણોજી
બોધ ન જનમ ન હોય
કારય કારણને સહીજી
છે અભેદ ઇમ જોયરે--ભવિકા ॥૧૪॥

ભાવાર્થ—તેથી કરીને અસત પદાર્થનો બોધ અને ઉત્પત્તિનો સંભવ થઇ શકતો નથી જેવી રીતે કાર્ય કારણનો અભેદ નિશ્ચયપુર્વક છે તેમજ દ્રવ્યગુણ પર્યાયનો પણ અભેદ છે. ॥૧૪॥

વિવેચન—અગાઉ જણાવી ગયા તે હેતુઓએ કરીને હવે એમ સિદ્ધ થાયછે કે જે પદાર્થ અસત્ છે તેનુ જ્ઞાન કોઇ પણ કાળને વિષે થઇ શકતુ નથી તેમજ અવિદ્યમાન પદાર્થની ઉત્પત્તિનો પણ કદાપિ સંભવ જણાતો નથી અથાત સત્ પદાર્થનુ જ જ્ઞાન અને સત્ પદાર્થનીજ ઉત્પત્તિ સંભવેછે કાર્ય અને કારણ નો નિશ્ચયથી જેમ અભેદ છે તેમજ દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાયનો પણ નિશ્ચયથી અભેદજ જણાય છે માટે નિશ્ચયથી તે ત્રણેનો અભેદ સ્વીકારવો અને જે ભેદ જણાય છે તે માત્ર વ્યવહારથીજ છે બીજી ઢાળમા ભેદ જણાવ્યો હતો અને આ ત્રીજી ઢાળમા અભેદ પક્ષ બતાવ્યો તેનુ કારણ ઉપર કહ્યુ તેજ છે (૧૪)

(વ્યવહાર અને નિશ્ચય બંને નયના મતને બતાવીને સ્થિત પક્ષ કહે છે)

ભેદે ભણે નૈયાયિકોજી
સાખ્ય અભેદ પ્રકાશ
જૈન ઉભય વિસ્તારતોજી
પામે સુજશ વિલાસરે—ભવિકા ॥૧૫॥

ભાવાર્થ—નૈયાયિકો ભેદ પક્ષનો સ્વિકાર કરે છે અને સાંખ્ય મતવાળા અભેદ પક્ષને માન્ય રાખે છે પરંતુ જૈન મતાવલંબીઓ તો ભેદ અભેદ બંને પક્ષનો વિસ્તાર કરે છે અને તેથી તેના ઉત્તમ જશનો આ જગતમાં વિસ્તાર થઇ રહ્યો છે. (૧૫)

વિવેચન—બીજી ઢાળમાં દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાયનો જે પરસ્પર ભેદ બતાવ્યો તેનું એકાંતે ગ્રહણ કરનાર નૈયાયિક મત વાળાઓ છે અને ત્રીજી ઢાળમાં કાર્ય કારણ તથા દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો અભેદ બતાવ્યો તેનું એકાંતે ગ્રહણ કરનાર સાંખ્ય મત વાળા છે અને તેથી તેઓ બંને એકાંત વાદી અને પક્ષ પાતી હોવાથી સત્ય માર્ગથી દુર રહેનારા છે. પરંતુ અપેક્ષાને બરાબર સમજનાર જૈન મતવાળાઓ વ્યવહાર અને નિશ્ચય બંને નયનો પક્ષ સમજીને દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયના ભેદ અને અભેદ બંને પક્ષનો સ્વિકાર કરે છે અને તેથી અપેક્ષિત વચનને માન્ય રાખનાર જૈન મતનો સુજશ સવ સ્થળે વિજયવંત થાય છે. નૈયાયિકોનું એમ માનવું છે કે કાર્ય અસત્ દેખાય છે અને કાર્ય કારણ તથા ગુણ ગુણીનો પરસ્પર ભેદ છે અને સાંખ્યમતવાળાનું એમ માનવું છે કે સત કાર્ય દેખાય છે અને કાર્ય કારણ તથા ગુણગુણીનો સવ

થા અભેદજ જણાય છે આ પ્રમાણે બને મતની માન્યતા છે પણ પક્ષાપક્ષે તે સત્ય નથી, જૈન મત તો પામવુ છે કે કાર્ય કથચિત્ સત્ અને કથચિત અસત્ દેખાય છે અને કાર્ય કારણ તથા ગુણગુણીનો કથચિત ભેદ અને કથચિત અભેદ જણાય છે આવો પક્ષપાત રહીત સ્યાદ્વાદમતતે જૈનને માન્ય છે અને તેજ સર્વ સ્થળે વિજયવત છે એક સ્થળે કહ્યુ છે કે –

य एव दोपाःकिल नित्यवादे
विनाशिवादेपि समास्त एव
परस्पर ध्वसिपु कटाकेपु
जयत्य धृष्य जिनशाशनते ॥

અર્થ—જે દોષ હમેશ નિત્ય વાદમા છે તેજ દોષ સર્વથા એકાન્ત વાદથી અનિત્ય વાદમા પણ જણાય છે તેથી કરીને પરસ્પર નાશ કરવા વાળા કટક સમાન અનેક મતમા અનેકાતવાદી એવુ જૈનશાશન પ્રબલપણે જયવત વને છે (૧૫)

ઢાળ ચોથી

નદનકુ ત્રિસલા હુલરાવે–એદેશી

(ભેદ અને અભેદના વિરોધની આશકા ટાળે છે)

ભેદ અભેદ ઉભય કિમ માનો
જ્યાં વિરોધ નિરધારો રે
એક ઠામે કહો કિમ કરી રહેવે
આત પને અંધારો રે
શ્રુત ધર્મે મન દ્રઢ કરી રાખો
જીમ શિવ સુખ ફલ ચાખો રે ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—(આશંકા) જ્યાં પ્રત્યક્ષ વિરોધનો નિરધાર જણાય છે એવા ભેદ અને અભેદ બંનેને એકજ સાથે કેમ માન્ય રાખોછો કારણ કે અંધકાર અને પ્રકાશ બંનેનો એકજ સ્થળે સંભવ કેવી રીતે થઈ શકે? આવી આશંકાવાળાઓ એ શ્રુત ધર્મને વિષે (પોતાની અજ્ઞાનતાને લીધે શંકા નહિ કરતાં) દ્રઢ મન રાખવું કારણ કે તેથી ઉત્તરોત્તર મોક્ષપદને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. (૧)

વિવેચન–બીજી ઢાળમાં દ્રવ્યગુણ પર્યાયનો ભેદ બતાવ્યો અને ત્રીજીમાં અભેદ બતાવ્યો હવે ભેદાભેદની માન્યતા સત્ય છે એ બતાવતા આ ચોથી ઢાળ કહે છે. કેટલાએક પરમત વાદિઓનું એમ કહેવું થાય છે કે જેમાં પ્રત્યક્ષ પરસ્પર વિરોધ

જણાય છે એવુ ભેદ અને અભેદનુ એક સ્થળે હોવુ કેમ સભવી શકે? કારણ કે ભાવાભાવરૂપે બનેનો વિરોધજ જણાય છે જ્યા દ્રવ્યાદિકનો ભેદ હોય ત્યા અભેદ ન હોઇ શકે અને જ્યા અભેદ હોય ત્યા ભેદ ન હોઇ શકે એટલે જેવી રીતે એકજ સ્થળે અધકાર અને પ્રકાશ બને સાથે રહી શકતા નથી તેમ ભેદ અને અભેદ એકજ દ્રવ્યમા રહી શકેજ નહિ આચારગ સૂત્રમા પણ કહ્યુ છે કે वितिगच्छ समावन्नेण अप्पाणेण न लभते समाहिं એટલે શકા સહિત ચારિત્રવત આત્મા સમાધિને પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ માટે જ્યા સુધી શ્રુત ધર્મને વિષે શકા હોય ત્યા સુધી ચારિત્ર ફળે નહિ તેથી કરીને સદ્ગુરૂ મુખે શકાનુ સમાધાન કરી શ્રુત ધર્મને વિષે દ્રઢ મત વાળા થવુ જોઇએ કે જેથી ઉત્તરોત્તર મોક્ષરૂપ સુખના ફળને પ્રાપ્ત કરી શકાય (૧)

(હવે ઉપરની શકાનુ સમાધાન કરે છે)

એહવી શિષ્યની શકા જાણી

પરમારથ ગુરૂ બોલેરે

અવિરોધે સવી ઠામે દીસે
દોય ધર્મ એક તોલેરે—શ્રુત ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—શિષ્યની ઉપરની શંકા જાણીને ગુરૂ તે શંકા ના સમાધાન રૂપ પરમાર્થને કહે છે. જો કે દેખવામાં વિરોધ જણાય છે પણ ભેદાભેદને વિરોધ નથી કારણ કે ભેદ અને અભેદ એ બંને ધર્મ સર્વ સ્થળે અવિરોધરૂપ અને એકતાએ જ જણાય છે. (૨)

વિવેચન—ભેદ અને અભેદ એકજ દ્રવ્યમાં ન હોઇ શકે એવી જે શંકા ઉપરની ગાથામાં કહી તે શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કરતાં ગુરૂ કહેછે કે યદ્યપિ ઘટ અને ઘટા ભાવનો પરસ્પર વિરોધ દેખાયછે પરંતુ ભેદ અને અભેદના ધર્મનો પરસ્પર વિરોધ નથી કારણ કે સર્વ સ્થળને વિષે ભેદ અભેદ રૂપ બંને ધર્મ વિરોધ રહિત પણે અને એકાશ્રયી પણેજ રહી શકે છે. જે કોઇ એમ કહે કે દ્રવ્યાદિકનો ભેદ સ્વાભાવિક હોવાથી સત્ય છે અને અભેદ ઉપાધિક હોવાથી અસત્ય છે તો તે માત્ર અનુભવનીજ ખામી જણાય છે કેમકે વ્યવહારથી અને ૫ર અપેક્ષાથી બંનેને ગુણાદિકનો ભેદ તથા ગુણાદિકનો અભેદ હોય એવું વચન નથી પરંતુ એકજ આશ્રયમાં રહેવા વાળા

ભેદ અને અભેદનો અવિરોધજ જાણવો જોઇએ એવું તત્પર્ય છે (૨)

(વળી ભેદ અભેદનો વિરોધ દુર કરે છે)

એક ઠામે સવિજનની સાખે
પ્રત્યક્ષે જે લહિયે રે
રૂપ રસાદિકની પરે તેહનો
કહો વિરોધ કેમ કહીએરે- શ્રુત ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—સર્વ મનુષ્યની સાક્ષીએ એકજ ઘટમાં રક્ત ત્વાદિ રૂપ રસાદિક જો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તો પછી એકજ દ્રવ્યમા ભેદ અભેદનો વિરોધ કેમ કહી શકાય (૩)

વિવેચન—ઘટ દ્રવ્ય છે અને તેજ દ્રવ્યમા રકતત્વ શ્યામત્વ આદિ ગુણ પર્યાય પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાઇ આવેછે એટલે પર્યાયની અપેક્ષાએ જો જોઇએ તો રૂપ રસાદિક ભિન્ન જોઇ શકાય છે પણ ખરૂ જોતા ઘટ દ્રવ્ય એકજ છે અને રૂપ રસાદિક પણ તે ઘટમાજ છે તેથી એકજ દ્રવ્યમા ભેદ અભેદ હોવાનુ તો લોક વિદિત વ્યવહારથી પ્રત્યક્ષ છે એક કેરી હોય

તેમાં રૂપ રસ પણ આવેલા છે હવે ગુણ પર્યાય થી જોઈએ તો રૂપ રસ જુદા પાડી શકાય અને મૂળ દ્રવ્યમાં તો દ્રવ્ય અને પર્યાય બધું સમાએલું છે તેથી અભેદ પણ છે માટે ભેદાભેદ બંનેનો એકજ દ્રવ્યમાં પ્રત્યક્ષ સંભવ દેખાય છે અને જ્યાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે ત્યાં પરોક્ષ પ્રમાણની કે ઉદાહરણની જરૂર રહેતી નથી. માટે અંધકાર અને પ્રકાશનું જે દ્રષ્ટાંત અનુમાન સિદ્ધ છે તે આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આગળ માત્ર અનુભવનીજ ખામી બતાવે છે. (૩)

(પુદ્ગલ દ્રવ્યથી ભેદઅભેદનો પ્રત્યક્ષ અભિલાપ કહે છે)

શ્યામ ભાવ જે ઘટ છે પહેલા
પછી ભિન્ન તે રાતોરે
ઘટ ભાવે નવી ભિન્ન જણાય ।
શી વીરોધની વાતોરે—શ્રુત ॥૪॥

ભાવાર્થ—જે ઘટ પ્રથમ શ્યામભાવવાળો હતો તે પછી જ્યારે રાતો થયો ત્યારે તે ભિન્નજ જણાય છે અને બન્ને કાળને વિષે ઘટ ભાવે તો અભિન્નજ જણાય છે તો પછી અહિંઆ વિરોધની શી વાત છે? (૪)

વિવેચન—ઘટ પુદગલ દ્રવ્ય છે તે મૂળ તો કાળા રગનો હોય છે તેજ ઘટ જ્યારે ભઠ્ઠીમા પાકે છે ત્યારે પોતાની મેળે જ રક્ત ભાવને પામે છે અને ત્યારે તેને રક્ત ઘટ એવુ ભિન્ન નામ આપાય છે હવે જે ઘટ પ્રથમ શ્યામ કહેવાતો હતો તેજ રક્ત ઘટ કહેવાય છે આવી રીતે ભેદ હોવા છતા મૂળ ઘટ દ્રવ્ય એ બને નામથી કોઇ રીતે ભિન્ન નથી અથાત શ્યામ અને રક્ત એવા નામથી ભેદ જણાય છે અને તે બને પર્યાય મૂળ ઘટ દ્રવ્યની સાથે હોવાથી ઘટથી અભેદ રૂપે છે આવી રીતે ઘટની સાથે ભેદ અભેદ હોવામા કાઇ પણ વિરોધ જણાતો નથી આવીજ રીતે જેમ ઘટમા રાતો અને કળો બને જુદા જુદા પયાય નામ પડી જવા છતા મૂળ ઘટમા ભેદ પડયો નહિ તેમજ દ્રવ્ય ગુણ પયાયનો પણ પરસ્પર ભેદ માનવામા કાઈ વિરોધ જણાતો નથી—ઘટના દૃષ્ટાન્તથી દ્રવ્યાદિકની પરસ્પર ઐકયતા સમજી શકાય છે (૮)

બાલ ભાવ જે માણી રીએ
તરૂણ ભાવ તે ન્યારોરે
દેવદત ભાવે તે એકજ

અવિરોધે નિરધારોરે—શ્રુત ॥ ૫ ॥

(આત્મ દ્રવ્યમાં ભેદ અભેદ બતાવે છે.)

ભાવાર્થ—જે પ્રાણી બાળક ભાવે દેખાય છે તેજ પ્રાણી તરૂણ ભાવથી ભિન્ન છે અને દેવદત્ત ભાવે એટલે મનુષ્યના ભાવે તે અભિન્ન છે માટે આવી રીતે એકજ દ્રવ્યમાં ભેદ અને અભેદ હોવાનો અવિરોધ નિશ્ચય પૂર્વક માનો. (૫)

વિવેચન—એક માણસ જ્યારે બાળક અવસ્થામાં હોય ત્યારે તેને બાળક કહેવામાં આવેછે અને તેજ મનુષ્ય જ્યારે તરૂણ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાયછે ત્યારે બાળક મટીને તેને તરૂણ કહેવામા આવેછે. હવે જોકે બાળક અને તરૂણ એવા બે નામ પડવા છતાં તે નામનો સ્વામિ તો એકજ છે તોપણ એવો ભેદ પ્રત્યક્ષ જણાય છે અને કહેવાય છે. જેમકે એક માણસનું નામ દેવદત્ત હોય જ્યારે નાનો હોય ત્યારે તે બાળક કહેવાય છે, મોટો થાય ત્યારે યુવાન કહેવાય છે અને ઘરડો થાય ત્યારે વૃદ્ધ કહેવાય છે. અભ્યાસ કરતો હોય ત્યારે વિદ્યાર્થી કહેવાય, વ્યાપાર કરે ત્યારે વ્યાપારી કહેવાય છે અને હોદ્દો ભોગવતો હોય તો અમલદાર કહેવાય આવી રીતે દેવદત્ત એકજ નામ હોવા છતાં તેના જુદે જુદે વખતે જુદા જુદા

નામ પડે છે અને એ બધા નામોનો પરસ્પર ભેદ પ્રત્યક્ષ દેખાઇ આવે છે તેમ છતા દેવદ ત પણામા આ બધા નામો અભેદપણે રહેલા છે અને તેજ પ્રમાણે દ્રવ્યાદિકમા છે તેમા જે ભેદને અભેદ કહેવામા આવે છે તે માત્ર અપેક્ષાથી છે એમ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે અને એ અપેક્ષિત વચન તેજ સ્યાદ્વાદનુ રહસ્ય છે, એકાત વાદિઓથી તે સમજવુ અશક્ય છે (૫)

(ભેદ હોય ત્યા અભેદ હોયજ નહિ આવીપ્રાચિન નૈયાયિકની શકા દુર કરે છે)

ધર્મ ભેદ જો અનુભવ ભાસે
ધર્મી ભેદ નવી કહીએરે
ભિન્ન ધર્મનુ એકજ ધર્મી
જડ ચેતન પણ લહીએરે શ્રુ૦-॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ— (પદાર્થના) ધર્મમા ભેદ છે એમ જે અનુભવનો ભાસ થાય છે તેવા ભાસથી ધર્મીમા ભેદ હોવાનુ કહેવાય નહિ કારણકે ભિન્ન ધર્મનુ ધર્મી જો એકજ

હાયતો જડ અને ચેતન ભિન્ન ધર્મ વાળા હાવોથી તેનું ધ ર્મીપણું એકજ થઈ જશે. (૬)

વિવેચન—જો કે અનુભવથી શ્યામ ઘટ રક્ત ઘટ નથી અને રક્ત ઘટ શ્યામ નથી એવો ભાસ થાય છે પરંતુ કાળા ઘટની અને રાતા ઘટની બંને દશામાં વર્તમાન ઘટ દ્રવ્યની ભિન્નતા નથી દેખાતી એવું જે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે એટલે ધર્મ ભેદથી ધર્મીનો ભેદ ન હોય એમ જો માનવામાં આવે તો જડ અને ચેતન ભિન્ન ધર્મવાળા હોવા છતા તેનું ધર્મી એક હોવાનો નિશ્ચય થઇ જાય છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે જડ ચેતનનો જે ભેદ દેખાય છે તે તો જડત્વ અને ચેતનત્વ એ બને ધર્મનો ભેદ જણાય છે પરંતુ જડ ચેતન દ્રવ્યનો ભેદ નથી આવી રીતે જડ તે ચેતન નથી અને ચેતન તે જડ નથી એમ કહેવામા આવે તો પણ જડ ચેતન અને શ્યામ રક્ત એ બંને સદૃશ જ દેખાય છે અને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ અર્થમાં કાંઇ પણ બાધકનો પ્રસંગ દેખાતો નથી કેમકે અનુભવ પ્રમાણથી અપ્રાપ્ત વસ્તુમા ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થઇ શકતી નથી માત્ર સંદિગ્ધ વસ્તુની સિદ્ધિમાં ન્યાયની જરૂર રહે છે માટે ધર્મનો ભેદ અનુભવથી

જણાય છે અને ધર્મનો ભેદ નથી માનવામા આવતો તો ભિન્ન ધર્મવાળા જડ અને ચેતનના ધર્મી એક થઇ જાય છે (૬)

ભેદાભેદ તિહાપણ કહેતા
વિજય જૈન મત પાવેરે
ભિન્ન રૂપમા રૂપાતરથી
જગ અભેદ પણ આવેરે—શ્રુત ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—જડ અને ચૈતન્યમા પણ ભેદા ભે૦ કહેતા જૈન મતજ વિજય પામે છે માટે ભિન્ન રૂપજે છવા છવ તેમા રૂપાતરથવાથી આખા જગતમા અભેદ પણ આવે છે (૭)

વિવેચન-વળી પણ જ્યા નૈયાયિકો જડ ચેતનમા એકાત ભેદ બતાવે છે તેમા પણ જડ અને ચેતનમા ભેદ અને અભેદ બને બતાવિ શકનાવી જૈનમતજ વિજયી નિવડે છે જેમકે જીવ અજીવ આદિ જે ભિન્નરૂપે છે તેમા રૂપાતર દ્રવ્યત્વ પદાર્થત્વ આદિથી જગતમા અભેદપણુ આવી જાય છે, આથી ભેદ અભેદનુ સર્વ જગતમા વ્યાપકપણુ જ કહેલુ છે અથાત્

જીવ પદાર્થ અજીવથી ભિન્ન છે તો પણ તેમાં રૂપાંતર લક્ષણથી વ્યાપકપણું હોવાના કારણને લીધે જગતમાં અભેદનો પણ સંભવ જણાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે ધર્મ ભેદથી જે ભેદમાંજ વ્યાપકપણું કહ્યું છે તે જીવ અને અજીવ બને દ્રવ્ય હોવાથી દ્રવ્યત્વરૂપથી જડ ચેતનમાં પણ અભેદ વ્યાપકપણું વિદ્યમાન છે. જો કે જડત્વ અને ચેતનત્વ પર્યાયથી ભિન્ન છે તોપણ તે બંનેને વ્યાપક દ્રવ્ય ગણતાં જગતમાં અભેદ પણ જણાય છે. (૭)

(વળી પણ તેજ વિસ્તારથી જણાવે છે).

જેહનો ભેદ અભેદજ તેહનો
રૂપાંતર સંયુતનો રે
રૂપાંતરથી ભેદજ તેહનો
મુળ હેતુ નય શતનોરે– શ્રુત ॥૮॥

ભાવાર્થ—જેનો ભેદ છે તેનો જ રૂપાંતર સહિત અભેદ જણાય છે અને વળી તેનો રૂપાંતરથી પાછો ભેદ થાય એવી રીતે ભેદ અભેદ છે તે શતનયનોમૂળ હેતુ છે. (૮)

વિવેચન—જે પદાર્થને વર્તમાન પર્યાયથી ભેદ જણાય છે તેજ વસ્તુ જયારે રૂપાંતર સહિત થઈ જાય છે ત્યારે તેનો અભેદ પણ થઇ જાય છે જેમ કે પોતપોતાના પર્યાયની વાસ, કોશ, કુશુલ એ બધા ઘડના ભેદ છે વળી તેજ સ્થાસકુશુલ આદિ પોતપોતાના પર્યાયની સાથે જોડવામા ન આવે તો સુલ મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્યરૂપ હોવાથી અભિન્ન પણ થઈ જાય એટલે ભેદ રહે નહિ તથી તેનુ રૂપાંતર થવાથી પુન ભેદ થઈ જાય છે જેમકે સ્થાસ કુશુલાદિ પર્યાય સહિત મૃત્તિકા દ્રવ્યથી એનો ભેદ છે આવી રીતે જે આ ભેદનો અભેદ છે તેજ અભેદ મો મૂળ નયનુ કારણ છે અને નૈગમ સગ્રહ આદિ નયના જે સાતમો ભેદ થાય છે તે સઘળા ભેદ આજ રીતીથી દ્રવ્ય પર્યાયના અર્પણ અને અનર્પણથી એટલે કદાચિત દ્રવ્યાર્થિક યોજનાથી અને કદાચિત અવિવક્ષા કરવાથી પર્યાયની યોજનાથી શતાર નય ચક્રાધ્યયનના અંતર્ગત પૂર્વ કાળમા હતા તે હવે દ્વાદશાગનય ચક્રના મધ્યમા "વિધિર્વિધિવિધિ" ઇત્યાદિ રીતીથી એક એક નયની વચમા બાર બાર ભેદ થાય છે તેથી કરીને સમ્યક પ્રમાણથી કહેવા પાઠમા સખ્યા કહી છે તે સમજીને નયગમ ભાગ ની યોજના કરવી જોઈએ તાત્પર્ય એ છે

જેનો પર્યાયાંતરથી ભેદ છે તેનોજ વળી રૂપાંતર થવાથી અભેદ અને ફરી વળી તેનો ભેદ એમ સો નય થાય છે. (૮)

(નયના અનેક ભેદ દર્શાવે છે.)

ક્ષેત્રકાળ ભાવાદિક યોગે
થાય ભંગની જોડી રે
સંખેપે એક ઠામે કહીએ
સપ્ત ભંગની જોડી રે—શ્રુત ॥૯॥

ભાવાર્થ—જેમ દ્રવ્યાદિક વિશેપ પણે ભંગ થાય તેમજ ક્ષેત્ર કાળ ભાવાદિકના યોગે પણ ક્રોડ ભંગ થાય છે પણ અહીંયા સંક્ષેપથી સપ્ત ભંગી બતાવીને એકજ સ્થળે કહીએ છીએ. (૯)

વિવેચન—જેમ દ્રવ્ય પર્યાયથી અનેક ભંગ થાય છે તેમજ ક્ષેત્રકાળ ભાવ આદીથી પણ અનેક ભંગ થવાનો સંભવ છે. કેમકે ઘટ દ્રવ્યને સ્વ પણે કહીએ તો ક્ષેત્રાદિક ઘટ બીજા ગણાય એમ પ્રત્યેક ક્રોડો ગમે સપ્ત ભંગી થઇ શકે. જેમકે (૧) "ઘટःस्यादस्त्येव" પોતાના દ્રવ્ય ક્ષેત્રકાળ ભાવની

અપેક્ષાથી કથચિત ઘટ છે (૨) "नट स्यान्नास्त्येव" પરદ્રવ્યક્ષેત્ર કાળભાવની અપેક્ષાએ ઘટ કથચિત નથી (૩) "स्यादवाच्य एव" એકજ સમયે અસ્તિનાસ્તિની વિવક્ષા નહિ કરી શકાતી હોવાથી ઘટ કથચિત અવાચ્ય છે (૪) "स्यादस्ति एव नास्त्येव સ્વરૂપથી અસ્તિત્વ અને પરરૂપથી નાસ્તિત્વ હોવાથી ઘટ કથ-ચત્ છે અને કથચિત્ નથી (૫) "स्यादस्ति एव स्याद वक्तव्य", એક અશ સ્વ સ્વરૂપથી અને બીજો અશ એકજ સમયમ બને રૂપથી વિવક્ષિત કરતા ઘટ છે પણ અવાચ્ય છે એમ પાચમો ભાગો થાય છે (૬) "स्यान्नास्ति अवाच्य" અન્ય દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિથી ઘટ નથી અને બીજો અશ ઉભય રૂપથી વિવિક્ષિત કરતા અવાચ્ય છે તેથી ઘટનુ અસત્વ અને અવાચ્યપણુ થાય છે (૭) "स्यादस्ति नास्ति अवक्तव्य" સ્વદ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિથી ઘટનુ સત્-પણુ, પરદ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિથી અસત્પણુ તથા અસ્તિનાસ્તિ બને રૂપથી ઘટ અવાચ્ય છે એ સાતમો ભાગો થયો આ પ્રમાણે સપ્તભગી થાય છે ટુકામા કહિએ તો જે ઘટ લોક પ્રસીદ્ધ દેખાય છે તેની આપ્રમાણે સપ્ત ભગી થઇ શકે (૧) સ્વ દ્રવ્ય ક્ષેત્રકાલ ભાવથી ઘટ છે (૨) પર દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ ભાવ થી ઘટ નથી (૩) એકજ વખતે બે પર્યાય નહિ કહી શકાય તેથી

અવાચ્ય છે (૪) એક અંશ સ્વરૂપે અને એક અંશ પર રૂપે કહીએ ત્યારે ઘટ છે અને નથી (૫) એક અંશ સ્વરૂપે અને એક અંશ યુગપત્ ઉભયરૂપે કહીએ ત્યારે ઘટ છે પણ અવાચ્ય છે (૬) એક અંશ પરરૂપે અને એક અંશ યુગપત્ ઉભય રૂપે કહીએ ત્યારે ઘટ નથી અને અવાચ્ય છે (૭) એક અશ સ્વરૂપે, એક અંશ પર રૂપે અને એક અંશ યુગપત્ ઉભય રૂપે કહીએ ત્યારે ઘટ છે નથી અને અવાચ્ય છે. આ પ્રમાણે સાત ભંગી સંક્ષેપમાં કહી છે (૯)

(હવે સપ્ત ભંગીના ભેદ અભેદ કહેછે)

પર્યાયારથ ભિન્ન વસ્તુ છે
દ્રવ્યારથે અભિન્નો રે
ક્રમે ઉભય નય જો અર્પિજે
તો ભિન્ન ને અભિન્ન રે—શ્રુત ॥૧૦॥

ભાવાર્થ—પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાથી સર્વ વસ્તુ ભિન્ન છે અને દ્રવ્યાથિક નયની અપેક્ષાથી અભિન્ન છે અને ક્રમવાર બંને નય જોડવાથી કથંચિત્ અભિન્ન છે. (૧૦)

વિવેચન—હવે મૂળ બે નયની અપેક્ષાથી સપ્તભગીના ભેદ અભેદ કહે છે (૧) પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાથી દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય યુકત સર્વ પદાર્થ ભિન્ન છે અને (૨) દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાથી દ્રવ્યગુણ પર્યાયયુકત સર્વપદાર્થ કથ ચિત અભિન્ન છેકેમકે દ્રવ્યનાજેગુણપર્યાયછે તેઆવિર્ભાવઅનેતિરોભાવરૂપેછેએમ આગળ કહેવાઇ ગયુ છે અનુક્રમે જ્યારે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક બને નયની યોજના કરીએ છીએ ત્યારે કથચિત્ ભિન્ન અને કથચિત અભિન્ન થઇ જાય છે કેમકે પર્યાયથી ભિન્ન છે અને દ્રવ્યથી વસ્તુ અભિન્ન છે (૧૦)

જો એકદા ઉભય નય ગ્રહિએ
તો અવાચ્ય તે કહીએરે
એકે શબ્દે એકજ વારે
દોય અર્થ નવિ કહીએરે-શ્રુત ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ—જો એકજ વખતે બને નયનુ ગ્રહણ કરી એ તો સર્વ વસ્તુ અવાચ્ય થઇ જાય કેમકે એકજ શબ્દથી એકજ વખતે બે અર્થ કહી શકતા નથી. (૧૧)

વિવેચન—ચોથો અવાચ્ય ભેદ બતાવે છે જો એકજ સમયમાં પર્યાય તથા દ્રવ્ય રૂપ બન્ને અર્થ કહેવાની ઇચ્છા કરીએ તો તો પદાર્થ અવક્તવ્ય દશામાં આવી જાય છે કેમકે એ તો સહેજ સમજાય તેવું છે કે એકજ વખતે અને એકજ શબ્દવતી બંને અર્થનું કથન કોઇ કાળે થઇ શકતું નથી. સમુહાલંબન જ્ઞાનથી બેવ્યકિતને કહી શકાય છે પણ તેના જુદા જુદા અર્થ એકજ વખતે કહી કહી શકાયજ નહિ માટે બંને નયના અર્થની અપેક્ષાથી અવાચ્ય છે. (૧૧)

(પાંચમો ભાંગો કહે છે)

પર્યાયારથ કલ્પ ન ઉત્તાર
ઉભય વીવક્ષા સંધિરે
ભિન્ન અવાચ્ય વાસ્તુ તે કહી
સ્યાતકારને બંધિરે—શ્રુત ॥૧૨॥

ભાવાર્થ—પ્રથમ પર્યાયાર્થ નયની કલ્પના કરીને પછી બંને નયની જો વિવક્ષા કરવામાં આવેતો તે વખતે તે વસ્તુ પર્યાયથી ભિન્ન અને બંને નયથી કંથચિત્ અવાચ્ય થઇજાય(૧૨)

વિવેચન—હવે પાચમો સ્યાદસ્તિ અવક્તવ્ય ભેદ કહે છે (૫) પ્રથમ તો પર્યાયાર્થિક નયની કલ્પના કરીને વસ્તુને ભિન્ન કહેવામા આવે અને પછી દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકએ બને નયની વિવક્ષા કરવા જતા વસ્તુ અવાચ્ય થઇ જાય ત્યારે પર્યાયથી તે વસ્તુ ભિન્ન જણાય અને બને નયથી અવાચ્ય થઈ જાય તેથી પાચમો ભાગો સિદ્ધ થઈ જાય એટલે કથચિત્ ભિન્ન છે અને કથચિત્ અવકતવ્ય છે (૧૨)

(હવે છઠો અને સાતમો ભાગો કહે છે)

દ્રવ્યારથને ઉભય ગ્રહ્યાથી
અભિન્ન તેહ અવાચો રે
ક્રમ યુગપત નય ઉભય ગ્રહ્યાથી
ભિન અભિન્ન અવાચોરે—શ્રુત ॥ ૧૩ ॥

ભાવાર્થ—દ્રવ્યાર્થિક નયની કલ્પના કરીને પછી બને નયના યોજના કરવાથી વસ્તુ અભિન્ન થાય અને અવાચ્ય પણ થાય અને જો ક્રમવાર બને નયની જુદી કલ્પના કરીને પછી બનેની સાથેજ વિવક્ષા કરવામા આવે તો ભિન અભિન્ન અવકતવ્ય થઈ જાય (૧૩)

વિવેચન—હવે છઠો ભાંગો કહે છે. (૬) જો પ્રથમ દ્રવ્યાર્થિક નયની સર્વ વસ્તુમાં કલ્પના કરવામાં આવે તો અભિન્ન પણું જણાય અને પછી એકજ કાળમાં દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થીક એમ બંને નયની સાથે સર્વ વસ્તુમાં વિવક્ષા કરવામાં આવે તો વસ્તુ અવાચ્ય થઇ જાય. તેથી દ્રવ્યાર્થિક નયથી અભિન્ન અને બંને નયથી અવકતવ્ય એમ યોજના કરતાં છઠો સ્યાત અભિન્ન અવકતવ્ય ભાંગો સિદ્ધ થયો. (૭) અને જયારે અનુક્રમવાર દ્રવ્યાર્થિક નય અને પર્યાયાથિક નયની વિવક્ષા કરવામાં આવે અને તરતજ દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાથિક બંને નયની યોજના કરાય ત્યારે ભિન્ન અભિન્ન અને અવકતવ્ય એમ સાતમો ભાંગો થઇ જાય છે. આ પ્રમાણે જેમ ભેદાભેદની એક પર્યાયમાં સપ્તભંગી જોડી તેમ સર્વત્ર જોડી દેવી હુવે આ પ્રમાણે સપ્તભંગીનો વિચાર કરતા કોઇ એમ શંકા કરે કે જયાં બે નયના વિષયનોજ વિચાર હોય ત્યાં તો એક બીજાના ગૌણ મુખ્ય ભાવે સસભંગી થાય પણ જયાં પ્રદેશ પ્રસ્થેકાદિ (અવયવ અવયવી) નો વિચાર હોય ત્યાં તો પાંચ છ સાત આદિ નયના જુદા જુદા વિચાર હોય અને તેથી વધારે ભંગ થઇ જાય તો પછી સપ્ત ભંગીનો નિયમ કેવીરીતે રહી શકે! આ શંકાના જવાબમાં એમ જ-

ણાવેલુ છે કે ત્યા પણ એક નયાથનુ મુખ્ય પણે ગ્રહણ કરીને બીજા સર્વનો નિષેધ કરી અત્યેકની અનેક સપ્ત ભગી કરી શકાય એમ કહ્યુ પણ છે કે જેવી મ પૂર્ણ નયના અર્થનુ કથન કરવામા આવે તેના પર્યાયાધિકરપ વાકયને પણ પ્રમાણ વાકય કહે છે આવા પ્રકારના લક્ષણથી જયા સપુર્ણ પદાર્થ નુ વિવેચન થાય છે ત્યા સ્યાત શબ્દે કરીને યુકત સપુર્ણ નયના અર્થના સમૂહનુ ધારણ કરવુ એક ભગમા નિષેધ ન થી તેથી કરીને વ્યજન પર્યાયને ઠેકાણે બે ભગ પણ અર્થ સિદ્ધિ મ મતિ ગ્રથને વિષે દર્શાવી છે તેમા એમ કહ્યુ છે કે સપ્ત વિકલ્પ સપ્ત પ્રકાર વચન પથ સપ્ત ભગી રૂપ વચન માર્ગ તે અર્થ પર્યાયમા થાય છે અને વ્યજન પર્યાય જે ઘર કુભાદિ શબ્દ વાચ્યપણુ તેને વિષે સવિકલ્પ વિધિ રૂપ અને નિર્વિકલ્પ વિધિરૂપ એમ બે ભાગા થાય છે પણ અવકત વ્યાદિ ભગ અહીંઆ નથી થઇ શકતા એટલે તાત્પર્ય એ છે કે સાત પ્રકારના ભેદ સહિત જે વચન છે તેજ સપ્ત ભગી રૂપ વચન માર્ગના તે વચન અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વાદિ વિષયમા પ્રવર્તે છે અને વ્યજનપર્યાય જે ઘટ કુભાદિ શબ્દની વાચ્યતાછે ત્યા સવિકલ્પવિધિરૂપ અને નિર્વિકલ્પ વિધિરૂપ બેજ ભગથાય છે પણ અવકતવ્ય શબ્દ વિષય કહેવાવાળાને વિરોધ આવી જાય છે

અથવા સવિકલ્પ શબ્દ સમભિરૂઢ નયના મતે અને નિર્વિકલ્પ શબ્દ એવંભૂત નયના મતે એમ બે ભંગ જાણવા. પ્રથમ જે ચાર અર્થ નય છે તે વ્યંજન પર્યાય માને નહિ માટે તે નયની અહિંઆ પ્રવૃત્તિ નથી આ સંબંધિ વિશેષ સમજણ અનેકાંત વ્યવસ્થાથી જાણી શકાય. (૧૩)

સપ્ત ભંગના દ્રઢ અભ્યાસી
જે પરમારથ દેખે રે
જશ કિરતિ જગ વાધે તેહની
જૈન ભાવે તસ લેખેરે—શ્રુત ॥ ૧૪ ॥

ભાવાર્થ—આ સપ્તભંગી ન્યાયનો જે મનુષ્ય દ્રઢ અભ્યાસી થશે અને જે પરમાર્થને જાણશે તેનો જશ અને કીર્તિ જગમાં વૃદ્ધિને પામશે અને તેનું જૈનપણું ત્યારેજ સફળ થશે. (૧૪)

વિવેચન—હવે આખી ઢાળનો ફલીતાર્થ કહેછે. સકલાદેશી, વિકલાદેશી, નય, સપ્તભંગ, પ્રમાણ, લક્ષણ ઈત્યાદિ સૂક્ષ્મ રીતે અભ્યાસ કરીને જે પ્રાણી જીવા જીવાદિ પરમાર્થ સમજશે તેને સ્યાદ્વાદ પરીજ્ઞાનું સુક્ષ્મ જ્ઞાન થશે અને

તેથી ઉત્તરોત્તર ઉચ પદને પ્રાપ્ત કરી તેના જશ અને કીર્તી વધશે અને એવા તર્ક વાદમા જશ વધવાથી તે નો જૈન ભાવ સફળ થયેલો કહેવાશે કારણકે નિશ્ચય નયથી પરીજ્ઞાનનેજ સમ્યકત્વ સ્યાદ્વાદ કહેલ છે અને જેને સ્યાદ્વા દ નુ સ્વરૂપ સમજાયુ તેને પાછી કોઇ પણ વિષય મા શંકા નુ કારણ રહેતુ નથી (૧૪)

આ પ્રમાણે ચોથી ઢાળમા ભેદા ભેદનુ સ્વરૂપ અને સપ્ત ભગીનુ સ્થાપન દર્શાવ્યુ

ઢાળ પાચમી

આદી જીણંદ મયા કરો—એ દેશી.

એક અરથ ત્રય રૂપ છે
દેખ્યો ભલે પ્રમાણેરે
મુખ્ય વ્રત્તિ ઉપચારથી
નય વાદિ પણજાણેરે
જ્ઞાન દ્રષ્ટી જગ દેખીએ. ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—એકજ પદાર્થ મત્ પ્રમાણને જોઇને ત્રણ પ્રકારનો વર્ણ જાય છે અને નય વાદિ પણ તેને મુખ્ય અને ઉપચા-

વૃત્તિથી ત્રણ પ્રકારે જાણે છે. માટે આ જગતમાં જ્ઞાન દ્રષ્ટી વડે જોવું જોઇએ. (૧)

વિવેચન—પાંચમાં ઢાળમાં નય અને પ્રમાણ સંબંધિના વિચારો દર્શાવવામાં આવે છે. ઘટ પટાદિ કે જીવ અજીવ આદિ એક પદાર્થ દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાય વડે કરીને ત્રણ પ્રકારે છે જેમકે (૧)ઘટ આદિ વસ્તુ મૃત્તિકાદિ રૂપથી દ્રવ્ય છે(૨) ઘટાદિમાં રૂપ રસાદિથી વિવક્ષા કરીએ અર્થાત શ્યામ રક્ત એવી રીતે જોઇએ તો તે ગુણ રૂપ છે અને (૩) ઘટ-આદિ રૂપની સજાતિય દ્રવ્યત્વપણે વિવક્ષા કરતા તે પર્યાય છે. આ પ્રમાણે ઘટઆદિ ત્રણ પ્રકારે થાય છે તેમજ જીવાદિકને પણ જાણવું જોઇએ (૧) જીવ આત્મા રૂપથી દ્રવ્ય છે (૨) જ્ઞાન દર્શનાદિ વિવક્ષાથી જીવ ગુણ છે(૩)અને દેવ મનુષ્યાદિ પર્યાયનીવિવક્ષા કરતા જીવપર્યાય રૂપ છે. એક પદાર્થ ત્રણ પ્રકારે જોઇ શકાય છે તેમાં સ્યાદ્વાદરૂપ પ્રમાણના વિચારની આવશ્યકતા છે કેમકે સાત ભંગીરૂપ જે પ્રમાણ છે તેથી કરીને વસ્તુના ત્રણ પ્રકાર મુખ્ય વૃત્તિવડે જાણી શકાય છે અને નયવાદિ જો કે એક જ અંશનું ગ્રહણ કરતા હોવાથી વચનરૂપ શકિતથી એકજ અર્થને કહે છે તોપણ ઉપચારથી અર્થાત્ લક્ષણ શકિતથી એક અર્થમાંથી જાણી શકાય છે. જો કે એકજ કાળમાં એ

વૃત્તિ થઇ શકતી નથી તોપણ તે વચન નિશ્ચયરૂપ નથી કારણ કે ગગાયા મત્સ્ય ઘાષો એ વાકયમા મત્સ્યને લીધે ગગામા વાચકતા શકિત અને ઘોષને લીધે લક્ષણા શકિત છે એવી રીતે અભિધા તવા લક્ષણા બને પ્રકારની નતિ એક કાળને વિષે હુાઇ શકે છે અહી આપણે મુખ્યપણે તથા ગૌણપણે અનત ધર્માત્મક વસ્તુ સ્વરૂપ જણાવવાને એક નયના શબ્દની બે વૃત્તિ માનવામા વિરોધ નથી અથવા નયાત્મક શાસ્ત્રને વિષે ક્રમિક બે વાકયે કરીન એ અર્થ જાણી શકાય છે અથવા એ કાર્ય બોધક શબ્દથી એક બોધ થાય છે અને અન્ય શબ્દ થી અન્ય અર્થનો બોધ થાય છે એમ અનેક ભાગા સમજવા આવી રીતે જગતના ભાવ જ્ઞાન દ્રષ્ટી વડે જોવા જોઈએ (૧)

[વળીપણ એજ સ્પષ્ટ કરે છે]

મુખ્ય વૃત્તિ શબ્દાર્થે
તાસ અભેદ વખાણેરે
ભેદ પરસ્પર એહનો
તે ઉપચાર જાણેરે—જ્ઞાન॥૨॥

ભાવાર્થ—મુખ્ય વ્રતિ [શક્તિ સબ્દાર્થ] વાળો જે દ્રવ્યાર્થ નયતે દ્રવ્યગુણ પર્યાય ત્રણેમાં અભેદ વખાણે છે. અને એ ત્રણેમાં પરસ્પર ભેદ છે તે ઉપચારથી જાણી લેવો.[૨]

વિવેચન—અભિધા શક્તિ અને લક્ષણા શક્તિ એમ બે પ્રકારની વૃતિ આગળ કહી તેમાં પહેલી અભિધા શક્તિ વડે કરીને દ્રવ્યાર્થિક નય દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાય એ ત્રણેમાં અભેદ દર્શાવે છે અર્થાત ગુણ પર્યાયથી ભિન્ન જે મૃત્તિકા દ્રવ્યછે તેમાં પણ ઘટાદિ પદની શક્તિ રહેલી છે એમ જોતાં ત્રણેમાં દ્રવ્યાર્થિક નયથી અભેદ દેખાય છે. અને તેજ દ્રવ્યાર્થિક નય ઉપચારથી એટલે લક્ષણ શક્તિ વડે પરસ્પર ભેદપણ બતાવેછે કેમકે દ્રવ્યથી ભિન્ન જે કમ્બુ ગ્રીવાદિક પદની લક્ષણા છે અને મુખ્ય અર્થનો સંબંધ રહેતાં થકાં જો પ્રયોજન પુર્વક તથા વિધ વ્યવહારને અનુસરીને લક્ષણા શક્તિની પ્રવૃતિ થાય તો તે દુર્ઘટ નથી. એમ કહ્યું પણ છે કે મુખ્ય અર્થને બાધ આવતો હોય તો તે મુખ્ય અર્થની સાથે સંબંધ રાખવાવાળા અર્થમાં જ્યાં અર્થ લક્ષિત થઇ શકે તે આરોપિત ક્રિયાને લક્ષણા શક્તિ કહે છે. જેમકે गंगायांघोषः એ પદ માં ગંગાનો મુખ્ય અર્થ પ્રવાહ છે પરંતુ એ મુખ્ય અર્થમા

ઘોષની અધીકરણતાનો બાધ છે તેવી કરી ગ ગાની સાથે સ બ ધ રાખવાનો બીજો અર્થ જે ગ ગાતટ તેમા ગ ગા શબ્દની લ ક્ષણા થઇ ત્યારે ગગાયા ઘોષ એ પદનો અર્થ ગગાતટે એવો અ ન્વય થઇ ગયો તેવીજ રીતે અહીઆ પણ ઉપચાર સમજી લેવો (૨)

(વળી પણ એજ અર્થને દ્રઢ કરે છે)

મુખ્ય વૃતિ વડી લેખવે
પર્યાયારથ ભેદરે
ઉપચારે અનુભવબલે
માને તેહ અભેદરે—જ્ઞાન ॥ ૩॥

ભાવાર્થ-મુખ્ય વૃત્તિ થકી પર્યાયાથિક નય ભેદ ભાવ નેજ માને છે પરંતુ ઉપચાર અને અનુભવ બળથી તે સર્વોમા અભેદ માને છે (૩)

વિવેચન-જેવી રીતે દ્ર વ્યાર્થિક નય મુખ્ય વૃત્તિથી અભેદ ભાવ જણાવતો હતો તેમ પર્યાયાથિક નય મુખ્ય વૃતિથી કરીને

સર્વ દ્રવ્યના ગુણપર્યાય ભેદપણે જણાવે છે. જેમ કે (૧) મૃત્તિકાદિ દ્રવ્ય છે (૨) શ્યામ રક્તાદિગુણ છે અને (૩) ઘટ આદિના કંબુગ્રીવાદિ પર્યાય છે. આમ દ્રવ્યગુણપર્યાય મુખ્ય વૃત્તિવડે કરીને જુદા જણાય છે પણ જો ઉપચાર તથા અનુભવ બળથી જોઇએ તો પર્યાયાર્થિક નય પણ એ ત્રણેમાં અભેદપણું માને છે કારણ કે મૃત્તિકા અને ઘટ અભિન્નજ છે. મૃત્તિકા વગર ઘટની ઉત્પત્તિ જ થઇ શકે નહીં અને રક્તપીતપણું આવી શકે નહિ. તેથી કરીને લક્ષણ તથા જ્ઞાનથી ઘટ આદિ પદાર્થ મૃત્તિકાદિ દ્રવ્યથી અભિન્નરૂપ જ છે. લક્ષણા પ્રવૃત્તિથી ઘટ આદિપર્યાય મૃત્તિકાદિ દ્રવ્યમાં માની લેવામાં કોઇ પણ જાતનો દોષ નથી એવું તાત્પર્ય છે. (૩)

(વળી ભેદ દર્શાવે છે)

હોય ધર્મ નય જે ગ્રહે
મુખ્ય અમુખ્ય પ્રકારો રે
તે અનુસારે કલ્પયે
તાસ વૃત્તિ ઉપચારો રે—જ્ઞાન ॥૪॥

ભાવાર્થ—ભેદ અને અભેદ બન્ને ધર્મ મુખ્ય પ્રકારે કે ગૌણતાથી દ્રવ્યાર્થિક કે પર્યાયાર્થિક જે નય ગ્રહણ કરે તદ અનુસાર દ્રવ્યગુણ પર્યાયની વૃત્તિથી તેની ઉપચાર કલ્પનાનુ વિધાન થાય છે (૮)

વિવેચન—દ્રવ્યાર્થિક કે પર્યાયાર્થિક નામે તે નયભેદ તથા અભેદ સ્વરૂપ ધર્મને પ્રધાનપણે અથવા ગૌણતાથી ગ્રહણ કરે ત્યા મુખ્યતા (સાક્ષાત્ સંકેત) તથા ગૌણતા (વ્યવહિત સંકેત) અનુસાર દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયની વૃત્તિથી ઉપચાર કલ્પના કરી શકાય છે તાત્પર્ય એવુ છે કે દ્રવ્યાર્થિક નય પ્રધાનપણે અભેદનુ પ્રતિપાદન કરે છે અને ગૌણતાથી તે ભેદનુ પણ પ્રતિપાદન કરે છે તેવીજ રીતે પર્યાયાર્થિક નય મુખ્યપણે ભેદનુ અને ગૌણપણે અભેદનુ પ્રતિપાદન કરે છે જેવી રીતે ગંગાપદનો સાક્ષાત્ સંકેતપ્રવાહરૂપ અર્થમા છે તે માટે મુખ્યતાથી તેનો પ્રવાહ રૂપે અર્થ છે તથા ગંગાના તીરે ઘોષ છે એમ કહેવુ [illegible] ગૌણ વ્યવહિત સંકેત છે માટે તે ઉપચાર [illegible] જાય, [illegible] દ્રવ્યાર્થિક નયનો સંકેત અભેદ [illegible] [illegible] વ્યવહિત સંકેત [illegible]
[illegible] પ્રતિપાદન [illegible]
[illegible]

ર્થિક નયની મુખ્ય શક્તિ અને ઉપચાર શક્તિ નું ગ્રહણ કરી ને ભેદાભેદ નય વિષયમાં યોજના કરવી જોઇએ. અર્થાત્ પર્યાયાર્થિક નય મુખ્ય વૃત્તિની શક્તિથી ભેદ રૂપ અર્થને કહેછે અને ઉપચાર એટલે લક્ષણા શક્તિથી અભેદ રૂપ અર્થને કહે છે. (૪)

(એક નય એકજ વિષયને ગ્રહણ કરે તેને દુષણ આપે છે)

ભિન્ન વિષય નય જ્ઞાનમાં
જો સર્વથા ન ભાસે રે
તો સ્વતંત્ર ભાવે રહે
મિથ્યા દ્રષ્ટિ પાસે રે.—જ્ઞાન ાપા

ભાવાર્થ—જો નયના જ્ઞાનમાં નયથી ભિન્ન વિષય સદા સર્વથા નજ ભાસે એમ માનવામાં આવે તો એકજ નય બીજા નયોથી વિમુખ પણે સ્વતંત્ર રહે અને તેથી એકાંતને લીધે તેને મિથ્યાદ્રષ્ટીનું પાસું રહે. (૫)

વિવેચન—અમુક એક નયના જ્ઞાનમાં તે નયથી ભિન્ન બીજા નયનો વિષય મુખ્ય પણે તો નહિ પણ ગૌણપણે પણ

ન દેખાય એમ જો માનવામા આવે તો એક નય એકજ વિ
ષયને નિરંતર ગ્રહણ કરી એકાંતપણે સ્વતંત્ર રહે અને એવી
એકજ નયની એમત સ્વતંત્રતા તો સ્યાદ્વાદ મતથી વિરૂદ્ધ એ-
કાંતવાદ થયો કહેવાય તેવો તે એક નય દુર્નય રૂપને
ધારણ કરે પણ કદાપિ સુનય થઈ શકે નહિ માટે એકાંત પણે એક
નય એ જ વિષયને ગ્રહણ કરે એમ માનવુ તે ખોટુ છે (૫)

એહ વિશેષાવશ્યકે
સંમતિમા પણ ધારીએ
એમ નયની ચવિસ ભાવે
ભેદ અભેદ ઉપચારિએ —જ્ઞાન ॥૬॥

ભાવાર્થ--વિશેષાવશ્યકે અને સંમતિ ગ્રંથનાઆ એ
તેજ અર્થ કરેલ છે અને સુનયના વિચારથી ભેદ અભેદ
મનો ઉપચાર ગ્રહણ કરીને સમજે છે. (૬)

[illegible]

જે નય માત્ર પોતાનોજ વિષય પ્રધાનપણે ગ્રહણ કરીને પરસ્પરની અપેક્ષા નથી રાખતો તે દુર્નય એટલે મિથ્યાની સમજવો સુનયનું લક્ષણ એવું છે કે તે સ્વાર્થનો ગ્રાહી પણ ઇતરાંશનો અપ્રતિપક્ષી હોય અને દુર્નયનું એવું લક્ષણ છે કે તે સ્વાર્થનો ગ્રાહી છે અને બીજા નયના અંશનો પણ પ્રતિ પક્ષી અર્થાત નિષેધક છે. સુનયજ માન્ય હોઇ શકે માટે આ પ્રમાણે નયના વિચારથી દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયના પરસ્પર ભેદ અને અભેદ વ્યવહાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. સ્યાદ્વાદ મતની એજ ખુબી છે કે તે એક નયથી પદાર્થને મુખ્ય માને છે પણ સાથે બીજા નયના વિષયનો તિરસ્કાર નહિ કરતાં ગૌણ પણે તેનું પણ ગ્રહણ કરે છે અને તેથીજ જૈન દર્શનમાં સર્વ દર્શનનો સમાવેશ થાય છે બધા દર્શન એકાંત પણે પોતાનાજ વિષયને માન્ય રાખે છે ત્યારે જૈન દર્શન રૂપ સાગરમાં બધા દર્શન રૂપ નદિઓ આવીને મળે છે એટલે સૌને પોત પોતાનાનયની અપેક્ષાથી અંશગ્રાહી માની તેનું ગ્રહણ અપેક્ષાથી થઇ શકે છે. (૬)

છાંડિ મારગ એ સમો
ઉપનય મુખ્ય જે કલ્પેરે
તેહ પ્રપંચ પણ જાણવા
કહીએ તે જેમ જલ્પેરે–જ્ઞાન ॥૭॥

ભાવાર્થ—આ સરલ માર્ગને તજીને જેઓ (દિગંબરી) ઉપનયને મુખ્ય તરીકે માને છે, એ પણ પ્રપંચજ છે છતા જેમ તેઓ ઉપનયને કહે છે તેમ અહીંઆ કહીએ છીએ (૭)

વિવેચન—પુર્વોક્ત સરલ નય નિગમ માર્ગને તજીને ઉપચાર આદિક રૂડપ્રુ કરવાની ઇચ્છાથી જે દિગબરીઓ ઉપનયની મુખ્ય તરીકે કલ્પના કરે છે તે જો કે છે તો રોકટવાદ વિવાદ તો પણ દિગબર મત શ્વેતામ્બર મતની નજીકમાંજ હોવાથી તેનુ કથન જે પ્રમાણે કહ્યુ છે તે પ્રમાણે અહીં કહેવાય છે ઉપનય એટલે જે નયની સમીપમાંજ રહે તે અર્થાત્ નયને મળતા હોય તે (૭)

(નય ઉપનય કહે છે)

નવ નય ઉપનય તીન છે

તર્ક શાસ્ત્ર અનુસાર રે
અધ્યાતમ વાંચે વલી
નિશ્ચયને વ્યવહારો રે—જ્ઞાન ॥૮॥

ભાવાર્થ—તર્ક શાસ્ત્રના અનુસારે નય નવ અને ઉપનય ત્રણ છે. અધ્યાત્મના મતથી તો નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ બેજ નય કહ્યા છે. (૮)

વિવેચન—દિગમ્બરીઓના મતે તર્કશાસ્ત્રને અનુસારે નવ નય કહ્યા છે જેના નામ ૧ દ્રવ્યાર્થિક ૨ પર્યાયાર્થિક ૩ નૈગમ ૪ સંગ્રહ ૫ વ્યવહાર ૬ ઋજુસૂત્ર ૭ શબ્દ ૮ સમભિરૂઢ અને ૯ એવંભૂત અને ત્રણ ઉપનયના નામ ૧ સદ્ભુત વ્યવહાર ૨ અસદ્ભુત વ્યવહાર અને ૩ ઉપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહાર. આ પ્રમાણે દિગંબરોના ન્યાય શાસ્ત્રમાં નવ નય અને ત્રણ ઉપનય કહ્યા છે અને બીજો એક અધ્યાત્મક નામનો મત છે તેમાં તો વ્યવહાર અને નિશ્ચય એ બેજ નય કહ્યા છે. એટલે નિશ્ચયથી જીવ છે તે સિદ્ધ રૂપ છે અને વ્યવહારથી કર્મથી બંધાએલો હોય તેને જીવ કહે છે અને તે જીવ કર્મથી મુક્ત થાયછે ત્યારે તેને શિવ રૂપ કહે છે. (૮)

(હવે એ નવ નયનું અનુક્રમે વિવરણ કરે છે.)

પહેલો દ્રવ્યારથ નયો
દશ પ્રકારતસ જાણો રે
શુદ્ધ અકર્મોપાધિથી
દ્રવ્યારથિ ધુરે આણો રે—જ્ઞાન ॥૯॥

ભાવાર્થ—એ નવ નયમાં પ્રથમ દ્રવ્યાર્થિક નય કહ્યો છે તે દશ પ્રકારે જાણવો. જેમાં અકર્મોપાધિની શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય પ્રથમ ભેદ જાણવો (૯)

વિવેચન—હવે એ નવ ઉપનયનું વિસ્તારથી વિવરણ કરતાં પ્રથમ જે દ્રવ્યાર્થિક નય કહ્યો તેના દશ પ્રકાર કહે છે કર્મોપાધિથી રહિત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય એ પહેલો પ્રકાર છે જે પોત પોતાના સ્વભાવ તથા વિભાવ પર્યાયથી દ્રવે છે, દ્રવશે અને દ્રવતુ હતુ તે દ્રવ્ય કહેવાય છે દ્રવ્યના બીજા અનેક અર્થ કહ્યા છે-(૧)-જે પર્યાયને ગ્રહણ કરે અને ત્યાગ કરે તે દ્રવ્ય (૨) જે પોતાના પર્યાયને પ્રાપ્ત કરી છોડી દે તે દ્રવ્ય (૩) દ્રુ એટલે સત્તા અને તેનો જે અવયવ તે દ્રવ્ય છે (૪) સત્તાનો જે વિકાર તેનેજ દ્રવ્ય કહે છે (૫) રૂપ રસાદિક જે

ગુણ છે તેનો સંભાવ એટલે સમુહ જે ઘટાદિ પદાર્થ છે તે દ્રવ્ય છે. (૬) જે થવાનું છે તે ભાવ છે અને તે ભાવી પદાર્થને યોગ્ય જે પદાર્થ છે તે પણ દ્રવ્ય છે જેમકે રાજકુમાર દ્રવ્યમાં રાજા પર્યાયની યોગ્યતા છે. (૭) એવી રીતે જે ભાવ પુર્વે થઈ ગયા છે તે પણ દ્રવ્ય છે. આવી રીતે દ્રવ્યના ઘણા લક્ષણ છે. અને દ્રવ્યનું જે પ્રયોજન તે દ્રવ્યાર્થિક વ્યવહાર અને શુદ્ધ એટલે ઉપાધિથી રહિત જે દ્રવ્યાર્થિક નય છે તે ॥ થિક નય કહેવાય છે (૯)

(દ્રવ્યાર્થિક નયની સુગમતા બતાવે છે)

જીમ સંસારી પ્રાણીયા
સિદ્ધ સમોવડ ગણીયે રે
સહેજ ભાવ આગલ કરી
ભવ પર્યાયન ગણીયે રે—જ્ઞાન ॥૧૦॥

ભાવાર્થ—જેવી રીતે સંસારી જીવોને સિદ્ધ સમાન ગણીએ તે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક એટલે સહજ ભાવ જે શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપ તેજ આગળ કરવું અને અનેક ભવ પર્યાયને ન ગણવા. (૧૦)

વિવેચન—નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચારે ગતી તે સંસાર કહેવાય છે અને તેમાં જે જીવોનું ગમનાગમન થાય તે સંસારી જીવ કહેવાય છે એ સંસારી જીવ શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી આઠ રૂચક પ્રદેશ પ્રમાણે નિર્મળ છે અને તેથી તે સંસારી જીવ સિદ્ધ સમાન છે એટલે આઠે કર્મથી રહિત છે આ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય સમજવો તાત્પર્ય એવું છે કે જીવની અનાદિ કાળથી સંસારની [illegible] આદિ [illegible] જીવનું [illegible] અવિદ્યમાન સિદ્ધ [illegible] છે તે [illegible]માં વિદ્યમાન હોવાથી તેનુંજ ગ્રહણ કર્યું અને એમ માનવાથી સંસારી આત્મા તે સિદ્ધ સમાન છે એમ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય સમજવો દ્રવ્ય નયમાં કહ્યું છે કે ચાદ ગુણસ્થાનક અને ચૌદ માર્ગણાની અપેક્ષાથી સંસારી જીવમાં અશુદ્ધ નયથી વિવક્ષા થાય છે પણ [illegible] જીવોનુંજ ગ્રહણ [illegible] શુદ્ધ નયની વિવક્ષાથી સિદ્ધ સમાનજ છે (૧૦)

(હવે ભક્તિ બોધ દે છે)

ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવતા

સત્તા મુખ્યજ ભીજે

ભેદ શુદ્ધ દ્રવ્યારથે
દ્રવ્ય નિત્ય જીમ લીજેરે—જ્ઞાન ॥૧૧॥

ભાવાર્થ—ઉત્પાદ અને વ્યયની ગૌણુતાથી અને સત્તાની મુખ્યતાથી બીજો ભેદ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થનો જાણવો અને એ બીજા ભેદથી દ્રવ્ય ને નિત્ય માનવું (૧૧)

વિવેચન—उत्पाद व्ययध्रौव्ययुक्त तत्सत् એવું તત્વાર્થનું વચન છે. એટલે જે પદાર્થની ઉત્પતિ, વિનાશ, અને સ્થીરતા છે તે પદાર્થ સત્ છે. હવે દ્રવ્યાર્થિક નયના આ બીજા ભેદમાં ઉત્પાદ અને વ્યયની ગૌણુતા અને સત્તાની એટલે નિત્યપણાની મુખ્યતા બતાવી અને જ્યારે ઉત્પાદ અને વ્યયને ગૌણુ મનાય ત્યારે તો કેવળ સત્તા માત્ર માન્ય રહે છે અને તેથી આ નયથી દ્રવ્યના નિત્ય સ્વરૂપનું ગ્રહણુ થાય છે અને જે નિત્ય છે તે ત્રણે કાળમાં નિશ્ચય સ્વરૂપે રહે છે અને તે લાગે છે પણ ઠીક કારણ કે ક્ષણ ક્ષણમા વિનાશશિલ પર્યાયોનુ પરીણામીપણુ હોય છે અને તે પર્યાયોમાં અનિત્યપણાની ઉપલબ્ધિ જણાય છે પરંતુ જીવ પુદગલાદિ દ્રવ્યની જે સત્તા છે તે સદા અવ્યભિચારિણી છે અર્થાત્ નિત્ય ભાવના આશ્રયથી દ્રવ્યની સત્તા ત્રણે કાળમા અવિચલિત

સ્વરૂપે કહે છે આ પ્રમાણે દ્રવ્યના નિત્યપણાને લીધે સત્તા ગ્રાહક શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય નામે બીજો ભેદ થયો ૧૧

(હવે ત્રીજો ભેદ કહે છે)

હવે ત્રીજો શુદ્ધ દ્રવ્યારથો
ભેદ કલ્પના હીનો રે
જીમ નિજ ગુણ પર્યાયથી
કહીએ દ્રવ્ય અભિન્નો રે—જ્ઞાન૦॥૧૨॥

ભાવાર્થ—શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયનો ત્રીજો ભેદ કલ્પનાવા રહિત છે જેમ દ્રવ્ય છે તે પોતાના ગુણ પર્યાયથી અભિન્ન કહેવાય છે. (૧૨)

વિવેચન—જેમા ભેદની કલ્પના નથી એવો દ્રવ્યાર્થીક નયનો ત્રીજો ભેદ 'ભેદ કલ્પના રહિત શુદ્ધ દ્રવ્યારથિક' એ પ્રમાણે વાચ છે જેવી રીતે જીવ દ્રવ્ય તથા પુદ્ગલાદિ દ્રવ્ય પોત પોતાના ગુણ પર્યાયથી અભિન્ન છે તેવી રીતે જેમા ભેદ કલ્પના નથી તે ત્રીજો ભેદ દ

ત્યા છે જોકે દ્રવ્યનો ગુણ પર્યાયથી ભેદ જણાય છે તો પણ ભેદનું અર્પણ નહિ કરતાં માત્ર અભેદનુંજ ગ્રહણ કરીએ તો આ ત્રીજો ભેદ સિદ્ધ થાય છે અને તેથી જે દ્રવ્ય છે તેજ ગુણ અને તેજ પર્યાય છે કારણકે તદાત્મક પણું છે. જેમ એક મોટા વસ્ત્રને ફાડીને તેમાંથીજ નાનું વસ્ત્ર કાઢ્યું હોય તો તે નાનું વસ્ત્ર મોટા વસ્ત્રનો પર્યાય હોવાથી તેમાંજ સમાઇ શકે છે તેવીજ રીતે જેટલા ગુણ અને પર્યાય છે તે સઘળા તદાત્મકપણાથી દ્રવ્ય રૂપજ છે. ભેદ અને અભેદ આ સ્થળે વિવક્ષાને અનુસારે જાણવા જોઇએ અર્થાત્ જ્યારે દ્રવ્ય પણાથી વિવક્ષા કરવામા આવે ત્યારે દ્રવ્યપણાથી ગુણ પર્યાય અભિન્નજ છે અને જ્યારે પર્યાય રૂપથી વિવક્ષા કરીએ ત્યારે દ્રવ્યથી ગુણ પર્યાય ભિન્ન છે. (૧૨)

અશુદ્ધ કર્મોપાધિથી
ચોથો એહનો ભેદોરે
કર્મભાવ મય આતમા
જીમ ક્રોધાદિક વેદોરે—જ્ઞાન ॥૧૩॥

ભાવાર્થ—દ્રવ્યાર્થનો ચોથો ભેદ કર્મોપાધિના કારણને લીધે અશુદ્ધ કહ્યો છે જેમ ક્રોધાદિક ના કારણે આત્મા કર્મ ભાવમય જણાય છે તેમ એટલે ક્રોધી કહેવાય છે [૧૩]

વિવેચન— દ્રવ્યાર્થિક નયનો ચોથો ભેદ કર્મોપાધિ સહિત આત્મિક દ્રવ્ય હોય તેને કહેછે જ્યારે આત્મા કર્મને ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તે કર્મોપાધિ સહિત કહેવાય છે અને કર્મના સંયોગથી આત્મિક દ્રવ્યમા અશુધ્ધતા ઉત્પન્ન થાય છે આવી કર્મોપાધિ સહિત થએલી જે આત્મિક દ્રવ્યની અશુધ્ધતા તે દ્રવ્યાર્થિકનો ચોથો ભેદ કહયો છે આ ચોથા ભેદનુ લક્ષણ એવુ છે કે જેમ આત્મા કર્મભાવ મય થાયછે એટલે કર્મની પ્રકૃતિ આત્મ પ્રદેશ સાથે એકત્ર થાય છે ત્યારે આત્મા તાદૃશરૂપ અર્થાત્ કર્મ સ્વરૂપ દેખાય છે ક્રોધની કર્મ પ્રકૃતિના ઉદયથી આત્મા ક્રોધી કહેવાય છે, માન કર્મના ઉદયથી જીવ માની કહેવાય છે એવીજ રીતે જે વખતે જે દ્રવ્ય જે ભાવથી પરિણત થઇ જાય છે તે વખતે તે દ્રવ્ય તદ્ભાવ રુપ સમજવો જેમ જેમકે અગ્નિમા પડેલુ લોહ અગ્નીની સાથે એકરૂપ થાય છે ત્યારે તે લોહાને પણ અગ્નિ કહેવામા આવે છ, તેમ આત્મા કર્માના [illegible] અનુસાર ક્રોધી, વિરથી, એમ જુદી જુદી રીતે કહેવાયછે અને આ સાજ [illegible] આત્મિક દ્રવ્યના આઠ [illegible] ભેદ [illegible] [૧૮]

(હવે પાંચમો ભેદ કહે છે.)

તેહ અશુધ્ધ વલી પાંચમો
વ્યય ઉતપતિ સાપેખોરે
ઉત્પાદ વ્યયધ્રુવ એક
સમયે દ્રવ્ય જીમ પેખોરે—જ્ઞાન॥૧૪॥

ભાવાર્થ—ઉત્પત્તિ અને નાશની અપેક્ષાથી અશુધ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય નામનો પાંચમો ભેદ કહ્યો છે કારણ કે આત્મા દ્રવ્ય એકજ સમયે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય યુક્ત છે. [૧૪]

વિવેચન—દ્રવ્યાર્થિક નયનો પાચમો ભેદ ઉત્પત્તિ અને નાશની અપેક્ષા રાખવાવાળો હોવાથી અશુધ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નામે છે કારણ કે એકજ સમયમાં દ્રવ્યનો ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ થાય છે. કોઇ કહેશે કે એકજ વખત એ ત્રણે ઉત્પાદ વ્યય ધ્રોવ્ય સ્વરૂપ એકજ પદાર્થમા કેવી રીતે થઇ શકે છે? તો તેનો જવાબ એવો છે કે સુવર્ણ દ્રવ્યમાં કડાની ઉત્પતિ થાય છે તેજ સમયે પુર્વ પર્યાય જે કેયૂર [બાજુબંધ] તેનો નાશ થાય છે પણ એ બંને પુર્વાપર પર્યાયમાં સુવર્ણ તો એક ધ્રુવ [નિત્ય] સ્વરૂપથી વિદ્યમાન છે. વળી ઉત્પાદ, વ્યય

અને ધ્રૌવ્ય રૂપ માનવાથી પ્રમાણ વચન થાય પણ નય વચન ન થાય એમ માનવુ એ પણ ખોટુ છે કેમકે મુખ્ય અને ગૌણ ભાવને ગ્રહણ કરીને આ લક્ષણોનુ ગ્રહણ થવાથી સૌ પોત પોતાના અર્થના ગ્રહણમા મુખ્ય નયછે પણ પર અર્થમા નથી (૧૪)

(હવે છઠો ભેદ કહે છે)

ગ્રહતો ભેદની કલ્પના
છઠો તેહ અશુદ્ધધોરે
જીમ આતમિક બોલીએ
જ્ઞાનાદિક ગુણ શુદ્ધધોરે—જ્ઞાન ॥૧૫॥

ભાવાર્થ-ભેદની કલ્પનાને ગ્રહણ કરે તે છઠો અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય કહ્યો છે જેમ જ્ઞાનાદિક શુદ્ધગુણો આત્માના કહેવાય છે તેમ. (૧૫)

વિવેચન—જે દ્રવ્ય, ભેદભાવની કલ્પનાને ગ્રહણ કરે તે છઠો અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક ભેદ નય જાણવો જેમ આત્મ ગુણ એટલે આત્માના શુદ્ધ ગુણો આ ઠેકાણે આત્મા અને તેના ગુણોને

જુદા દર્શાવ્યા જેમકે "भिक्षोः पात्रम्" એટલે ભિક્ષુનું વાસણ. હવે વાસણ અને ભિક્ષુ જેમ જુદા કીધા તેમ આત્મા અને તેના ગુણોને છઠી વિભકિતથી જુદા પાડયા તે ભેદભાવની કલ્પના કહેવાય હવે ખરૂં જોતાં ભિક્ષુ અને પાત્રને જેવો ભેદ છે તે-વો ભેદ આત્માનો અને તેના જ્ઞાનાદિક ગુણોનો નથી તેથી આ કલ્પિત ભેદ માનવામાં આવ્યો છે એમ બોલાય છે ખરૂં પણ સ્વભાવિક ભેદ નથી કારણકે ગુણ ગુણી એક બીજાથી જુદા નથી. (૧૫)

[હવે સાતમો ભેદ કહે છે.]

અન્વય દ્રવ્યાર્થિક કહ્યું
સપ્ત એક સ્વભાવો રે
દ્રવ્ય એક જીમ ભાષિયે
ગુણ પર્યાય સ્વભાવોરે—જ્ઞાન ॥૧૬॥

ભાવાર્થ—સાતમો ભેદ અન્વય દ્રવ્યાર્થિક કહયો છે. કારણકે ગુણ અને પર્યાયના સ્વભાવથી યુકત દ્રવ્ય એકજ સ્વભાવવાળું કહેવાય છે. [૧૬]

વિવેચન—અન્વય દ્રવ્યાર્થિક નામનો સાતમો ભેદ એક

સ્વભાવ કહ્યો છે જેમ એક દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયે કરીને યુકત છે અર્થાત એક દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય સ્વભાવજ છે જેમકે ઘટદ્રવ્ય છે તેનો રૂપ આદિક ગુણ અને કમ્બુગ્રીવાદિ પર્યાયમા અન્વયછે કારણ કે ગુણ પર્યાયના રહેવાથી ઘટ આદિ દ્રવ્ય અવશ્ય રહેછે અને તે અન્વય કહેવાયછે જેના રહેવાથી જેની ઉત્પત્તિ થાય તે તેનો અન્વય છે જેમકે દડની સત્તામા ઘટની ઉત્પતિ છે એટલે દડ હોય તો ઘટની ઉત્પત્તિ થાયછે માટે આ અન્વય કહેવાય છે દ્રવ્ય સ્વરૂપનો સપૂર્ણ રીતેગુણ પર્યાયમા અન્વય છે તેથી કરીને જ્યારે દ્રવ્ય સ્વરૂપ જણાય છે ત્યારે દ્રવ્યાર્થના આદેશથી તે દ્રવ્યની સાથે અનુગત જેટલા ગુણ પર્યાય છે તે પણ જાણી શકાય છે માટે એક સ્વભાવના અન્વયથી આ અન્વય દ્રવ્યાર્થિક નામનો સાતમો ભેદ સમજવો (૧૬)

(હવે આઠમો ભેદ કહેછે.)

સ્વદ્રવ્યાદિક ગ્રાહકો
ભેદ આઠમો ભાસ્યોરે
સ્વદ્રવ્યાદિક ચારથી

છતો અર્થ જીમ દાખ્યોરે—જ્ઞાન ॥૧૭॥

ભાવાર્થ—સ્વ-દ્રવ્યાદિક ગ્રાહક નામનો આઠમો ભેદ દ્રવ્યાર્થિકનો કહ્યોછે સ્વ દ્રવ્યાદિક ચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી ઘટ આદિ પદાર્થનો સદ્રૂપ અર્થજ દેખાય છે. (૧૭)

વિવેચન—પોત પોતાના દ્રવ્ય આદિને ગ્રહણ કરવા વાળો આઠમો દ્રવ્યાર્થિક નયનો ભેદ કહ્યો છે. કારણકે ઘટ આદિ પદાર્થ સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વ કાળ તથા સ્વભાવથી સત્ રૂપ પણેજ દેખાય છે. સ્વદ્રવ્યથી ઘટ મૃત્તિકાથી બનેલો છે, સ્વ ક્ષેત્રથી પાટલી પુરનો છે, સ્વકાળથી ઘટ અમુક ઋતુનો છે અને સ્વભાવથી ઘટ શ્યામ કે રકત છે આ પ્રમાણે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવ એ ચારેમાં ઘટ દ્રવ્યની સ-તા પ્રમાણે કરીને સિદ્ધ છે માટે “સ્વદ્રવ્યાદિગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નય” નામનો આઠમો ભેદ જાણવો. (૧૭)

(હવે નવમો ભેદ કહેછે.)

પર દ્રવ્યાદિક ગ્રાહકો
નવમ ભેદ તે માંહિરે

પર દ્રવ્યા દિક ગ્રાહથી ,
અર્થ છતો જિમ નાહિ રે—જ્ઞાન ॥ ૧૮॥

ભાવાર્થ—નવમો ભેદ 'પર દ્રવ્યાદિક ગ્રાહક' નામનો છે અને પર દ્રવ્યાદિક ચતુષ્ટયથી પદાર્થ (ઘટાદિ) અસત્ રૂપ અર્થ કરીને સિદ્ધ છે (૧૮)

વિવેચન—દ્રવ્યાર્થિક નયનો નવમો ભેદ આઠમા ભેદથી ઉલટો એટલે "પર દ્રવ્યાદિ ગ્રાહક" નામનો છે અને પર દ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પર કાળ અને પર ભાવ એમ ચતુષ્ટયથી ઘટ આદિ પદાર્થ અસત્ હોવાનુ સિદ્ધ છે જેમકે ઘટની અપેક્ષાથી પટ દ્રવ્ય પર છે માટે પર દ્રવ્યથી ઘટ અસત્ છે, પરક્ષેત્રથી ઘટ મથુરા કે પાટલીપુર જ્યા બનનો હોય તેનાથી બીજા ગામનો કહેવો તે ક્ષેત્રથી અસત્, ઘટ જો વસન્ત રૂતુમા ઉત્પન્ન થયો હોયતો ગ્રિષ્મ રૂતુથી એ ઘટ અસત્ છે અને ભાવથી તો શ્યામ ઘટ રક્તાદિપણાથી અસત્ છે માટે પર દ્રવ્યાદિકથી દ્રવ્ય અસત્ અર્થમા જણાય છે તેથી નવમો ભેદ પર દ્રવ્યાદિ ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક કહ્યો છે, (૧૮)

(હવે દશમો ભેદ કહે છે.)

પરમભાવ ગ્રાહક કહ્યો
દશમો જસ અનુસારોરે
જ્ઞાન સ્વરૂપી આતમા
જ્ઞાન સર્વમાં સારોરે જ્ઞાન—॥૧૯॥

ભાવાર્થ—દશમો ભેદ પરમભાવ ગ્રાહક નામનો કહયો છે જેના અનુસારે આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપી કહેવાય છે અને જ્ઞાન તે સર્વમાં શ્રેષ્ટ છે. (૧૯)

વિવેચન—દ્રવ્યાર્થિક નયનો દશમો ભેદ પરમભાવ ગ્રાહક નામનો છે. જેમ આત્માને જ્ઞાન સ્વરૂપી કહેવો તે પરમભાવનું ગ્રહણ કર્યું કહેવાય. જોકે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રાદિ આત્માના અનંત ગુણો છે તોપણ તે સર્વમાં જ્ઞાન ગુણ સૌથી શ્રેષ્ટછે કારણકે જો જ્ઞાન હશે તો આત્માના બીજા ગુણોને જાણી શકાશે અને જ્ઞાન ગુણજ વારંવાર ઉપસ્થિત રહેછે તેથી આત્માનો પરમ સ્વભાવ જ્ઞાન ગુણજછે આવી રીતે બીજા દ્રવ્યોના પણ અસાધારણ ગુણ રૂપ પરમ ભાવનું ગ્રહણ કરી લેવું જોઇએ આ પ્રમાણે

"પરમ ભાવ ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક" નામનો દશમો ભેદ કહ્યો, ગાથામા યશો વિજયજી ઉપાધ્યાયે પોતાનુ નામ દર્શાવ્યુ છે એ દશે ભેદ પ્રથમ જે દ્રવ્યાર્થિક નય કહ્યા છે તેના થયા

ઢાળ છઠ્ઠી.

એક વાર દરિશન આપ ગુરૂજી—એ દશી

(હવે પર્યાયાર્થિક નયના ભેદ કહે છે)

ષટ્ ભેદ નય પર્યાય અરથો
પહેલો અનાદિક નિત્યરે
પુદ્ગલ પર્યાય કહીએ
જીમમેરૂ ગિરિ મુખ નિત્યરે—॥ ૧ ॥

બહુ ભાતે ફેલી જૈન શૈલી
સાચ્ચકુ મન ધારરે
ખોટકુ જે કાઇ જાણે
તિહાં ચિત્ત નિવારરે-બહુ—॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—પર્યાયાર્થિક નયના છ ભેદ કહ્યા છે તેમાં (૧) અનાદિ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક એ નામનો ભેદ છે જેમકે પર્વતોમાં મુખ્ય એવો મેરૂ પર્વત પુદ્ગલનો એક પર્યાય છે ને છતાં તે અનાદિ અને નિત્ય છે. (૧) આવી રીતે જૈન માર્ગની શૈલી વિવિધ પ્રકારે વિસ્તારને પામી છે માટે તેમાં મનને જે સત્ય જણાય તે ધારણ કરી રાખવું અને જે કાંઇ અસત્યરૂપ લાગે તે તરફથી ચિત્તને રોકવું. (૨)

વિવેચન—પાંચમી ઢાળમાં દ્રવ્યાર્થિક નયના દશ ભેદ કહ્યા હવે આ છઠી ઢાળમાં પર્યાયાર્થિક નયના છ ભેદ કહે છે. એ છ ભેદમાં પહેલો ભેદ "અનાદિનિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક" એ નામનો છે. જેની આદિ એટલે શરૂઆત ન હોય તે અનાદિ કહેવાય તથા જેની ઉત્પત્તિ કે વિનાશ નહિ થતાં ત્રણે કાળમાં નિશ્ચલરૂપે રહે તે નિત્ય કહેવાય છે. જે પદાર્થ અનાદિએ હોય અને નિત્ય પણ હોય તે અનાદિ નિત્ય કહેવાય છે જે પર્યાય અવિનાશી અને નિત્ય હોય તે પર્યાય અનાદિ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય તરીકે સમજવો જેમકે મેરૂપર્વત પુદ્ગલ દ્રવ્યનો પર્યાય છે અને તે પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ અને નિત્ય છે કારણ કે તે શાશ્વતો છે જો કે અસંખ્યાત કાળે અન્યો અન્ય પુદ્ગલોનું સંક્રમણ થાયછે પણ

તેના જે આકાર છે તેતો એનો એજ રહે બીજા ઉદાહરણ તરીકે રત્ન પ્રભાદિક પૃથ્વી કે શાશ્વતિ પ્રતિમાઓ ગણી શકાય એ બધા અનાદિ અને નિત્ય પર્યાય છે આ ઉપરથી પહેલો ભેદ અનાદિ શુધ્ધ પર્યાયાર્થિક નામનો થયો (૧)

નય અને ભગનુ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જેમા રહેલુ છે એવી જીનેશ્વરની વાણી તો આવા નયના અનેક ભેદે કરીને બહુજ વિસ્તારને પામી છે તેમાં જે જે અપેક્ષા દશાવેલી હોય તે તે અપેક્ષાનુ પુરતુ લક્ષ પહોચાડીને દીર્ઘ વિચાર પૂર્વક જે સત્ય લાગે તે તુરત હૃદયમા ધારણ કરી લેવુ અને જે શંશય યુક્ત લાગે તેનો તે વખતે નિષેધ નહિ કરતા પોતાના મનને તે તરફથી બીજી બાજુ તરફ દોરી જવુ કહેવાનો તાત્પર્ય એવો છે કે જો શબ્દ ફેર જણાયતો તે તે ખોટુ માની સ્દ્વેષ કરવાની ભુલ ન કરવી પણ અર્થનો વિચાર કરી યથાર્થ વરૂપ સમજવુ (૨૭)

(હવે બીજો ભેદ કહે છે)

સાદિ નિત્ય પર્યાય અર્થો

જીમ સિદ્ધનો પજાઓરે

ગ્રહે શુદ્ધ અનિત્ય સત્તા
ગૌણ વયઉપ્પાઓરે–બહુ ॥૩॥

ભાવાર્થ—(૨)બીજો ભેદ સાદિ નિત્ય પર્યાયાર્થ નય જાણવો ઉદાહરણ તરીકે સિદ્ધનો પર્યાય સમજવો અને સત્તા ને ગોણ માની જેમાં ઉત્પાદ અને વ્યય માનવામાં આવે તે અનિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નામનો ત્રીજો ભેદ કહ્યા છે. (૩)

વિવેચન—પર્યાયાર્થિક નયનો બીજો ભેદ સાદિ નિત્ય પર્યાયાર્થિક સમજવો. એટલે જે પર્યાયની આદિ હોય અને જે નિત્ય પણ હોય તે સાદિ નિત્ય પર્યાયાર્થિક કહેવાય, જેમકે જે જીવ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે તે જીવની મોક્ષમાં જવાની આદિ થાય છે પણ મોક્ષમાંથી તે જીવનું આવવું નહિ હોવાથી તે સાદિ નિત્ય કહી શકાય ત્રાજો ભેદ (૩) અનિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નામનો છે એટલે જેથી પર્યાય નિરંતર અનિત્ય હોય અર્થાત્ તે સ-તામાં ગૌણ હોય અને ઉત્પત્તિ તથા વિનાશથી નિરંતર અનિત્ય રહે. જે જે વસ્તુ વર્તમાન કાળે વિદ્યમાન છે તેનો ઉત્પાદ વ્યયની પ્રાધાન્યતા માનવાથી અનિત્ય શુદ્ધપર્યાયાર્થિક નામનો ત્રીજો ભેદ કહ્યો છે. (૩)

(હવે ચોથો ભેદ કહે છે)

જેમ સમયમે પર્યાયનાશી
છતિ ગહત નિત્ય અશુધ્ધરે
એક સમયે યથાપર્યાય
તૃતીયરૂપે રૂધ્ધરે—બહુ ॥૪॥

ભાનાર્થ-પર્યાયર્થિક નયનો ચોથો ભેદ સતા ગ્રાહક નિત્ય અશુદ્ધ નામનો છે જેમ એક પર્યાય વિનાશી છે એમ કહે વાય છે પણ સત્તાનો વિનાશ કહેવાતો નથી. વળી એક સમયમા ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય યુકત ત્રણ લક્ષણથી યુકત એવો પર્યાય હોય છે (૪)

વિવેચન—પર્યાયાર્થિક નયના ચોથા ભેદનુ નામ સત્તા ગ્રાહક નિત્ય અશુદ્ધ પર્યાય છે એક સમયમા પર્યાયતો ઉત્પાદ વ્યય તથા ધ્રૌવ્યરૂપ ત્રણે લક્ષણે કરીને યુકત હોય છે કારણકે ઘટમા જ્યારે પૂર્વપર્યાય શ્યામપણુ નષ્ટ થાય છે ત્યારે ઉત્તર પર્યાય રકતપણુ ઉત્પન્ન થાય છે હવે અહીંઆ રકત પર્યાયનો ઉત્પાદ શ્યામ પર્યાયનો વ્યય અને ઘટ દ્રવ્યનુ ધ્રૌવ્યપણુ એ ત્રણે લક્ષણ એક સમયમા હોય છે, પર્યાય

નું શુદ્ધ સ્વરૂપ સત્તા હોય છે તે સત્તાનું જ્યારે ગ્રહણ થાય છે ત્યારે નિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નામનો ચોથો ભેદ સિદ્ધ થાય છે. ખરી રીતે પર્યાયમાં સત્તાનું દર્શન હોય નહિ છતાં અહીંઆ સત્તાને મૂળપણે દેખાડી તેથી તે નિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય કહેવાયો. (૪)

(હવે પાંચમો ભેદ કહે છે.)

પર્યાય અરથો નિત્ય શુદ્ધો
રહિત કર્મો પાધિરે
જેમ સિદ્ધના પર્યાય સરિખા
ભવ જંતુના નિરૂપાધિ રે—બહુ ॥૧॥

ભાવાર્થ—'કર્મો પાધિ રહિત નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક' નામનો પાંચમો ભેદ કહ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ સંસારી જીવના પર્યાય સિદ્ધના જીવો જેવા કહેવાય તેમ (૫)

વિવેચન—પર્યાયાર્થિક નયનો પાંચમો ભેદ કર્મોપાધિ રહિત નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નામનો છે, જે પર્યાયમાં કર્મની ઉપાધિ હોય છતાં તેની વિવક્ષા નહિ કરતાં તેના શુદ્ધ અને

નિત્ય પર્યાયનીજ વિવક્ષા કરવી તે નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક કહેવાયછે જેમકે સંસારી જીવકર્મની ઉપાધિએ કરીને યુક્ત હોય છે તોપણ તે કર્મને વિવક્ષા નહિ કરતા તેની સત્તામા રહેલા જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રાદિ મૂળ ગુણ જે સિદ્ધના જીવો જેવાજ છે તેનીજ વિવક્ષા કરીએ તો તે કર્મોપાધિરહિત શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય કહેવાય, ભાવાર્થ એ વો છે કે સંસારી જીવને આઠ કર્મ લાગેલા છે અને તેનો નિ ચાર કરીએ તો જેમ લીલા લાકડાથી ઉત્પન્ન થએલો ધૂમાડો ઉપાધિ રૂપજ છે તેમ સહજ શુદ્ધ સ્વભાવી આત્મામા કર્મનિજ ગુણ નહિ હોવાથી ઉપાધિ રૂપજ છે તેથી કરીને જો કે સંસારી જીવ તે કર્મથી યુક્ત છે તોપણ ત્યારે તે ભવી જીવને કર્મથી રહિત સ્વરૂપમા વિચારીએ છીએ ત્યારે તે સિદ્ધરૂપ દેખાય છે તાત્પર્ય એવુ સમજવુ કે કર્મ રૂપ ઉપાધિભાવને વિવક્ષિત ન ગણીએ અને જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રને વિવક્ષિત ગણીએ તો નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નામનો પાચમો ભેદ સિદ્ધ થાય છે (૫)

(હવે દોહો બે -હે ?)

પર્યાય અરથ અનિત્ય અશુદ્ધો

સાપેક્ષ કર્મોપાધિ

નગમ છે તે એટલે જે ભૂત પદાર્થમાં વર્તમાનનું આરોપણ કરવાન તત્પર રહે તે પહેલો ભૂત નૈગમ. (૭)

ભુત નૈગમ કહયો પહેલો
દિવાલી દિન આજરે
યથા સ્વામી વીરે જીનવર
લહિયો શિવપુર રાજરે—બહુ ॥૮॥

ભાવાર્થ—ભૂત નૈગમ નામનો જે પહેલો ભેદ કહ્યો છે તે સમજવાને ભૂત કાળમા વર્તમામાનનું એવી રીતે આરોપણ થાય કે જેમ આજે દિવાળીને દિવસે શ્રીવીર પ્રભુ મોક્ષ પદને પામ્યાં. (૮)

વિવેચન—હવે પહેલો ભૂતાદિ નૈગમ નામનો ભેદ સમજવાને દ્રષ્ટાંત કહે છે. શ્રીવીર પ્રભુ જો કે ચોથા આરાને અંતે દિવાળીના દિવસે મોક્ષે ગયા છે તોપણ વર્તમાનકાળે દિવાળીનો દિવસ આવે ત્યારે એમ કહી શકાય છે કે શ્રીવીર પ્રભુ આજે દિવાળીને દિવસે મોક્ષે ગયા, આમાં ભૂતકાળના વિષયમાં વર્તમાનકાળનું આરોપણ થયું, આરોપ તો જે પદાર્થમાં કાળાવચ્છેદનો વિચાર હોય તેમાં થઇ શકે કારણ કે જો એમ ન

આરોપણુ થાય અને છીપમા ચાદિનુ આરોપણુ થઈ જાય માટે વર્તમાનકાળમા ભૂત કાળનુ સ્મરણુ કરાવે તે ભૂતનૈગમ કહેવાય જેની પ્રતીતિ અને સભવ હોય તેને ભૂતકાળમા વર્તમાનનુ આરોપણુ થઇ શકે એવુ તાત્પર્ય છે (૮)

(હવે નૈગમ નયનો બીજો ભેદ કહે છે)

ભુતવત કહે ભાવિ નૈગમ
ભાવિ જેમ જીન સિદ્ધરે
સિદ્ધવત છે વર્તમાને
કાઈ સિદ્ધ અસિદ્ધરે—બહુ ॥૯॥

ભાવાર્થ—જેમ જીનેશ્વર ભગવાનને સિદ્ધ કહી શકયા તેમ ભાવી વાતને ભુતવત માને તે બીજો ભાવિ નૈગમ નામનો ભેદ છે અને ત્રીજો વર્તમાન નૈગમ નામનો ભેદ છે તેમા સિદ્ધવત આરોપણુથી કેવળી સિદ્ધ છે એમ કહેવાય છે (૯)

વિવેચન—નૈગમનયનો પહેલો ભેદ ભૂત નૈગમ નામે ક હ્યો અને બીજા જે ભેદ કહે છે બીજો ભેદ ભાવિનૈગમ નામ

નો છે એટલે જે ભવિષ્યમાં થવાનું હોય તેમાં થઇ ગયાનું આરોપણુ કરવું તે. જેમકે જીનેશ્વર કેવળી ભગવાન છે. અને તેઓ સિદ્ધ થવાના છે એમ નક્કી છે તેથી તેઓને સિદ્ધ થ- યા અગાઉ સિદ્ધ કહી શકાય છે તેથી બીજો ભેદ ભૂતવત્ ભા- વિનૈગમ સિદ્ધ થાય છે. અને ત્રીજો ભેદ વર્તમાન નૈગમ છે તેનો અર્થ ભાવિમાં વર્તમાનનું આરોપણુ કરવું તે થાય છે જેમકે તેરમા ગુણુ સ્થાનકે વર્તતા એવા કેવળીને વર્તમા ન સિદ્ધ તરીકે કહી શકાય છે. ભાવાર્થ એવો છે કે વર્તમાન કાળમાં જીન અવસ્થા છે, થોડા કાળ પછી તેઓ સિદ્ધ અવ- સ્થાને પ્રાપ્ત થવાના છે જો કે વર્તમાન જીન અવસ્થામાં સિદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઇ નથી તો પણુ આરોપથી કેવળી સિદ્ધ છે એમ કહીશકાય છે, આ અપેક્ષાથી જીનેંદ્ર ભગવાન કેટલેક અંશે સિદ્ધ અને કેટલેક અશે અસિદ્ધ એમ સિદ્ધા સિદ્ધ રૂપ છે તોપણુ વર્તમાન નગમથી તેને સિદ્ધ સમાનજ સમજવા જોઇએ. (૯)

(નૈગમ નયનું વળી ઉદાહરણ આપે છે)

ભાખિયે જીમ ભક્ત પચિયે
વર્તમાના રોપ રે

કરે કિરિયા ભૃત લેઇ
ભૃત વચન વિલોપરે—બહુ ॥૧૦॥

ભાવાર્થ—વર્તમાનના આરોપણથી જેમ (કાઇક નરેલુ હોય તોપણ) એમ કહેવાય છે કે રસોઈ રધાય છે આમા ભૂત ક્રિયા ને ગ્રહણ કરીને ભુતકાલિક વચનનો નાશ થાય છે (૧૦)

વિવેચન—વર્તમાન નૈગમ ઉદાહરણથી સમજાવે છે આરોપ કરવાથી ભૂત અને ભાવિ બને વર્તમાન પણુ ને પ્રાપ્ત થઇ જાય છે જેમકે એમ કહેવાય છે કે રસોઇ રધાય છે આમ કહેવામા તો વર્તમાનકાળ ની જ પ્રતીતિ થાય છે તોપણ તેજ વખતે રસોઈનો કાઇક ભાગ રધાએલો છે અને કાઇક ભાગ હજુ પાકેલોનથી તેમ છતા પૂર્વાપર અવયવયુત ક્રિયા સમુહ ને ગ્રહણ કરીને એમ કહી શકાયકે રસોઇ રધાયછે પણ રસોઇ રધાઇ એમ તે વખતે કહી શકાશે નહિ, નૈયાયિક તો આતમ ક્રિયાના નાશ સુધી વર્તમાનપણુ માને છે અને કહે છે કે રસોઈનો કાઈક અશ પકવ છે અને કાઈક અશ અપકવ છે તેથી તેવી સ્થિતિમા 'રસોઇ રધાય છે' એમજ કહી શકાય આમ માનવુ ભુલ ભરેલુ છે કારણ કે છેલામા છેલી ક્રિયાતો

જુનુ થએલી હોતી નથી માટે તે સ્થળે તો ભાવિ નૈગમથી વર્તમાનનું આરોપણુજ શ્રેષ્ટ સમજવું જોઇએ માટે ભૂત ક્રિયા લાવીને ભૂત વાકયનો લોપ કરવો તે અયોગ્ય છે. (૧૦)

(હવે સંગ્રહ નય કહે છે.)

સંગ્રહે નય સંગ્રહો
તે દ્વિવિધ ઓઘ વિશેષ રે
દ્રવ્ય સવિ અવિરોધિયા જેમ
તથા જીવ અશેષ રે—બહુ ॥ ૧૧॥

ભાવાર્થ—જે સંગ્રહે તે સંગ્રહનય કહેવાય તેના સામાન્ય અને વિશેષ એવા બે ભેદ છે, સઘળા દ્રવ્ય અવિરોધિ સ્વભાવવાળા છે એમ કહેવું તે સામાન્ય સંગ્રહ અને સઘળા જીવ અવિરોધિ સ્વભાવવાળા છે એમ કહેવું તે વિશેષ સંગ્રહ (૧૧)

વિવેચન—જે વસ્તુ પદાર્થનો સંગ્રહ કરે તે સંગ્રહનય કહેવાય. તેના બે ભેદ છે (૧) સામાન્ય સંગ્રહ અને (૨) વિશેષ

સંગ્રહ આ ઉદાહરણ એવું છે કે ધર્માસ્તિકાય આદિ છએ દ્રવ્ય એક બીજાની સાથે અવિરોધિપણે વર્તે છે -કારણ કે એક દ્રવ્યના સદ્ભાવમાં છએ દ્રવ્યની પ્રાપ્તી થાય છે માટે તે સામાન્ય સંગ્રહ ભેદ કહેવાય અને જ્યારે એમ કહેવાય કે સર્વે જીવો અવિરોધિ છે તથા સંસારી અને સિદ્ધના જીવો અનંત છે, ચૈતન્ય લક્ષણ યુકત હોય તે જીવ કહેવાય, એ જીવના પાચસે ત્રેસઠ ભેદ થાય છે છતા સઘળા જીવો અવિરોધિ છે અર્થાત જીવને ધારણ કરવામા કોઇ પણ જીવને વિરોધ નથી આવતો આ પ્રમાણે છ દ્રવ્યમાથી એક જીવ દ્રવ્ય વિશેષનુ ગ્રહણ કરવાથી બીજો ભેદ સિદ્ધ થાય છે

સામાન્ય માત્રને ગ્રહણ કરવા વાળુ જે જ્ઞાન તે સંગ્રહ કહેવાય, એટલે જેમા સંપુર્ણ વિશેષોનુ રહિત પણુ હોય તે સામાન્ય કહેવાય અથવા જે એકીભાવથી પિન્ડી ભૂત વિશેષ સમુહને ગ્રહણ કરે તે સંગ્રહ સમજવુ એટલે પોતપોતાની જાતીને જે ઇષ્ટ છે તે દ્વારા સંપુર્ણવિશેષોનુ જે એકજ રૂપથી ગ્રહણ કરાય તે સંગ્રહ એવા સંગ્રહ નયના બે ભેદ છે (૧) પરસંગ્રહ અને (૨) અપર સંગ્રહ તેમા જે સંપૂર્ણ વિશેષોથી ઉદાસીન રહીને માત્ર સત્તાનેજ શુદ્ધ દ્રવ્ય માને તે પરમગ્રહ કહેવાય, જેમકે સંસાર સત્પણાને લીધે એક છે અને સત્પણામા વિશેષ

નહિ હોવાથી અથવા સત્તારૂપ જ્ઞાન તો સઘળા પદાર્થમાં છેજ એમ માનવાથી જ્ઞાન સઘળા પદાર્થોમાં છે તેથી સર્વત્ર સત્તારૂપ એકત્વ છે અને સત્તારૂપ એકત્વથી સઘળા પદાર્થોનો સંગ્રહ થાય છે. તાત્પર્ય એવું છે કે પરસંગ્રહમાં એક સતરૂપપણાને ગ્રહણ કરવાથી જગતના સંપૂર્ણ પદાર્થનું ગ્રહણ થાય છે અને સંગ્રહ નયના અનુસારે આ સંપૂર્ણ વિશ્વ સત્ સ્વરૂપથી એક કહેવાય છે. (૧૧)

(હવે વ્યવહાર નય અને તેના ભેદ કહે છે)

વ્યવહાર સંગ્રહ વિષય ભેદક
તેમજ દ્વિવિધ પ્રસિદ્ધ રે
દ્રવ્ય જીવાજીવ ભાષે
જીવ ભવિયા સિદ્ધ રે–બહુ ॥૧૨॥

ભાવાર્થ—સંગ્રહ નયના વિષયનો ભેદ દર્શાવનાર વ્યવહાર નય કહેવાય છે. તેના પણ સંગ્રહ નયની પેઠે બે ભેદ છે (૧) સામાન્ય એટલે જીવાજીવ દ્રવ્ય છે અને (૨) વિશેષ એટલે જીવમાં સંસારી અને સિદ્ધ પણ છે. (૧૨)

વિવેચન—સંગ્રહ નયના ભેદક વિષયને દર્શાવનાર વ્યવહાર નય કહેવાય છે જેના દ્વારાએ સંગ્રહ નયના વિષયનો વ્યવહાર થાય તે વ્યવહાર નયનાપણ બે પ્રકાર છે (૧) સામાન્ય સંગ્રહ નયનો ભેદક વ્યવહાર નય અને (૨) વિશેષ સંગ્રહનો ભેદક વ્યવહાર નય છે હવે બે ભેદને માટે ઉદાહરણ કહે છે સામાન્ય સંગ્રહ ભેદક વ્યવહાર નયનુ ઉદાહરણ એવુ છે કે જીવ અને અજીવ એવા બે દ્રવ્ય છે કોઈ કહેશે કે જીવ અને અજીવ બંને પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મવાળા છે છતા બનેની દ્રવ્ય સંજ્ઞા કેમ થઈ શકે? તેના જવાબમા સમજવાનુ છે કે દ્રવ્યનો અર્થ એવો છે કે જે અનેક પર્યાયમા પ્રાપ્ત થઈ જાય તે દ્રવ્ય અને તેપ્રમાણે જીવ અને અજીવ બંને સાધારણ દ્રવ્યપદથી ગ્રહણ કરાયછે જેમકે જીવના દેવ મનુષ્ય તિર્યંચ નારકી વિગેરે પર્યાયો છે તેમ અજીવ સુવર્ણ મૃત્તિકાદિ દ્રવ્ય પણ ઘટ, કુંડળ, શરાબ આદિ પર્યાયમા પ્રાપ્ત થાય છે જીવ અને અજીવ બંનેના પર્યાયોમા દ્રવ્ય અનુગત છે માટે દ્રવ્ય એવુ પદ જીવ અજીવ બંનેને માટે સામાન્ય સંગ્રહ છે માટે પ્રથમ ભેદ સામાન્ય સંગ્રહ ભેદક વ્યવહારનય સમજવો બીજો ભેદ વિશેષ સંગ્રહ ભેદક વ્યવહાર નય કહ્યો છે તેનુ તાત્પર્ય એવુ છે કે જીવ દ્રવ્યના સંસારી

અને સિદ્ધ એવા બે ભેદ પાડતાં સામાન્યમાં વિશેષ વ્યવહાર નય થાય છે. આમાં પણ સંસારી જીવને સામાન્ય માની તેના દેવ મનુષ્ય તિર્યંચ વિગેરે વિશેષ ભેદ થઇ શકે. દેવને સામાન્ય ગણી વૈમાનિક વિગેરે ચાર ને વિશેષ વ્યવહાર કહેવાય. એવી રીતે ઉત્તરોત્તર વિવક્ષાને અનુસારે સામાન્ય વિશેષની ભાવના કરતા જવી જોઇએ. આ વ્યવહાર નયનું એવું પ્રયોજન છે કે સામાન્ય સંગ્રહથી વ્યવહાર ચાલી શકતો નથી. કેમકે દ્રવ્યને પર્યાય વગર કેવળ દ્રવ્ય ગણવાથી લોક વ્યવહાર ચાલી શકતો નથી માટે "દ્રવ્ય લાવો" એમ કહેવાથી એવી આકાંક્ષા જરૂર થાય છે કે કયું દ્રવ્ય? જીવ કે અજીવ? જીવમાં પણ સંસારી કે સિદ્ધ? સંસારીમાં મનુષ્ય દેવ વિગેરે એમ ઉત્તરોત્તર પર્યાયો થઇ શકે. આજ રીતે સર્વત્ર સામાન્ય વિશેષ ભાવની વ્યવસ્થા સમજી લેવી. (૧૨)

(હવે ઋજુસુત્ર નય કહે છે)

વર્ત્તતો ઋજુસુત્ર ભાસે
અર્થ નિજ અનુકૂળરે

ક્ષણિક પર્યય કહે સુષિમ
મનુષ્યાદિક સ્થૂલરે—બહુ ॥૧૩॥

ભાવાર્થ—વર્તમાને વર્તતો પોતાને અનુકૂળ અર્થ ભાસે તે ઋજુસૂત્ર નય કહેવાય છે તેના બે ભેદ (૧) સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્ર તે ક્ષણિક પર્યાયને માને અને (૨) સ્થૂલ ઋજુસૂત્ર તે મનુષ્યાદિકભવ આશ્રી પર્યાય સ્થૂલપણે માને છે (૧૩)

વિવેચન—હવે ચોથો ઋજુસૂત્ર નય કહે છે ઋજુસૂત્ર નય નિશ્ચયપણે ભૂત ભવિષ્યથી રહિત કેવળ વર્તમાનકાળનોજ સ્વિકાર કરે છે તેમાં પણ પોતાના આત્માને અનુકૂળ કાર્યના પ્રત્યયને માને છે પણ પર પ્રત્યયને માને નહિ તેના બે ભેદ કહ્યા છે (૧) સૂક્ષ્મ ઋજુ સૂત્ર એટલે તે સૂક્ષ્મ પર્યાયને માને છે કેમકે આ નયની અપેક્ષાએ સર્વ પર્યાય ક્ષણિક છે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ એક પદાર્થમાં સમયે સમયે થાય છે અને તેથી વર્તમાન સમયે જે પર્યાયની સ્થિતિ વર્તતી હોય તેને આ નય ગ્રહણ કરે છે અન્યની અપેક્ષાથી અવસ્થાન્તરનો ભેદ હોવાથી નિજ વર્તમાન પણે તો પર્યાયની ક્ષણિક સ્થાયિપણું માનવું તેજ ઉચિત છે માટે જે પર્યાય વર્તમાન કાળે વર્તતો હોય તેજ અનુકૂળ વર્તમાન પર્યાયને ગ્રહણ કરે તે

સૂક્ષ્મ રૂજુ સૂત્ર અને (૨) સ્થૂલ રૂજું સૂત્રનો અર્થ એવો છે કે તે સ્થુલપણે વર્તમાન મનુષ્યાદિ પર્યાયને માને છે, પણ અતીત અને અનાગત નારક તિર્યંચ આદિ પર્યાયોને માને નહી. વ્યવહાવાર નય છે તે તો ત્રણે કાળના પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે તેથી કરીને સ્થુલ ઋજુ સૂત્ર નયની સાથે વ્યવહાર નયનો સંકર દોષ થાય છે એમ સમજવું નહિ. કેમકે ભુત ભવિષ્ય ની કડાકૂટથી રહિત એવા સરલ કેવળ વર્તમાન ક્ષણ સ્થાપિ પર્યાય માત્ર સૂચિત કરવા રૂપ જે નયનો મુખ્ય અભિપ્રાય છે તેનેજ ઋજુ સૂત્ર કહે છે (૧૩)

(હવે શબ્દ નય અને સમભિરૂઢ નય કહે છે.)

શબ્દ પ્રકૃતિ પ્રત્યયાદિ
સિદ્ધ માને શબ્દ રે
સમભિરૂઢ વિભિન્ન અર્થક
કહે ભિન્નજ શબ્દરે—બહુ ॥૧૪॥

ભાવાર્થ—પ્રકૃતિ, પ્રત્યય ધાતુ આદિથી જે શબ્દ સિદ્ધ હોય તેને પાંચમો શબ્દનય માને છે. અને છઠો સમભિરૂઢ

નયનુ એવુ માનનુ છે કે જે ભિન શબ્દ હોય તેનો અર્થ પણ ભિન્ન હોય (૧૪)

વિવેચન—પાચમો શબ્દનય તો પ્રકૃતિ, પ્રત્યય અને ધાતુ વડે જે શબ્દ સિદ્ધ થતો હોય તેનેજ ગ્રહણ કરે છે અને લિંગ, વચન તથા ધાતુ આદિના ભેદથી અર્થનો પણ ભેદ માને છે જેમ તટ નરજાતિ, તટી નારીજાતિ અને તટમ્ એ નાન્યતર જાતિ એમ રૂપ થાય છે હવે અહિંઆ ત્રણે લીંગમા શબ્દ સ્વ રૂપનો ભેદ થવાથી અર્થનો ભેદ થ, જાય છે અને આપ તથા જલ એ બને શબ્દોનો અર્થ જોકે એકજ છે તો પણ અપ્ શબ્દ સ્ત્રી લીગી અને નિત્ય બહુ વચન છે, જળ નપુસક લિગી અને એક વચન છે તેથી બહુ વચન અને એક વચનના ભેદથી અર્થ ભેદ છે શબ્દ નય ઋજુસૂત્ર નયને કહેછે કે જો તમે કાળના ભેદથી પદાર્થનો ભેદ માનોછો તો લિગ વચન આદિના ભેદથી ઉપસ્થિત જે પદાર્થ ભેદ છે તેને કેમ નથી માનતા ? અરૂપી પદાર્થ પણ વચનથી કહી શકાતા નથી છતા તેની અમુક સજ્ઞા કરીને કથન થાય છે તે નો શબ્દ નયમાજ સમાવેશ થાય છે છઠા સમભિરૂઢ નયનો અર્થ એવો છે કે તે શબ્દને ભિન્ન માને છે અને અર્થને પણ ભિન્ન માને છે કારણકે શબ્દનો ભેદ થવાથી અર્થનો પણ

ભેદ થઇ જાય છે. આ પ્રમાણે માનીને સમભિરૂઢ નય શબ્દ નયને કહે છે કે જો તમે લિંગાદિક ભેદથી અર્થ ભેદ માનો છો તો શબ્દ ભેદથી અર્થો ભેદને કેમ નથી માનતા? જુઓ કે ઘટ શબ્દ ભિન્ન અર્થવાચક છે અને કુંભ શબ્દ ભિન્ન અર્થવાચક છે. કેમકે શબ્દ ભેદથી ઘટ અને કુંભના અર્થમાં ભેદ છે અને શબ્દ તથા અર્થની જે એકતા દેખાય છે તે શબ્દ આદિ નયની વાસનાને લીધે છે અર્થાત્ તે એકતાતો શબ્દ નયનોજ ભેદ છે. સમભિરૂઢ નયનું લક્ષણ એવું છે કે તે પર્યાય શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિના ભેદને આરૂઢ કરે છે જેમકે શક્રની વ્યુત્પત્તિ ઐશ્વર્ય સંયુકત અર્થાને સૂચવે છે. (शक्नोति इति शक्र) (इन्दति ऐश्वर्यं प्राप्नोतीति इन्द्र) આ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ પરથી જે અર્થો નિકળે તે સમભિરૂઢ માન્ય રાખે છે શબ્દ નયતો પર્યાયના અભેદમાં પણ લિંગવચન આદિના નિમિ-તથી અર્થ ભેદ માને છે અને સમભિરૂઢ નય તો પર્યાયના ભેદમાં ભિન્ન ભિન્ન અર્થનો સ્વિકાર કરે છે જેમકે કુંભ અને ઘટનું આગળ દ્રષ્ટાંત આપ્યું છે. તેમ અને અભેદ પર્યાય વાચક શબ્દોનો જે અર્થ નિષ્ટ અભેદ છે તે તો અર્થથી જણાઇ આવે છે જેમકે શક્ર, ઇંદ્ર આદિ શબ્દોનો તે તે કાર્યમાં ભેદ રહે છે તો પણ તેઓનો શચીપતિ એવો એકજ અર્થ થાય છે. (૧૪)

(હવે સાતમો એવભુત નય કહે છે)

ક્રિયા પરિણત અર્થ માને
સર્વ એવ ભુત રે
નવે નયના ભેદ એણીપેરે
અઠાવીસ પ્રભૂત રે—બહુ૦૧૫

ભાવાર્થ—પરણિત ક્રિયાની વખતે જે અર્થ થાય તે માને તે સાતમો એવભુત નય છે આની રીતે નવે નયના અઠાવીસ ભેદ થાય છે (૧૫)

વિવેચન—હવે સાતમા એવભુત નયનુ સ્વરૂપ કહે છે એવભુત નય તો જે વખતે જે ક્રિયા જે પરિણામને પામેલી હોય તે પરિણામની સ્થિતિને માન્ય રાખે છે જેમ કે રાજા જ્યારે સિંહાસને બેઠો હોય, છત્ર ચામરે કરીને સંયુક્ત હોય ત્યારે તેને રાજા કહે પણ સામાન્ય મનુષ્યની સ્થિતિમા હોય ત્યારે તેને રાજા કહે નહિ સમભિરૂઢ અને એવભૂત એ બેમા એવો ભેદ જણાય છે કે સમભિરૂઢ તો રાજા શબ્દના અર્થથી તેને ગમે તે વખતે રાજા તરીકે ગ્રહણ કરે છે અને એવભૂતનય તો રાજપણાના સાક્ષિત્વરૂપ

ક્રિયામાં જ્યારે પરિણત હોય ત્યારે રાજા કહે છે પણ સ્નાન કરતો હોય અને કાંઇ રાજાપણાનું સાહિત્ય ન હોય ત્યારે રાજા કહે નહિ મતલબ કે જેમાં ક્રિયાનું પ્રધાનપણું હોય તેને એવંભૂત નય માન્ય રાખે છે અને જાતિ, ગુણ, સંજ્ઞા, દ્રવ્ય તથા ક્રિયા એમ પાંચ પ્રકારે જે શબ્દની પ્રવૃત્તિ કહેલી છે તે તો કેવળ વ્યવહાર નયથીજ છે પણ નિશ્ચય નયથી નથી એવું આ નયનું માનવું છે. તાત્પર્ય એવું છે કે શબ્દની તો ક્રિયા વાચકતાને અનુસાર પ્રવૃતિ હોવી જોઇએ કારણ કે ઇંદ્ર ઐશ્વર્ય યુકત હોય છે છતાં જ્યારે તે ઐશ્વર્યનો અનુભવ કરતો હોય ત્યારેજ તેને ઇંદ્ર કહી શકાય. આપ્રમાણેનવે નયના અઠાવીસ ભેદ કહ્યા છે જેમકે દ્રવ્યાર્થિક ના દશ ભેદ, પર્યાયાથિકના છ ભેદ, નૈગમના ત્રણ, સંગ્રહના બે, વ્યવહારના બે, રૂજુ સૂત્રના બે, શબ્દનો એક, સમભિરૂઢ નો એક અને એવં ભુતનો એક એમ અઠાવીસ ભેદ સંક્ષેપથી કહ્યા છે. (૧૫)

(હવે નવે નયની સમાપ્તિ કહે છે)

નવેનય એમ કહ્યા ઉપ નય

તીન કહીયે સારરે
સાચેડો શ્રુત અરથ પરખી
લહો યશ વિસ્તારરે—બહુ ॥ ૧૬ ॥

ભાવાર્થ— એ પ્રમાણે શાસ્ત્રના સાર ભૂત એવા નવ નય અને ત્રણ ઉપનય કહ્યા છે તે અનુમાન આગળ સત્ય અર્થ સમજી તેના વિસ્તારને પ્રાપ્ત કરો અથવા કીર્તિનો વિસ્તાર કરો (૧૬)

વિવેચન—એ પ્રમાણે નવ નય અને તેના ભેદનુ સ્વરૂપ સંક્ષેપથી કહ્યુ છે જૈન શાસ્ત્રોમા આ નવ નય અને ત્રણ ઉપનય (જે આગળ કહેવાશે) મુખ્ય વિષય તરીકે ગણાય છે, તેનુ સ્વરૂપ સમજવાથી પદાર્થનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે સમજી શકાય છે માટે તે બહુજ ઉપયોગી છે આવશ્યક નિર્યુક્તમા કહ્યુ છે કે "દ્રષ્ટિવાદ નામના અંગમા સુત્ર અને અર્થ કહેવાને માટે આ નયનુજ પ્રરૂપણ છે" માટે તે પણ સાર ભૂત છે તેથી શ્રુત શાસ્ત્રનો સત્ય અર્થ સમજી બહુ શ્રુત પણાના યશનો વિસ્તાર પામો

ઢાળ સાતમી.

ચક્ર ઉપનું સાર રે–એ દેશી.

હવે ઉપનય અને તેના ભેદ કહે છે.

સદ્ભૂત વ્યવહાર, ભેદ પ્રથમ તિહાં
ધર્મ ધર્મીના ભેદથી એ ॥૧॥

શુદ્ધ અશુદ્ધ દ્વિભેદ, શુદ્ધ અશુદ્ધના
તેહ અરથના ભેદથી એ ॥૨॥

ભાવાર્થ—ત્રણ ઉપનયમાં પહેલો સદ્ભૂત વ્યવહાર કહ્યો છે. અને તે ધર્મ અને ધર્મીના ભેદને દેખાડે છે. એના વળી બે ભેદ છે (૧) શુદ્ધ અને (૨) અશુદ્ધ તે અર્થના ભેદથી કહેવાય છે.

વિવેચન—આગળની ઢાળમાં નવ નય અને તેના ભેદ કહ્યા. હવે ત્રણ ઉપનયનું નિવારણ કરે છે. એ ત્રણ નયમાં પહેલો નય સદ્ભૂત વ્યવહાર નામનો છે. ધર્મ અને ધર્મી વચ્ચે

જે નયની સમીપમાજ રહે તે ઉપનય કહેવાય છે હવે પ
હેલા સદ્ભૂત વ્યવહારમા જે ધર્મ અને ધર્મીની વચમા અ
સાધારણ કારણ રૂપ છે તે ધર્મ કહેવાય છે, અને એ ધર્મ
જેનો હોય તે ધર્મી કહેવાય હવે ધર્મ અને ધર્મીના ભેદથી
ઉત્પન્ન થએલો સદ્ભુત વ્યવહાર નામનો પહેલો ભેદ
છે તેના પણ બે પ્રકાર કહેલા છે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ જે શુદ્ધ
ધર્મ અને શુદ્ધ ધર્મીના વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થાય તે શુદ્ધ
સદ્ભુત વ્યવહાર કહેવાય અને જે અશુદ્ધ ધર્મીના
વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થાય તે અશુદ્ધ વ્યવહાર કહેવાય છે
સદ્ભુત તો એક દ્રવ્યજ છે તેમા ભિન્ન દ્રવ્યના
સયોગની અપેક્ષા નથી અને જે વ્યવહાર છે તેમા
ભિન્ન દ્રવ્યના સયોગની અપેક્ષા રહેલી છે આ પ્રમાણે
સદ્ભૂત વ્યવહાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અથવા અર્થ થાય છે (૨)

(હવે શુદ્ધ સદ્ભુત વ્યવહારનુ ઉદાહરણ કહે છે)

જેમ જગ કેવળ જ્ઞાન, આતમ દ્રવ્યનુ
મઇ નાણાદિક તેહનુ એ ॥ ૩ ॥

ગુણ પર્યાય સ્વભાવ, કારક તન્યનો
અરથ ભેદ છે એહનો એ. ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—જેવીરીતે સંસારમાં કેવળ જ્ઞાન એ આત્મ દ્રવ્યનો એક ગુણ છે તેવીજ રીતે મતિજ્ઞાનાદિ પણ આત્માનાજ ગુણ છે. (૩) ગુણ ગુણી, પર્યાય પર્યાયિ, સ્વભાવ અને સ્વભાવી, કારક અને કારકવાન, એ સઘળા દ્રવ્યના અનુગત ભેદ છે અને તે ઉપનય નો અથ જાણવો. (૪)

વિવેચન—શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહારનું ઉદાહરણ કહે છે. જેમકે કેવળ જ્ઞાન છે તે શુદ્ધ ગુણ છે એથી પરમ શુદ્ધ બીજું કશું નથી અને એ શુધ્ધ ગુણ તે આત્માનો છે હુવે તેવીજ રીતે મતિ જ્ઞાનાદિક બીજા જે અશુદ્ધ ગુણો છે તે પણ આત્માનાજ છે. કેવળ જ્ઞાન છે તે શુદ્ધ આત્મા છે માટે શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહાર સમજવો અને કેવળ જ્ઞાનના આવરણ સહિત એવું જે મતિ જ્ઞાન છે તે શુદ્ધ આત્મિક દ્રવ્ય નથી. વ્યવહારથી આત્માનો તે પણ ગુણ છે માટે તે અશુદ્ધ સદ્ભુત વ્યવહાર સમજવો. (૩) રૂપ છે તે ગુણ છે અને ઘટ છે તે ગુણી છે- મુદ્રા કુંડલ વિગેરે પર્યાય છે અને સુવર્ણ પર્યાયિ છે. જ્ઞાન સ્વભાવ છે અને જ્ઞાનને ધારણ કરનારો જીવ તે સ્વ

ભાવિ છે ચક્રદંડ વિગેરે કારક છે અને કારકવાન અથવા કારકી કુંભાર છે, અથવા બીજી રીતે ગુણ ગુણી, ક્રિયા ક્રિયાવાન્, જાતિ વ્યક્તિ, તથા નિત્ય અને તેનુ વિશેષ એ બધા એક દ્રવ્યના અનુગત ભેદ કહેવાય છે અને તે સર્વ ઉપનયનોજ અર્થ સમજવો અવયવ આદિ અનુક્રમે અવયવી આદીના આશ્રયે રહે છે પણ જ્યા સુધી નાશ નથી થતો ત્યા સુધી અવયવ અવયવીને આશ્રીને રહે છે પણ વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તો અનાશ્રિત પણેજ રહે છે (૪)

(હવે બીજો અસદ્ભુત વ્યવહાર નામનો ભે. કહે છે)

અસદ્ભુત વ્યવહાર, પર પરિણતિ ભલે
દ્રવ્યાદિક ઉપચારથીએ—॥ ૫ ॥
દ્રવ્યે દ્રવ્ય ઉપચાર, પુદગલ જીવને
જીમ કહીયે જીન આગમે એ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—દ્રવ્યાદિકના ઉપચારથી પરદ્રવ્યના પરિણમન સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થએલો અસદ્ભુત વ્યવહાર સમજવો (૫) પ્રથમ ભેદ-જીન આગમમા કહ્યા પ્રમાણે પુદ્ગલમા જીવને માનવો તે દ્રવ્યે દ્રવ્યનો ઉપચાર છે (૬)

વિવેચન–હુવે બીજો ઉપનય જે અસદ્‌ભુત વ્યવહાર તે કહે છે અર્થાત જે ધર્મ અધર્માદિ દ્રવ્ય તેના ઉપચારથી જે પર વસ્તુનું પરિણમન છે તે પરિણમનના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થએલ અસદ્‌ભૂત વ્યવહાર કહેવાય છે. જેમકે આત્મા શુદ્ધ સ્ફટિકમણી સમાન છે તે આત્મભાવથી પર વસ્તુ કર્મ છે અને તે કર્મ પુદ્‌ગલની પરિણુતિ પંચ વર્ણાદિ રૌદ્રાત્મિકા છે. એ પંચ વર્ણ રૌદ્ર સ્વરૂપ પરિણુતિનો સંબંધ જીવ પ્રદેશનો સંસર્ગ થયો તે છે એવી રીતે પર પરિણુતિ જન્ય અસદ્‌ભૂત વ્યવહાર નામનો બીજો ભેદ કહ્યો છે. અને તે અસદ્‌ભૂત વ્યવહાર નવ પ્રકારે છે. તેના નામ (૧) દ્રવ્યમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર (૨) ગુણુમાં ગુણુનો ઉપચાર (૩) પર્યાયમાં પર્યાયનો ઉપચાર (૪) દ્રવ્યમાં ગુણુનો ઉપચાર (૫) દ્રવ્યમાં પર્યાયનો ઉપચાર (૬) ગુણુમા દ્રવ્યનો ઉપચાર (૭) ગુણુમાં પર્યાયનો ઉપચાર (૮) પર્યાયમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર (૯) પર્યાયમાં ગુણુનો ઉપચાર આ સર્વ ભેદ અસદ્‌ભુત વ્યવહારના હોવાથી તેમાં અસદ્‌ભુત વ્યવહારનો અર્થ સમજવો જોઇએ. અસદ્‌ભુતમાં ઉપચાર અંતરગત હોવાથી તેને જુદો નય ગણ્યો નથી. કેમકે મુખ્યના અભાવમાં પ્રયોજન તથા નિમિત્તમાં ઉપચારની પ્રવૃત્તિ હોય છે અને એ ઉપચારપણ એક વ્યાપ્તિરૂપ

સબધ છે જેમ પરિણામ પરિણામિ ભાવ સબધ, શ્રદ્ધા શ્રદ્ધેય ભાવ સબધ, તથા જ્ઞાન જ્ઞેયભાવ સબધ, જેથી ભેદના ઉપચારથી વસ્તુનો વ્યવહાર કરવામા આવે તે વ્યવહાર કહેવાય છે જેમ ગુણ ગુણીનો વ્યવહાર, સજ્ઞા સજ્ઞીનો, સ્વભાવ અને સ્વભાવવાળાનો, કારક અને કારકીનો તથા ક્રિયા અને ક્રિયાવાનનો પરસ્પર ભેદ હોય તોપણ તે અભેદજ દર્શાવે છે તે સદ્‌ભૂત વ્યવહાર છે અને શુદ્ધ ગુણ ગુણી, તથા શુદ્ધ દ્રવ્ય અને પર્યાયના ભેદનુ કથન છે તે શુદ્ધ સદ્‌ભુત વ્યવહાર છે તેમા પણ જે ઉપાધિ સહિત ગુણ ગુણીના ભેદ વિષય છે તે ઉપચરિત સદ્‌ભુત વ્યવહાર છે જેમકે જીવનો મતિજ્ઞાન આદિગુણ છે અને ઉપાધિ રહિત ગુણ ગુણીના ભેદનુ કથન કરે તે અનુપચરિત સદ્‌ભુત વ્યવહાર છે જેમકે જીવના કેવળ જ્ઞાનાદિ ગુણ છે એ-અપૂર્વમા જીવ કર્મ આદિ ઉપધિ સહિત છે અને અતમા જીવ કર્માદિ ઉપાધિ રહિત વિવક્ષિત છે તેથી કેવળ જ્ઞાન આદિ તેના ગુણોનો ભેદ અનુપચરિત સદ્‌ભુત ઉપનયથી દર્શાવેલ છે તથા અશુદ્ધ ગુણ અને ગુણી અને અશુદ્ધ દ્રવ્ય પર્યાયના ભેદનુ જે કથન છે તે અશુદ્ધ સદ્‌ભુત વ્યવહાર છે એ પ્રમાણે બીજા પણ પ્રયોગ અનુસારે સમજી લેવુ (૫) હવે અસદ્‌ ભુત વ્યવહાર

ના નવભેદ વિવરીનેકહેછે,તેમાં પહેલોભેદ દ્રવ્યમાંદ્રવ્યનો ઉપચારએ નામનો છે. ગુણ પર્યાય સંયુકત જે દ્રવ્ય તેમાં બીજા દ્રવ્યનો ઉપચારકરવોતે દ્રવ્યમાંદ્રવ્યનો ઉપચારકહેવાયજેમકે શ્રીજીનઆગમમાં પુદ્ગલ અને જીવની એકતા છે. અર્થાત્ જીવ પુદ્ગલરૂપ છે. હવે જીવ અને પુદ્ગલ બને દ્રવ્ય છે તેથી દ્રવ્યમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર થવાથી જીવ પુદ્ગલમય કહેવાય છે. એમ અસદ્ભુત વ્યવહારથી મનાયછે. જો કે પરમાર્થથી તો તેમ નથી. વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજવાનું ક્ષીરનીરનું દૃષ્ટાંત કહ્યું છે જેમ કે પાણી સહીત દુધ કહેવાય છે અને પાણી રહિત દુધ હોય તો પણ તેને દુધજ કહેવાય છે. એવીજ રીતે અહીંઆ પણ જીવ દ્રવ્યમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યનો ઉપચાર કહ્યો છે. તાત્પર્ય એવું છે કે પાણી દુધમાં મળવાથી દુધ રૂપ થઇ જાય છે અને દુધના નામથીજ તેનું ગ્રહણ થાય છે તેવીજરીતે જીવ પુદ્ગલ સાથે મળી જવાથી પુદ્ગલ રૂપ સમજાય છે માટે દ્રવ્યમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર થવાથી તે અસદ્ભુત વ્યવહારનો પહેલો ભેદ કહેવાય છે (૧)

(હવે બીજો અને ત્રીજો ભેદ કહે છે)

કાલી લેશ્યા ભાવ, શ્યામ ગુણે ભલી
ગુણ ઉપચાર ગુણે કહો એ ॥૭॥

પર્યાયે પર્યાય, ઉપચારે વલી
હયગય ખધ યથા કહ્યા એ ॥૮॥

ભાવાર્થ—ભાવ લેશ્યા આત્માનો અરૂપી ગુણ છે તો પણ તેને કૃષ્ણ નીલાદિક કાળી લેશ્યા કહેવાય છે અને તે કાળાપણુ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો ગુણ છે તેથી આત્મ ગુણમાં પુદ્ગલ ગુણનો ઉપચાર થયો (૭) પર્યાયમા પર્યાયનો ઉપચાર તે ત્રીજો ભેદ, જેમકે આત્મ દ્રવ્ય પર્યાયના જેવડાજ ઘોડા અને હાથી ના પર્યાય સ્કધ થાય છે (૮)

વિવેચન—અસદ્ ભૂત વ્યવહારનો બીજો ભેદ ગુણમા ગુણનો ઉપચાર કરવો તે છે ગુણ છે તે રૂપ વિગેરે છે તેમા બીજા ગુણનો આરોપ કરવો તે ગુણમા ગુણનો ઉપચાર કહેવાય જેમકે ભાવ લેશ્યામા દ્રવ્ય લેશ્યાનો ઉપચાર થાય છે એટલે ભાવ લેશ્યા છે તે આત્માનો અરૂપી ગુણ છે અને તે આત્માના રૂપ રહિત ગુણને કૃષ્ણનીલ ઇત્યાદિ રૂપથી કહેવાય છે અને કૃષ્ણ નીલપણુ તો પુદ્ગલથી ઉત્પન્ન થએલા ગુણના ઉપચારથી છે માટે ભાવ લેશ્યાને દ્રવ્ય લેશ્યાથી કહેવી તે આત્મ ના ગુણમા પુદ્ગલના ગુણનો ઉપચાર સમજવો કેમકે ભાવ લેશ્યા તો આત્માના અરૂપી ગુણ

છે અને કૃષ્ણ નીલ આદિ પુદગલના ગુણ છે. (૭) ત્રીજો ભેદ પર્યાયમાં ઉપચાર કરવો તે છે. આત્મ દ્રવ્યના મનુષ્ય આદિ પર્યાયમાં પર્યાયનો ઉપચાર કહેવાય છે જેમકે આત્મ દ્રવ્ય પર્યાયના હાથી ઘોડા આદિ પર્યાય સ્કંધ, ઉપચારથી આત્માના સમાન જાતીય (તુલ્ય) જે દ્રવ્ય પર્યાય છે તેના સ્કંધ એટલે પ્રદેશજ કહેવાય છે અને તે આત્માના પર્યાયની ઉપર પુદ્ગલના પર્યાયનો ઉપચાર કરવાથી વ્યવહારની અપેક્ષાએ તે સ્કંધ વ્યપદેશિત થાય છે એ ત્રીજો ભેદ પર્યાયમાં પર્યાયનો ઉપચાર થયો (૮)

(હવે દ્રવ્યમાં ગુણનો ઉપચાર, દ્રવ્યમાં પર્યાયનો ઉપચાર, ગુણમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર અને પર્યાયમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર એ ભેદ કહે છે)

દ્રવ્યે ગુણ ઉપચાર, વલી પર્યાયનો
ગૌર દેહ હું બોલતાં એ ॥ ૯ ॥
ગુણે દ્રવ્ય ઉપચાર, પર્યાય દ્રવ્યનું
ગૌર દેહ જીમ આત્માએ ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ—હુ ગૌરવર્ણ વાળો છુ એમ આત્મ દ્રવ્યમા ગુણુનો ઉપચાર તે ચોથો દ્રવ્યમા ગુણના ઉપચારરૂપ ભેદ થયો અને હુ દેહ રૂપ છુ એમ સમજવુ તે આત્મ દ્રવ્યમા પર્યાયનો ઉપચાર છે, એ પાચમો ભે૦ થયો (૯) ગુણમા દ્રવ્યનો ઉપચાર જેમકે આત્મા ગૌરવર્ણી છે એ છઠો ભે૦ તથા સાતમો ભે૦ જે પર્યાયમા દ્રવ્યનો ઉપચાર તે એમ કે દેહ તે આત્મા છે (૧૦)

વિવેચન—દ્રવ્યમા ગુણનો ઉપચાર એ નામનો ચોથો ભેદ કહે છે જેમકે હુ ગારવર્ણો છુ એમ કહેવામા હુ તે આત્મ દ્રવ્ય છે અને ગૌર એટલે ઉજ્વળ પણ તે પુદ્ગલનો ગુણ છે તેનો ઉપચાર હુ જે આત્મા તેમા થયો તેથી ગૌર છુ એમ કહેવા વામા દ્રવ્યમા ગુણનો ઉપચાર વએલો સમજાય છે તથા પાચમો ભેદ દ્રવ્યમા પર્યાયનો ઉપચાર છે તેનુ ઉદાહરણ એવુ છે કે હુ શરીરવાળો એટલે દેહી છુ હવે હુ તે આત્મદ્રવ્ય તેમા દેહ તે પુદ્ગલનો પર્યાય તેનો ઉપચાર વયો ત્યારે હુ દેહી છુ એમ કહેવાયુ આ પ્રમાણે દ્રવ્યમા પર્યાયનો ઉપચાર એ નામનો પાચમો ભેદ થયો (૮) છઠો ભે૦ ગુણમા દ્રવ્યનો ઉપચાર એટલે ગૌરપણાનો જે ગુણ તેમા આત્મ દ્રવ્યનો ઉપચાર છે જેમકે "આ ગૌર દેખાય છે તે આત્મા" એ

વાકયમાં ગૌરપણાને ઉદ્દેશીને આત્મા રૂપ દ્રવ્યનું વિધાન કરેલું છે તે ગૌરપણા રૂપ પુદ્‌ગલ દ્રવ્યના ગુણ ઉપર આત્મ દ્રવ્યનું ઉપચાર પઠન છે હવે સાતમો ભેદ પર્યાગમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર કરવો તે છે. જેમ 'આ દેહ તે આત્મા છે' આ વાકયમાં વિષય ભુલ જે દેહનો આકાર તે પુદગલનો પર્યાય છે તેમાં આત્મ દ્રવ્યનો ઉપચાર કરેલો છે એટલે દેહ તેજ આત્મા છે. અહીંઆ દેહરૂપ પુદગલ પર્યાયના વિષયમાં પુદગલથી ભિન્ન જે આત્મ દ્રવ્ય છે તેનો ઉપચાર કરેલો છે. એ પર્યાય માં દ્રવ્યના ઉપચાર રૂપ સાતમો ભેદ છે. (૧૦)

(હવે આઠમો અને નવમો ભેદ કહે છે)

ગુણ પજજવ ઉપચાર, ગુણનો પજવે
જીમ મતિ તનુ તનુ મતિ ગુણોએ ॥૧૧॥
અસદ્‌ભુત વ્યવહાર, એમ ઉપચારથી
એહ ત્રિવિધ હવે સાંભલો એ ॥૧૨॥

ભાવાર્થ—આઠમો ભેદ ગુણમાં પર્યાયનો ઉપચાર એ નામનો છે જેમ મતિ જ્ઞાન તે શરીર છે. અને નવમો ભેદ

પર્યાયમા ગુણનો ઉપચાર એ નામનો છે એટલે શરીર તે મ તિ જ્ઞાન છે (૧૧) એમ ઉપચારથી અસદ્‌ભુત વ્યવહાર નય પ્રકારે કહ્યો છે હવે તેના ત્રણ ભેદ છે તે સાભળો (૧)

વિવેચન—આઠમો ભેદ જે ગુણમા પર્યાયનો ઉપચાર ક હ્યો છે તેનુ ઉદાહરણ એવુ છે કે મતિ જ્ઞાન છે તે શરીરજ છે એટલે મતિ જ્ઞા ા તે શરીર જન્ય છે તેથી કરીને મતિ જ્ઞાન રૂપ વિષયમા શરીર રૂપ પુદ્‌ગલ પર્યાયનો ઉપચાર કરેલો છે હવે નવમો ભેદ પર્યાયમા ગુણનો ઉપચાર કરવો તે છે જેમ પૂર્વ પ્રયોગ મતિનાન છે તેજ શરીર છે તેથી વિપરીત જે શરીર તે મતિજ્ઞાન રૂપ ગુણ છે એમ સમજવુ તે નવમો ભેદ થાય છે અહીંઆ શરીર રૂપ પર્યાયના વિષયમા મતિજ્ઞાન રૂપ ગુણનો ઉપચાર છે આમા સહભાવી તે ગુણ છે અને ક્રમભાવિ તે પર્યાય છે સહભાવી એટલે સાથે રહેવાપણુ તે દ્રવ્યથી છે અને ક્રમથી હોવાપણુ તે પણ દ્રવ્યથીજ છે તેથી કરીને ગુણ તે દ્રવ્યનાજ છે અને પર્યાય પણ દ્રવ્યનાજ છે ગુણ અને પર્યાયનો તથા પર્યાય અને ગુણનો પ રસ્પર ઉપચાર વ્યવહાર કરવામા આવ્યો છે મતિજ્ઞાન છે તે આત્માનો એક ઉત્પન્ન થએલો ગુણ છે અને શરીર પુદ્‌ગલ દ્રવ્યનુ સમવાયી કારણ છે જેમ મૃત્તિકાના પિન્ડમા ઘટનુ સમવાયી કારણ પણ છે અને એવી સ્થિતિ

થયા પછી ઉપચાર થઇ શકે છે કેમકે પરની સાથે પરનો ઉપચાર થાય છે અને સ્વની સાથે સ્વનો ઉપચાર થતો નથી. (૧૧) આ પ્રમાણે અસદ્દ્ભુત વ્યવહારના ઉપચારથી નવ પ્રકારે કહ્યા છે અને અસદ્દ્ભુત વ્યવહારના બીજા ત્રણ ભેદ હવે આગળ કહે છે તે ધ્યાનપુર્વક સાંભળો. (૧૨)

(અસદ્દ્ભુત વ્યવહારના ભેદ કહે છે)

અસદ્દ્ભુત નિજજાતિ, જીમ પરમાણુઓ
બહુ પ્રદેશી ભાષિયે એ ॥ ૧૩ ॥
તેહવી જાતિ જાણો, જીમ સુરત મતિ
સુરત દ્રવ્ય ઊપનીએ ॥ ૧૪ ॥

ભાવાર્થ—પહેલો ભેદ સ્વજાતિ અસદ્દ્ભુત વ્યવહાર નામનો છે જેમકે પરમાણુઓ બહુ પ્રદેશી કહેવાય છે (૧૩) બીજો ભેદ વિજાતીય અસદભુત વ્યયહાર નામનો છે તે જેમ સુર્તીમંત દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થએલું મતિજ્ઞાન તે મૂર્તિમંતજ કહેવાય. (૧૪)

વિવેચન—હવે અસદ્દભુત વ્યવહારના ત્રણ ભેદ કહે છે. તેમાં પહેલો ભેદ સ્વજાતીય અસદ્દભૂત વ્યવહાર નામનો છે

એકજ સ્વભાવના પરમાણુ મળવાથી તે પરમાણુઓ બહુ પ્રદેશી કહી શકાય જોકે પરમાણુ અવયવ રહિત પદાર્થ છે અને તેથી તેમા પ્રદેશ હોવાનો સ ભવ નથી તોપણ બહુ પ્રદેશોના સ સર્ગથીપરમાણુઓપણબહુ પ્રદેશી કહીશકાયછે જેમકે બે અણુનો સ્કધ, ત્રણ અણુનો સ્કધ વિગેરે (૧૩) બીજો ભેદ વિજાતીય અસદ્‌ભુત વ્યવહાર નામનો છે એટલે અન્ય જાતિ જે અસદ્‌ભુત વ્યવહાર કરતો હોય તે વિજાતીય અસદ્‌ભુત વ્યવહાર નામનો ભેદ છે જેમકે મતિ જ્ઞાન છે ને જો કે આત્માના ગુણ છે અને તેથી તે અરૂપી છે અને પુદ્‌ગલથી ઉત્પન્ન થયેલો ગુણ નથી તે છતા મુર્ત એવા વિષય, લોક અને મનસ્કાર આદિથી ઉત્પન્ન થયેલો છે માટે તે મુર્તી મત છે એટલે તેમા પુદ્‌ગલ ગુણનો ઉપચાર કરવામા આવેલો છે અને આ ઉપચાર ચેતન ધર્મનો વિજાતીય મુર્તીમ ત પુદ્‌ગલ ગુણ છે માટે વિજાતીય અસદ્‌ભુત વ્યવહાર કહેવાય છે (૧૪)

(હવે ત્રીજો ભેદ કહે છે)

અસદ્ ભુત દોઉ ભાત, જીવ અજીવને
વિષય જ્ઞાન જેમ ભાખિએ ॥ ૧૫॥

ઉપચરિતા સદ્‌ભૂત, ફરી ઉપચારો
જેહ એક ઉપચારથીએ ॥ ૧૬॥

ભાવાર્થ—સ્વજાતિ અને વિજાતીય બંને પ્રકારથી ત્રીજો અસદ્‌ ભુત વ્યવહારનો ભેદ થાય છે. જેમકે વિષય જ્ઞાન તે જીવ અને અજીવ બનેને છે. (૧૫) જે એક ઉપચારથી બીજા ઉપચારનું વિધાન થાય છે તે ઉપચરિત અસદ્‌ભુત વ્યવહાર કહેવાય છે. (૧૬)

વિવેચન—સ્વજાતિ અને પરજાતિ એ બંને સંબંધયુકત થવાથી ત્રીજો અસદ્‌ભુત વ્યવહારનો ભેદ થાયછે જેમ કે 'મતિજ્ઞાન જીવ અજીવ વિષયક છે' આ વાકયમાં જીવ તે મતિજ્ઞાનની સ્વજાતિ છે કેમકે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપીજ છે અને અજીવ તે મતિજ્ઞાનનો વિજાતિ છે. જેમકે "આ ઘંટ છે" એવું જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન આદિનો વિષય ભુત છે તોપણ તે વિજાતિ છે કારણ કે આ જ્ઞાનમાં જડ અને ચેતનનો સંબંધ છે આ જીવ અને અજીવનો વિષય વિષયીભાવ નામનો ઉપચરિત સંબંધ તે અને તેનો સજાતિ વિજાતિ સંબંધી અસદ્‌ભુત વ્યવહાર છે. અને તેથી અસદ્‌ભુતનુંજ ભાન થાય છે એમ સમજવું જો એમ કહે કે સ્વજાતિ

અશમા અમદ્ભુત કેમ ન હોય? તો સમજવુ કે વિજાતીય અશ (જડતા અશ)મા વિષયપણાના સબધથી ઉપચરિત નોજ અનુભવ થાય છે માટે વ્યવહારથી જે કહેલુ હોય તેજ વિચારવાનુ છે (૧૫) અને જેમા એક પ્રકારના ઉપચાર કરવા પછી બીજા ઉપચારનુ વિધાન થાય તે ઉપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહાર થઈ જાય છે (૧૬)

(હવે તેનુ ઉદાહરણ કહે છે)

તેહ સ્વજાતિ જાણેરિ, હુ પુત્રાદિક
પુત્રાદિક છે માહરાએ ॥ ૧૭ ॥
વિજાતિથી તે જાણેરે, વસ્ત્રાદિક મુઝ
ગઢ દેશાદિક ઉભયથીએ ॥૧૮॥

ભાવાર્થ—હુ પુત્રાદિક છુ અને પુત્રાદિક તે મારા છે એમ કહેવુ તે સ્વજાતિ ઉપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહાર સમજવો (૧૭) વસ્ત્રાદિક મારા છે એમ કહેવુ તે વિજાતીય ઉપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહાર છે અને આ ગઢ દેશ મારા છે એમ કહેવુ તે સ્વજાતિ વિજાતિ ઉપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહાર છે. (૧૮)

વિવેચન—સ્વજાતિ ઉપચરિત અસદ્દભુત વ્યવહારનો અર્થ એમ સમજવાનો છે કે જેમાં પોતાની શક્તિથી ઉપચરિત અસદ્દભુત વ્યવહાર હોય તે. ઉદાહરણ તરીકે એમ કહેવું કે પુત્ર આદિ જે કહો તે હું જ છું, મારામાં બધું આવી જાય છે. અહીંઆ હું કહુંછું તેનો અર્થ હું આત્મા થયો અને પુત્રાદિ તે પર પર્યાય છે તેથી હું પુત્રાદિ છું એ સંબંધ કલ્પના રૂપ છે. વળી આ પુત્ર મિત્ર સ્ત્રીઆદિ સઘળા મારા છે અર્થાત્ એ સઘળા મારી સાથે સંબંધ રાખનારા છે હવે અહિંઆ પુત્રઆદિના વિષય હું અને મારા પણાનું જે કથન છે તે ઉપચરિતથી ઉપચાર કરેલો છે તે એમ કે સ્વવીર્યના પરીણામને લીધે પુત્રઆદિ પોતાના આત્માનોજ ભેદ છે અને તેથી પુત્રાદિ જુદા છે તોપણ પરંપરાથી અભેદ સંબંધનો ઉપચાર કરી શકાય છે અને પુત્રાદિ પોતાના શરીરના પર્યાયરૂપ હોવાથી પોતાનીજ જાતિ છે પણ હું અને મારૂં એ વ્યવહાર તો કલ્પનાથીજ થાય છે જો તેમ ન હોયતો પોતાનાજ શરીરથી ઉત્પન્ન થએલી જૂં વિગેરે પણ શરીર સાથે સંબંધ ધરાવે છે તો તેમાં પુત્રાદિ વ્યવહારનું કથન કેમ નથી કરાતું.? માટે હું અને મારૂં એ માત્ર કલ્પના છે. (૧૭) અને હું વસ્રાદિ છું એમ કહેવું તે સંબંધી પણાનું વાચક છે અને વસ્રાદિ એ

સબધ વાચક છે તથા વસ્ત્રઆદિ હુ છુ એમ ઉપચારથી માનેલુ છે, સબન્ધ અને સબધીની કલ્પના હોવાથી વ્યતિકર અસદ્ભુત વ્યહારનો તે વિષય થાય છે એટલે વસ્ત્રાદિ જડમા આત્મ બુદ્ધિ એમ વસ્ત્રઆદિનુ ઉલટુ જ્ઞાન થાય છે અને આ વસ્ત્રાદિ સઘળા મારા છે એમા વસ્ત્રઆદિ પુદગલ પર્યાય છે અને તેમા મારાપણુ તે તો ભોગ્ય ભોજક અથવા ભોગ ભોગીના ઉપચારની કલ્પના છે અર્થાત વસ્ત્રઆદિ ભોગ્ય છે અને આત્મા તેને ભોગવવા વાળો છે આ કલ્પનાજ છે કારણ કે જો કલ્પના ન હોય તો વલ્કલ જે વૃક્ષની છાલ અથવા બીજા પાદડા જે શરીરને આચ્છાદન કરી શકે છે તેમા આ હુ છુ અથવા મારા વસ્ત્ર છે એમ કહેવાતુ નથી આ ઉપરથી જે વસ્ત્રોમા ભોગ્ય ભોજક ભાવ રહેલો છે તેજ વિજાતીય આત્મા આદિમા નિજ સબંધથી ઉપચરિત છે એવુ તાત્પર્ય સમજવુ અને ત્રીજો સ્વજાતિ વિજાતિ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર કહો તેમા ગઢ દેશનું દ્રષ્ટાત આપી સમજાવે છે જેમકે ગઢ દેશ તે હુ છુ અને ગઢ દેશ તે મારા છે એમ કહેવામા સ્વજાતિ વિજાતિ ઉપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહાર છે કારણ ગઢ અને દેશ વિગેરે જીવ અને અજીવ બનેના સમુદાય રૂપ છે

ગઢ અને દેશ અજીવ પણ છે અને તેમાં જીવો પણ રહેલા છે, માટે તેમાં જીવ અને અજીવને સ્વજાતિ અને પરજાતિ ઉપચરિત છે (૧૮)

(ઉપનયની સમાપ્તિ કહે છે)

ઉપનય ભાખ્યા એમ, અધ્યાતમ નય
કરી પરિક્ષા જશ લહો એ ॥૧૯॥

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે આ ઢાળમાં ત્રણ ઉપનય અને તેના ભેદ કહ્યા હવે આગળની ઢાળમાં અધ્યાત્મ નય કહ્યા છે તે સમજી તેની પરીક્ષા કરી જશને પ્રાપ્ત કરો, (૧૯)

ઢાળ આઠમી,

જાયા તુજ વિણ ઘડીરે છ માસ—એ દેશી.
(હવે નિશ્ચય અને વ્યવહાર નય કહે છે.)

દોય મુલ નય ભાખીયા રે
નિશ્ચયને વ્યવહાર

નિશ્ચયને દ્વિવિધ કહ્યુ રે
શુદ્ધ, અશુદ્ધ પ્રકાર રે
પ્રાણી પરખો આગમભાવ — ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ— મૂળ નયતો બેજ કહ્યા છે જેના નામ નિશ્ચય અને વ્યવહાર છે તેમા નિશ્ચય નય બે પ્રકાર કહ્યો છે (૧) શુદ્ધ નિશ્ચય અને (૨) અશુદ્ધ નિશ્ચય, આ નયના ભેદ સમજીને હે પ્રાણી ? તમે આગમના હેતુને જાણો (૧)

વિવેચન—આગળની ઢાળોમા નવ નય અને ત્રણ ઉપનયનુ સ્વરૂપ બતાવ્યુ હવે આ ઢાળમા અધ્યાત્મ ભાષા અનુસારે મૂળ બેજ નય છે તે કહે છે તેમા (૧) નિશ્ચય અને (૨) વ્યવહાર તત્વનો જેથી નિશ્ચય થાય તે નિશ્ચય નય અને વસ્તુ પદાર્થનો વ્યવહાર કરવામા આવે તે વ્યવહાર નય. નિશ્ચયનયના વળી બે ભેદ છે જેમા (૧) શુદ્ધ નિશ્ચય નય અને (૨) અશુદ્ધ નિશ્ચય નય જેનુ સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે (૧)

(શુદ્ધ અને અશુદ્ધ નિશ્ચયનુ સ્વરૂપ કહે છે)

જીવ કેવલાદિક યથારે
શુદ્ધ વિષય નિરૂપાધિ

મઇ નાણાદિક આતમારે
અશુદ્ધ તેહ સોપાધિરે–પ્રાણી॥૨॥

ભાવાર્થ—ઉપાધિ રહિત પણે જીવ કેવળ જ્ઞાનાદિ રૂપ છે તે શુદ્ધ નિશ્ચય, અને ઉપાધિ સહિત પણે જીવ મતિ જ્ઞાન આદિ રૂપ છે એ અશુદ્ધ નિશ્ચય નય સમજવો. (૨)

વિવેચન—કર્મની ઉપાધિથી કેવળ રહિત અર્થાત્ કેવળ જ્ઞાન મય જીવ અનુપાધિક છે એટલે જીવ શુંધ્ધ છે એમ કહેવું તે શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી કહેવાય છે તથા બીજો અશુદ્ધ નિશ્ચય ભેદ છે તેમાં મતિ જ્ઞાનાદિક આત્મા કહેવાય છે એટલે કર્મરૂપ ઉપાધિએ સંયુક્ત હોય અને મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી જે જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાની આત્મા મતી-જ્ઞાની કહેવાય અર્થાત મતિજ્ઞાન તે જીવ છે એમ અશુંધ્ધ ઉપલક્ષિત થાય છે; કેમકે મતિજ્ઞાન છે તે સોપાધિક એટલે કર્મ જન્ય છે તાત્પર્ય એવું છે કે કેવળ જ્ઞાન છે તે શુધ્ધ ગુણ છે તેથી કરીને તેવા શુદ્ધ ગુણે કરીને યુક્ત એવો આત્મા પણ શુદ્ધ છે અને તેથી તેને શુદ્ધ નિશ્ચય કહેવાય છે મતિ જ્ઞાન આદિ ગુણ છે તે અશુદ્ધ છે માટે અશુદ્ધ ગુણે કરીને યુક્ત એવો આત્મા અશુદ્ધ ગણાય છે તેથી તે અશુદ્ધ નિશ્ચ

ય કહેવાય છે નિશ્ચય શબ્દ આત્માને લાગુ થાય છે અને શુદ્ધ તે કર્મના આવરણનો ક્ષય તથા અશુદ્ધ તે કર્મના આવરણનુ હોવાપણુ છે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બનેની સાથે નિશ્ચય શબ્દ જોડવાથી એમ સૂચવાય છે કે કેવળ જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે અને મતિજ્ઞાન પણ આત્માનોજ ગુણ છે આ હેતુથી શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બને નિશ્ચયના ભેદ કહેલા છે (૨)

(હવે વ્યવહાર નયના ભેદ કહે છે)

દોય ભેદ વ્યવહારનાજી
સદ્ભુતા સદ્ભુત
એક વિષય સદ્ ભૂત છેજી
પર વિષયા સદ્ ભુતરે—પ્રાણી ॥ ૩॥

ભાવાર્થ—વ્યવહાર નયના પણ બે ભેદ છે (૧) સદ્ભુત વ્યવહાર અને (૨) અસદ્ ભુત વ્યવહાર તેમા એક દ્રવ્યને આશ્રીને રહે તે સદ્ભુત વ્યવહાર અને પર દ્રવ્યને આશ્રી રહે તે અસદ્ભુત વ્યવહાર સમજવો. (૩)

વિવેચન—વ્યવહાર નયના પણ નિશ્ચયની પેઠે બેજ ભેદ છે (૧) સદ્ભૂત વ્યવહાર અને (૨) અસદ્ભૂત વ્યવહાર અ

સદ્દભૂત વ્યવહાર એક દ્રવ્ય વિષયિક છે એટલે એક દ્રવ્યને આશ્રીનેજ રહે છે અને બીજો જે અસદ્દભૂત વ્યવહાર નામનો ભેદ છે તે પર વિષયિક એટલે પર દ્રવ્યને આશ્રીનેજ રહે છે. (૩)

(સદ્દભૂત વ્યવહારના ભેદ કહે છે.)

ઉપચરિતાનુપચરિતથીજી
પહેલો હોય પ્રકાર
સોપાધિક ગુણ ગુણી ભેદરે
જે અનિમિત્ત ઉપચારરે—પ્રાણી ॥૪॥

ભાવાર્થ—સદ્દભુત વ્યવહાર નામનો પહેલો ભેદ તે બે પ્રકારે છે (૧) ઉપચરિત સદ્દભુત વ્યવહાર અને (૨) અનુપચરિત સદ્દભુત વ્યવહાર જે સોપાધિક ગુણ ગુણીનો ભેદ દેખાડે તે પ્રથમ ઉપચરિત સદ્દભુત વ્યવહારનો ભેદ છે. (૪)

વિવેચન—એક દ્રવ્ય આશ્રિત જે સદ્દભુત વ્યવહાર છે તેના બે પ્રકાર છે તેના નામ (૧) ઉપચરિત સદ્દભૂત અને (૨) અનુપચરિત સદ્દભુત એ પ્રકારે છે. હવે આમાં ઉપાધિ સહિત ગુણ અને ગુણીના ભેદથી પ્રથમ ભેદ થાય છે જેમકે जीवस्य मति ज्ञान

એટલે જીવનુ મતિજ્ઞાન હુવે મતિજ્ઞાન તે આત્માનુ આવરણ યુકત અને મળસહિત જ્ઞાન છે એટલે તે ઉપાધિ સહિત છે એમ ઉપચારથી કલ્પના થાય છે આ ઉપરથી પહેલો ભેદ ઉપ ચરિત સદ્ભુત વ્યવહાર થયો (૪)

(હવે સદ્ભુત વ્યવહારનો બીજો ભેદ કહે છે)

નિરૂપાધિક ગુણ ગુણી ભેદેરે
અનુપચરિત સદ્ભુત
કેવલ જ્ઞાનાદિક ગુણારે
આતમના અદ્ભુતરે—પ્રાણી ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—બીજો અનુપચરિત સદ્ભુત ભેદ નિરૂપાધિક ગુણ ગુણીના ભેદથી જાણવો જેમકે કેવળ જ્ઞાનાદિ આત્માના સદ્ભુત ગુણો છે (૫)

વિવેચન—અનુપચરિત સદ્ભુત વ્યવહાર નામનો જે બીજો ભેદ છે તે અનુપાધિક ગુણ ગુણીના ભેદથી સિદ્ધ થાય છે જેમકે કેવળ જ્ઞાનાદિ ગુણ સહિત જે આત્મા છે તે નિરૂ પાધિક (કર્મથી રહિત થએલો) આત્મા છે કારણકે જે આઠ

કર્મ છે તે આવરણથી ઉપાધિ યુક્ત થએલો મતિ જ્ઞાનાદિ ગુણ છે તેથી આત્મા ઉપાધિ સંયુંક્ત મતિ જ્ઞાની ગણાય છે. અહીંઆ કારણના અભાવથી કાર્યનો પણ અભાવ થાય છે એ ન્યાયથી ઉપાધી સહિત મતિજ્ઞાનાદિ ગુણના અભાવથી ઉપાધિ સહિત ગુણી આત્મા પણ રહેતો નથી માટે ઉપાધિથી વર્જીત ગુણ ગુણીના ભેદની ભાવનાથી બીજો અનુપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે કોઈ એમ કહે કે કેવલઆદિ એમ જે આદિ પદ આપેલું છે તે કેમ હોઈ શકે ? કારણ કે કેવળજ્ઞાનતો એકજ છે તેના જવાબમાં એમ સમજવાનું છે કે જો કે કેવળજ્ઞાનતો એકજ છે તોપણ કેવળજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલું જે અનંત સુખ, અનંત વીર્ય આદિ ગુણ છે તે ગુણો ની વિવક્ષાથી કેવલાદિ એમ કહ્યું છે. (૫)

(હવે અસદ્ભૂત વ્યવહારના ભેદ કહે છે.)

અસદ્ભૂત વ્યવહારનાજી
એમજ ભેદ છે દોય
પ્રથમ અસંશ્લેષિત યોગેજી
દેવદ-ત ધન જોયરે રે—પ્રાણી ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—એવીજ રીતે અસદ્ભુત વ્યવહારના પણ એજ ભેદ છે (૧) ઉપચરિત અસદ્ભુત અને (૨) અનુપચરિત અસદ્ભુત તેમા પહેલો ભેદ અસશ્લેષિત યોગથી એટલે કલ્પિત સબધથી હોય છે જેમકે દેવદ તનુ ધન. (૬)

વિવેચન—જેવી રીતે સદ્ભુત વ્યવહારના બે ભેદ છે તેવીજ રીતે અસદ્ભુત વ્યવહારના પણ બે ભેદ છે (૧)ઉપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહાર અને (૨) અનુપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહાર, હવે અસશ્લેષીત યોગથી એટલે કલ્પિત સબધ માનવાથી ઉપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહાર થાય છે જેમ દેવદત્તનુ ધન' અહીંઆ દેવદત્તનો ધનની સાથે સ્વ સ્વસાવિ રૂપ સબધ માનવામા આવ્યો છે તે કલ્પિત છે માટે ઉપચરિત માનવામા આવ્યો છે કેમકે દેવદ ત અને ધન એ બને એક દ્રવ્ય નથી અને ભિન્ન દ્રવ્ય હોવાથી દેવદ ત અને ધનમા સદ્ભૂત સબધ નથી માટે તે ઉપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહાર સમજવો(૬)

(અસદ્ભુત વ્યવહારનો બીજો ભેદ કહે છે)

સશ્લેષિત યોગે બીજોરે
જેમ આતમનો દેહ

નય ઉપનય નયચક્રમાંરે
કહ્યા મુલ નય એહરે—પ્રાણી ॥ ૭॥

ભાવાર્થ—બીજો ભેદ સંશ્લેષિત યોગે એટલે કર્મોના સબંધથી કહયો છે જેમ આત્માનું શરીર. આ રીતે નય ચક્રમાં નય ઉપનય અને બે મુળ નય કહ્યા છે (૭)

વિવેચન—અનુપચરિત અસદ્‌ભુત વ્યવહારનો બીજો ભેદ સંશ્લેષિત એટલે કર્મ જન્ય હોય છે જેમકે "જીવ દેહ સ્થિત છે" અહીંઆ આત્મા અને દેહનો સંબંધ દેવદત્ત અને ધનના સંબંધ જેવો કલ્પિત સંબંધ નથી. કેમકે યાવત્ જીવ સ્થાયિ હોવાથી અનુપચરિત છે. દેહની હયાતિ સુધી જીવ તેની સાથે રહેવાનો છે પણ ધન દેવદત્તની સાથે સ્થાયિ રહેવાનુ નથી. અસદ્‌ભુત વ્યવહારનો ભેદ કહેવાનું કારણ એ છે કે જીવ અને દેહ બંને જુદા વિષય છે છતાં સંબંધ ધરાવે છે. આ પ્રમાણે પુર્વકથિત લક્ષણ સહિત નય ઉપનય અને બે મુળ નય કહ્યા છે.શ્રી દેવસેન નામના દિગંબર આચાર્યો કૃત નયચક્ર શાસ્ત્રમાં પણ આજ પ્રમાણે નય ઉપનય અને મૂળ નય કહ્યા છે તેમાં જરા પણ વિસંવાદ પણાનુ કથન નથી. (૭)

(હવે શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બરમા અવિરોધ બતાવે છે)

વિષય ભેદ યદ્યપિનહીરે
ઇહાં અમારે થુલ
ઉલટી પરિભાષા ઇસી૨
તો પણ દાજે મુલ રે—પ્રાણી ॥૮॥

ભાવાર્થ—જોકે અમારે શ્વેતામ્બરોને દિગમ્બરો સાથે વિષયનો મોટો ભેદ નથી તોપણ પાઠની શૈલી વિપરિત કરવાથી ખેદ થાય છે (૮)

વિવેચન—જો કે દિગમ્બર અને શ્વેતામ્બરો વચ્ચે દ્રવ્યાદિક પદાર્થના જ્ઞાનમા ઉપયોગી નયના વિચારમા વિષયનો અર્થાત્ અર્થનો ભેદ નથી માત્ર શબ્દની રચનામા કાઇ પાઠ ભેદ જણાય છે પણ તે પાઠ ભેદ તરફ લક્ષ રાખવાનુ નથી કારણકે નૈયાયિકોને તો અર્થથીજ પ્રયોજન છે નૈયાયિકો ને માટે શબ્દ તો પ્રયોજન વગરના છે છતા દેવસેન આચાર્ય આ ઉત્ક્રમ શૈલી અર્થાત્ અર્થની સમાનતા અને શબ્દની અસમાનતા રૂપ વિપરીત ભાષા કરીને વૃથા સતાસ થાય છે અને એ જોઇને અમારૂ અતકરણ દુખિત થાય છે કારણ કે જીન ભગવાન

ના યથોક્ત સિદ્ધાંતથી સિદ્ધ જે શુદ્ધ પરિભાષા છે તેનો ત્યાગ કરીને દેવસેનજી આચાર્ય નયચક્ર નામક ગ્રંથ રચીને વિપરીત પરિભાષાનું નિરૂપણ કરે છે (૮)

(હવે બોટિક મતની વિપરીત પરિભાષા કહે છે)

તત્ત્વાર્થે નય સાત છે રે
આ દેશાંતર પંચ
અંતર ભાવિત ઉદ્ધરી રે
નવનો કિશ્યો પ્રપંચ રે—પ્રાણી ॥ ૯ ॥

ભાવાર્થ—તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં સાત નય કહ્યા છે અને આ દેશાંતરથી પાંચ નય કહ્યા છે. આ શાસ્ત્રની રીત મુકીને દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બે નય જુદા ગણી નવ નય કહેવા એ કેવો પ્રપંચ તે વિચારશો. (૯)

વિવેચન—તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં મુળ સાત નય કહ્યા છે અને મત મતાંતરથી પાંચ નયનું પણ પ્રતિપાદન કરેલું છે. શબ્દ સમભિરૂઢ તથા એવંભુત એ જે ત્રણ નય કહ્યા છે તેનો એક શબ્દ નયમાં શમાવેશ થાય

છે તેથી નૈગમ, સગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસુત્ર અને બાકી ત્રણુનો એક શબ્દ નય એમ પાચ નય થાય છે તે એક એક નયના સો સો ભેદ છે તેથી તેમા સાત નય છે તેના સાતસો ભેદ અને પાચ નયના પાચસો ભેદની કલ્પના થાય છે, આજ વિષય આવશ્યકમા પણ કહ્યો છે માટે આવી રીતની જે શાસ્ત્રની પરિભાષા તેનો ત્યાગ કરીને જે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નય આ નયમા અ તરગત છે તેને જુદા કરી દેવસન આચાર્ય નવ નય કહે છે ત ન્વકપોલ કલ્પિત પ્રપચ છે (૯)

(વળીપણ એજ ચર્ચા કહે છે)

પજ્જયદ્દથ દ્રવ્યારથોરે
જો તુમે અલગા દીઠ
અપ્પિયણ પ્પિય ભેદથીરે
કેમ અગ્યાર ન ઇઠરે—પ્રાણી ॥૧૦॥

ભાવાર્થ—જો તમે પર્યાયાર્થિક અને દ્રવ્યાર્થિક એ બે નયને સાત નયથી જુદા જોયા તો અર્પિત અને અનર્પિત ન કહ્યા. (૧૦)

વિવેચન—જો દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાર્થિક નય જુદા રૂપે દેખાવાથી તેને જુદા ગણી નવ નય તમે કહ્યા તોપછી અર્પિત અને અનર્પિત ભેદો સાથે જોડીને અગ્યાર નય કેમ ન કહ્યા, કારણ કે નૈગમ સંગ્રહ અને વ્યવહાર એ ત્રણ ભેદથી દ્રવ્યાર્થિક નય ત્રણ પ્રકારે છે અને ઋજુ સૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ તથા એવંભુત એ ભેદથી પર્યાયાર્થીકનય ચાર પ્રકારનો છે, એજ રીતે અર્પીત અને અનર્પીત રૂપ જે બે ભેદ છે તે સામાન્ય અને વિશેષના પર્યાય છે અને દ્રવ્ય તથા પર્યાયમાં રહે છે જેમકે સામાન્ય બે પ્રકારના છે (૧) ઉર્દ્ધતા સામાન્ય અને (૨) તિર્યક સામાન્ય. આમાંથી ઉર્દ્ધતા સામાન્ય તો દ્રવ્યરૂપ છે કારણ કે તે સઘળા પર્યાયમાં સાધારણ રૂપથી રહે છે અને તિર્યક સામાન્ય પ્રતીવ્યકિત જેમ ઘટ પટ આદિ તેના સદૃશ પરિણામ લક્ષણ વ્યંજન પર્યાયમાંજ રહે છે કારણકે સ્થુલ રૂપથી કાળાંતરે રહેવાવાળું અને શબ્દોના સંકેત ગોચર વ્યંજન પર્યાય છે એ પ્રમાણે પ્રાવચનીકોની પ્રસિધ્ધિ છે અને વૈશાદૃશ્ય રૂપ વિવર્ત લક્ષણ સહિત વિશેષ છે તે પણ પર્યાયમાંજ અંતરગત થાય છે તેથી કરીને સામાન્ય વિશેષથી અધિક નયનો અવકાશ રહેતો નથી. (૧૦)

સગ્રહ વ્યવહારાદિકેરે
જો તુમે ભેલો તેહ
આદિ અ ત નય ચોકમાજી
કેમ નવી ભેલો એહરે—વાણી ॥૧૧॥

ભાવાર્થ—જો સગ્રહ અને વ્યવહાર નયમા અર્પિત અને અનર્પિતનો સામાવેશ કરશો તો આદિ અને અ ત નય મા દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનો કેમ સામાવેશ કરાતો નથી (૧૧)

વિવેચન—જો આ અર્પિત અને અનર્પિત નયનુ સગ્રહ તથા વ્યવહારનયમાસ મેલન કરવામા આવેતો દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયનુ પણ અનુક્રમે પ્રથમના ત્રણ અને પાછલના ચાર નયમા કેમ સમલેન નથી કરાતા? જો એમ કહો કે અર્પીત વિશેષ રૂપ છે અને અનર્પીત સામાન્ય છે તેથી અર્પીતનો વ્યવહાર આદિ વિશેષ નયમા સમાવેશ થાયછે અને અનર્પીતનો સગ્રહ નયમા સમાવેશ થાય છે આજ પ્રમાણે દ્રવ્યાર્થીક અને પર્યાયાર્થીક નયનો કેમ સમાવેશ ન થાય? શ્રી જીનવાણી રૂપ સિદ્ધાંતમા સાત નયનુજ કથન છે તેનો ત્યાગ કરીને નવ નય કહેવા તે યુકત નથી અને દ્રવ્યાર્થીક તથા પર્યાયાર્થીક નયનો

કુંડલમાં સુવર્ણદ્રવ્ય પર્યાયાર્થિક નયના મતે દ્રવ્ય પર્યાયથી ભિન્ન નથી કેમકે પર્યાયથી જે અર્થ ક્રિયા દ્રઢ છે તે અર્થ ક્રિયાનો નિત્ય ઉપયોગ ક્યાં થાય છે? અર્થાત સુવર્ણના કુંડલ આદિ અને મૃત્તિકાના ઘટ આદિથી જે આભૂષણ અને ઘટ ધારણ આદિરૂપ અર્થ ક્રિયા દ્રઢ છે તે નિત્ય નથી કેમકે પર્યાયોનો નાશ થવાથી સુવર્ણ તથા મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્ય શેષ રહે છે. દ્રવ્યાર્થિક નયનું આ લક્ષણ છે તેથી કરીને અતીત અને અનાગત પર્યાયોના પ્રતિક્ષેપી શુદ્ધ અર્થ પર્યાયને માનવાવાળો ઋજુસૂત્ર નય દ્રવ્યાર્થિક કેવી રીતે થઇ શકે એવો આ આચાર્યનો અભિપ્રાય છે તેથી કરી તે આચાર્યના મતમાં ઋજુ સૂત્ર નય દ્રવ્યાવશ્યકના વિષયમાં લીન નથી થઇ શકતા. માટે ક્ષણિક દ્રવ્યને કહેવાવાળો તો સૂક્ષ્મ ઋજુ સૂત્ર છે અને વર્તમાન પર્યાયને પ્રાપ્ત થએલ દ્રવ્યને કહેવાવાળો સ્થૂલ ઋજુસૂત્ર છે. એવા ઋજુ સૂત્રને દ્રવ્યાર્થિક નય કહેવો જોઇએ એવો સિદ્ધાંત વાદિનો મત છે. (૧૩)

(શંકાનું સમાધાન કહે છે)

ઇમ અંતર ભાવિત તણો રે
કેમ અલગો ઉપદેશ

પાચ થકી જેમ સાતમારે
વિષય ભેદ નહિ લેશરે—પ્રાણી ॥ ૧૪॥

ભાવાર્થ—એવી રિતે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નય સાત નયમા અંતર ભુત થાય છે છતા તેનો જુદો ઉપદેશ કેમ કરોછો? તેમજ મતાન્તરમા પાચ નય છે તેમા બે નય મેળવી સાત નય જેમ કહેવાય છે તેમ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનો જુદો ઉપદેશ કેમ ન થાય? એમ જો કોઇ કહે તો તે યુકત નથી કારણ કે શબ્દ, સમભી રૂઢ તથા એવ ભુતને જેમ વિષય ભેદ છે તેમ દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાર્થિકને લેશ માત્ર વિષય ભેદ નથી (૧૪)

વિવેચન—૨ ગાઉ કહ્યા પ્રમાણે સાત નય અથવા મતાતરથી પાચ નયમા જેનો સમાવેશ થાય છે એવા જે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નય તેનુ જુદીરીતે નિરૂપણ કેવીરીતે થઇ શકે અર્થાત્ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક સાત અથવા પાચ નયથી ભિન્ન છે એમ કહેવુ અયુકત છે કારણ કે નૈગમ સંગ્રહઆદિમા તેનો અંતર ભાવ છે જો એમ કહેવામા આવે કે અન્ય મતમા પાચ નય કહ્યા છે તેમા સમભિરૂઢ અને એવભુતને મેળવવાથી સાત નય ગણાય છે તેમજ તેજ પાચ નયમા દ્રવ્યાર્થિ

કે અને પર્યાયાર્થિક નય મેળવવમાં શી હરકત છે? પણ એ કહેવું નથી કેમકે શબ્દ અને સમભિરૂઢ નયમા જેવો વિષય ભેદ છે તેવી રીતે દ્રવ્યાથિક અને પર્યાયાર્થિક નયમાં વિષયભેદ દેખાતો નથી. એટલે તે સાત નયથી અભિન્નજ છે. શબ્દ આદિ નય ભિન્ન વિષયક છે. દ્રવ્યાર્થિક નયના દશ ભેદ કહ્યા છે તે સર્વે શુદ્ધ અશુદ્ધ સંગ્રહ નયમાં અંતરગત થાય છે અને પર્યાયાર્થિક નયના છે ભેદ છે તે ઉપચરિત અનુપચરિત વ્યવહારમાં અને શુધ્ધ અશુદ્ધ રુજુસુત્ર નયમાં અંતરભુત થાય છ તાત્પર્ય એવું છે કે ગતાર્થ વિષયને જો ભિન્ન માનીને નયના ભેદની કલ્પના કરીએ તો મુળ સાતની માન્યતાની પ્રક્રિયા ત્રુટી જાય છે (૧૪)

(વળી પણ શંકાનું સમાધાન કરે છે.)

સંગ્રહ ને વ્યવહારથી રે
નૈગમ કિંહા એક ભિન્ન
તેણે તે અલગો તેહથી રે
એ તો દોય અભિન્ન રે--માણી॥૧૫॥

ભાવાર્થ—સંગ્રહ અને વ્યવહાર નયથી તો નૈગમ નય કોઇ વખત ભિન્ન દેખાય છે તેથી સંગ્રહ અને વ્યવહારથી અસલગ્ન વિષયને ગ્રહણ કરવા વાળો નૈગમ આ બંનેથી પૃથક છે અને દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાર્થિક એ બને સાત નય ચી કોઈ પણ રીતે ભિન્ન વિષયક નથી ૧૭

વિવેચન—જો કે સંગ્રહ અને વ્યવહાર નયમા નૈગમ નયના સામાન્ય અને વિશેષ નય એ બને પર્યાય અંતર ભુત થઇ જાય છે તોપણ કોઇ કોઈ પ્રદેશાદી દ્રષ્ટાંત સ્થાનમા સંગ્રહ તથા વ્યવહાર નયથી નૈગમ નય ભિન્ન વિષય વાળો પણ થઈ જાય છે તેથી કરીને કોઇ કોઇ ઠેકાણે ભિન્ન વિષયવાળો થનો હે વાથી નૈગમ નયને જુદો પ્રતિપાદન કરેલો છે પરંતુ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થીક નયતો નૈગમ સંગ્રહ આદિનય વડે ભિન્ન વિષયના ધારક થઇ શકવાનો જરાપણ સંભવ નથી કારણ તે સાતે નયથી અભિન્ન જ છે માટે તે સાત નયથી આ બે નય જુદા કરીને નવ ભેદ કેની રીતે કહિ શકાય?

(વળી પણ એજ અર્થ કહે છે)

ઇમ કરતા એ પામીએરે
મર્વ વિભકત વિભાગ

જીવાદિક પરે કોન હિરે
ઇહાં પ્રયોજન લાગરે—પ્રાણી ॥૧૬

ભાવાર્થ—એમ કરતાં એટલે સાત નયના નવ નય કહેતાં તો જેના ભાગ કરેલા છે તેના ફરી ભાગ કરવા જેવું થાય છે જીવાદિકની પેઠે અહીંઆ કંઇ પણ પ્રયોજન જ-ણાતું નથી. (૧૬)

વિવેચન—સાત નયને બદલે જો નવ નય કહેવામાં આ વે તો જેનો એક વાર વિભાગ કરેલો છે તે પદાર્થનો ફરીથી વિભાગ કરવો પડે છે અને ત્યારે જીવાદિકની પેઠે અર્થાત જી વ અને અજીવ એવા દ્રવ્યના ભાગ કરી ફરી જીવના સંસા રી અને સિદ્ધ એવા બે ભેદ કહેલા છે અને એમતો પાંચસે ત્રેસઠ ભેદ જીવના કહેલા છે એવીજ રીતે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થીક એ મૂળ બે ભેદ છે તેમાં નૈગમ આદિથી દ્રવ્યાર્થી કને ત્રણ પ્રકારનો કહીએ અને ઋજુ સુત્ર અદિ ભેદથી પર્યાયા-ર્થીક ચાર પ્રકારના છે એમ કહેવું તે યોગ્ય છે પણ સાત નય માં બે નય વધારીને નવ નય છે એમ કહેવું તેતો સર્વથી મિથ્યાજ જાણવું જીવ જેમ સંસારી અને સિદ્ધ કહ્યા છે તે છતાં જીવ એ ત્રીજો ભેદ કહેવાતો નથી તેમજ દ્રવ્યાર્થીક કહે

તા નૈગમાદિ ત્રણ નય આવી જાય છે અને પર્યાયાર્થિક કહે તા રૂજુસુત્ર આદિ ચાર નયનો સમાવેશ થાય છે પરંતુ જીવ, સસારી અને સિદ્ધ એમ ત્રણ ભાગ નહિ થતા સસારી જીવ અને સિદ્ધના જીવ એમ બને ભેદમા જીવ સાથેજ છે જુદો ભેદ નથી તેમ આ બને નય સાતે નયની સાથે છે પણ જુદા નથી વળી એમ કહે કે જીવ અજીવમા આશ્રવાદિ તત્વનુ ગ્રહણ થઈ જાય છે છતા તે જુદા કહેલા છે તેમ દ્રવ્યાર્થીક પર્યાયાર્થીક નૈગમાદિ નયનુ ગ્રહણ થાય છે છતા તેને જુદા કહી શકાય, આમ માનવુ ભુલ ભરેલુ છે કારણ કે અહીંઆ જીવ અજીવના જેવુ પ્રયોજન નથી કારણકે આશ્રવાદિ જુદા તત્વ કહ્યા છે તે વ્યવહાર માત્રથીજ છે તાત્પય એવુ છે કે જે ભેદમા પ્રબળ હેતુ ન હોય તે ભેદ વ્યથજ છે જીવ અજીવમા તત્ત્વોનો સમાવેશ થવા છતા જુદા તત્વો કહેવાનુ પ્રયોજન એવુ છે કે જીવ અને અજીવ એ બે મુખ્ય દ્રવ્યછે, બધ પરત્યાગ કરવા યોગ્ય અને મોક્ષ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે અને આશ્રવ બધનુ કારણ છે તેથી આશ્રવનેપણ હેયરૂપ કહેવુ જોઇએ અને મોક્ષતો મુખ્ય પદાર્થ છે કારણ કે તેને માટે તો સઘળા પદાર્થોનુ નિરૂપણ છે અને તેજ ઉપાદેય છે માટે મોક્ષના કારણ જે સવર અને નિર્જરા તેનુ પણ નિરૂપણ

કરેલું છે એવી રીતે જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, અને મોક્ષ એ સાત તત્વો કહેવાનું પ્રયોજન છે. અને એજ પ્રયાજન અનુસાર સુભ બંધનું કારણ પુન્ય અને અસુભ બંધનું કારણ પાપ એમ જુદા કહેવાથી નવ તત્વ થઇ શકે છે. દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયથી નૈગમ આદિનો ભિન્ન ઉપદેશ કરવાનું કાંઇ પ્રયોજન નથી.

(નય સાતજ કહ્યા છે)

ભિન્ન પ્રયોજન વિણ કહ્યારે
સાત મુળ નય સુત્ર
તેણે અધિકું કેમ ભાષિયેરે
રાખીયે નિજ ઘર સુત્રરે—પ્રાણી ॥૧૭॥

ભાવાર્થ–ભિન્ન પ્રયોજન વગર શાસ્ત્રમાં મૂળ સાત નય કહ્યા છે માટે તેનું ઉલ્લંઘન કરીને નવ નય કેમ કહી શકાય? માટે પોતાનાજ ઘરનું સૂત્ર રાખવું.

વિવેચન–કાંઇ પણ ભિન્ન કારણ દર્શાવ્યા વિના શાસ્ત્રમાં સાત નય કહ્યા છે તે સૂત્ર सत्त मूल नयापणत्ता મૂળ નય સાત

છે એમ સ્પષ્ટપણે સૂત્રમા કહ્યુ છે તો પછી સૂત્રના વાકયનુ ઉલ્લઘન કરીને સાતથી અધિક નય છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય? માટે આપણા શાસ્ત્ર વચનની રક્ષા કરવાને માટે સાત નય છે એમજ કહેવુ જોઇએ પણ સુત્રનુ ઉલ્લઘનકરવુ નહિ (૧૭)

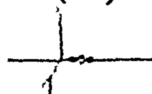
(એમા સાક્ષી બતાવે છે)

દશ ભેદાદિક પિણ ઇહિરે
ઉપલક્ષણ કરી જાણ
નહિ તો કહો અ તર ભવેરે
પ્રદેશાર્થ કુણ ઠાણ રે—પ્રાણી ॥૧૮॥

ભાવાર્થ—દ્રવ્યાર્થીકના દશ ભેદ કહ્યા છે તે પણ ઉપલક્ષણરીજ સમજવાનુ છે કારણ કે નહિતો પ્રદેશાર્થ નય નો તેમા અ તર ભાવ થઇ શકે?

વિવેચન—દેવસેનજીના રચેલા નય ચક્ર ગ્રથમા દ્રવ્યાર્થિકના દશ ભેદ કહ્યા છે તે ઉપલક્ષણથીજ સમજવા જોઇએ અર્થાત્ આ ભેદ દિગ્દર્શન માત્ર છે એથી બીજા ઘણા ભેદ પણ થઈ શકે છે અને જો તે દશ ભેદને ઉપલક્ષણ માત્ર ન માનીએ

તો પ્રદેશાર્થ નયનો કયા નયમાં અંતરભાવ થઇ શકે? વળી પ્રકારાંતરથી બીજા અનેક ભેદ થઇ શકે છે (૧) અશુદ્ધ (૨) અશુદ્ધતર (૩) અશુદ્ધતર (૩) અશુદ્ધતમ (૪) શુદ્ધ (૫) શુદ્ધતર (૬) શુદ્ધતમ એમ અનેક ભેદ છે તે સર્વનો સંગ્રહ કયા નયમાં કરી શકાશે? માટે આ જે દશ ભેદ છે તે પણ ઉપલક્ષણપણેજ માનવા જોઇએ. (૧૮)

(ઉપનયનો પણ વ્યવહારમાં સમાવેશ થાય છે)

ઉપનય પણ અલગા નહિરે
જે વ્યવહાર સમાય
નહિ તો ભેદ પ્રમાણનોરે
ઉપ પ્રમાણ પણ થાયરે–પ્રાણી ॥૧૯॥

ભાવાર્થ—જે ઉપનય કહ્યા છે તે જુદા નથી કારણ કે તેનો વ્યવહારમાં સમાવેશ થાય છે, જો એમ ન હોય તો પ્રમાણનો ભેદ ઉપપ્રમાણ પણ થાય. (૧૯)

વિવેચન—જે ત્રણ ઉપનય કહ્યા છે તે વ્યવહાર નગમાદિ નયથી જુદા નથી તત્ત્વાર્થ સુત્રમાં વ્યવહારનું લક્ષણ

પણ એવુજ કહ્યુ છે કે જે બહુધા ઉપચારથી પૂર્ણ હોય અ ર્થાત્ જેમા ઉપચાર અધિક હોય તે તો સંક્ષિપ્ત અક્ષરમા વિસ્તાર સહિત અર્થના ધારક થાય છે એમ છતા જો નયના ભેદને ઉપનય કરી માનીએ તો સ્વપર વ્યવસાયિ જ્ઞાન પ્રમાણ એ લક્ષણે લક્ષિત જ્ઞાન રૂપ પ્રમાણનો એક દેશ મતિ જ્ઞાના દિક અથવા દેશ અવગ્રહાદિક તેને ઉપપ્રમાણ કેમ નથી કહેતા? માટે નય ઉપનયની જે પ્રક્રિયાકરી છે તે શિષ્યને સમજાવવા માટે છે

વ્યવહારને નિશ્ચય થકીરે
સ્યો ઉપચાર વિશેષ
મુખ્ય વૃત્તિ જો એકનીરે
તો ઉપચારિ અપરે—પ્રાણી ॥ ૨૦ ॥

ભાવાર્થ—નિશ્ચય નયથી વ્યવહાર નયમા ઉપચારની વિશેષતા શી છે? જો એકની મુખ્યતા થાય છે તો અન્યનુ ઉપચારિપણુ થાય છે (૨૦)

વિવેચન—નિશ્ચય નયથી વ્યવહાર નય સાથે ઉપચારની વિશેષતા કેવી છે તે જાણવા ની ઈચ્છાથી કહે છે કે વ્યવહાર

નયમાં ઉપચાર છે, અને નિશ્ચય નયમાં ઉપચાર નથી એટલી વિશેષતા છે અર્થાત્ એક નયની મુખ્ય વૃત્તિ રહે છે ત્યારે અન્ય નય નીઉપચાર એટલે ગૌણ વૃતિ રહે છે. સ્યાદ્વાદ રત્નાકરમા આવાત છે જેમકે પોતપોતાના અર્થની સત્યતાનું અભિમાન સઘળા નયોમાં પરસ્પર હોય છે અને સત્યતા તો સમ્યગ્દર્શનના સંયોગથી થાય છે. માટે તાત્પર્ય એવું છે કે જ્યારે એક નય મુખ્યપણે હોય ત્યારે બીજા નય ગૌણપણે હોય અને એ ગૌણપણું તેજ ઉપચાર છે ઉદાહરણ તરીકે નિશ્ચય નયથી "આત્મા" એવો શબ્દ છે તેનું મુળ સ્વરૂપ તો સિદ્ધના જેવું છે તે આત્મા સાથે જે જડપણાનું સંબોધન તે ગૌણથી છે. વ્યવહારથી આત્માને સંસારી કહેવાય છે અને જન્મ મરણ આદિ કરતો તે દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ નારકી વિગેરે રૂપથી કહી શકાય છે. વ્યવહાર દશામાં અનંત ગુણાદિપણું જે નિશ્ચયથી કહેલું છે તે ગૌણ દેખાય છે. (૨૦)

તેણે એ ભાષ્યે ભાષ્યુ રે
આદરિયે નિરધાર
તત્વ અરથ નિશ્ચય ગ્રહરે
જન અભિમત વ્યષહારરે પ્રાણી ॥૨૧॥

ભાવાર્થ—માટે ભાષ્યમા જે પ્રમાણે કહેલુ છે કે 'નિશ્ચય નય તત્વાર્થને કહે છે અને વ્યવહાર નય મનુષ્યનુ કહેલુ કહે છે તેનો નિશ્ચય પુર્વક સ્વીકાર કરવો જોઇએ (૭૧)

વિવેચન—એથી કરીને ભાષ્ય એટલે વિશેષાવશ્યકય ! વ્યવહાર અને નિશ્ચય નયના જે લક્ષણો છે તેનો નિશ્ચય પુર્વક આદર કરવો જોઇએ. ભાષ્યમા નિશ્ચય અને વ્યવહારના લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યા છે નિશ્ચય નય છે તે તો તત્વાર્થનેજ કહે છે એટલે યુકત પુર્વક જે અર્થ સિદ્ધ છે તેનેજ કહે છે અને વ્યવહાર નય તો લોકોને જે ઇષ્ઠ છે તે કહે છે કારણકે લોકોને જે અભિમત છે તેજ વ્યવહાર કહેવાય છે માટે વ્યવહાર છે તે પ્રમાણ ભૂત નથી પણ તત્વાર્થના જે ગ્રાહક છે તેજ પ્રમાણ ગણી શકાય છે પ્રમાણુના સ પૂર્ણ તત્વાર્થ ગ્રહણ કરાવવાવાળો નિશ્ચય નય છે અને પ્રમાણના એક દેશ તત્વાર્થને ગ્રહણ કરે છે તેતો વ્યવહાર કહેવાય છે, નિશ્ચય અને વ્યવહારનો આ પ્રમાણે વિવેક છે, બાકી વ્યવહાર અને નિશ્ચય નયનો વિષયતો ભિન્નજ છે માટે આ પ્રમાણે નિશ્ચય અને વ્યવહારને સમજવા જોઇએ

(હવે ઉપચાર વિષે કહે છે)

અભ્યંતરતા બાહ્યને રે
જે બહુ વિગતિ અભેદ
નિરમળ પરણતિ દ્રવ્યનીરે
એ સવી નિશ્ચય ભેદ રે--પ્રાણી ॥૨૨॥

ભાવાર્થ— બાહ્ય અર્થને ઉપચારે અભ્યંતરપણું હોય છે અનેક વ્યકિતનો અભેદ દેખાય, અને જે દ્રવ્યની નિર્મળ પરિણતિ છે તે સર્વ નિશ્ચય નયનો વિષય છે. (૨૨)

વિવેચન—બાહ્ય પદાર્થનું જે અભ્યંતરપણું એટલે અંતરગપણું છે તે નિશ્ચય નયનો વિષય છે જેમકે સમાધિ, નંદન વન, દંભોલિ, સમતા, જ્ઞાન, મહા વિમાન વિગેરે, અને પુંડરીક અધ્યયન વિગેરે પણ એજ રીતે સમજવું અને બહુ વ્યકિત ગત જે અનેક વિષય છે તેનું ભેદ રહિતપણું તે પણ નિશ્ચય નયનોજ વિષય છે જેમકે 'एगे आया' ઇત્યાદિ સૂત્ર છે. તેવીજ વેદાંત દર્શન પણ શુદ્ધ સંગ્રહ નયના આદેશરૂપ હોવાથી શુદ્ધ નિશ્ચય નયના અર્થરૂપ સંમતિ ગ્રંથમાં કહ્યું છે. અને જે દ્રવ્ય એટલે

પદાર્થની નિર્મળતા છે તે પણ નિશ્ચય નયનો જ વિષય છે અહીંઆ જે નિર્મળતા કહી છે તે પરિણામની નિર્મળતા સમજવાની છે આવી રીતે અભ્યંતરત્વ આદિ નિશ્ચય નયનોજ વિષય છે, જેવી રીતે લોકોત્તર અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તેવીજ રીતે નિશ્ચય નયના ભેદ થાય છે અને એજ હેતુથી લોકો તર અર્થની ભાવના પ્રાપ્ત થાય એમ જાણવુ જોઈએ (૨૨)

(હવે વ્યહાર નયનો વિષય કહે છે)

જેહ ભેદ છે વિગતિનોરે
જે ઉત્કટ પર્યાય
કાર્ય નિમિ ત અભિન્નતારે
એ વ્યવહાર ઉપાયરે પાણી ॥ ૨૩॥

ભાવાર્થ—જે વ્યકિતનો ભેદ હોય છે, જે ઉત્કટ પર્યાય છે તથા જે કાર્ય કારણની એકતા છે તે સર્વ વ્યવહારના ભેદ છે (૨૫)

વિવેચન—જે વ્યકિતના ભેદ છે તેને નિશ્ચય રૂપથી વ્યવહારના ભેદ જાણવા જેમકે અનેક દ્રવ્ય છે, અનેક જીવ

છે. ઇત્યાદિ રીતીથી વ્યવહાર નયના અર્થ છે તથા જે નિશ્ચય નયમાં ઉધૃત પર્યાય છે તે પણ વ્યવહાર નયના ભેદ છે. એ હેતુથી એમ પણ કહેલું છે કે નિશ્ચય નયથી ભ્રમર પંચ વર્ણી અર્થાત પાંચ રંગના છે. અને વ્યવહાર નયથી તો માત્ર કાળા રંગનાજ છે. ઇત્યાદિ રીતીથી સિદ્ધાંતમાં પ્રસિદ્ધ છે ઉત્કી પર્યાય છે તે પણ વ્યવહાર નયનોજ ભેદ છે અને જે કાર્ય કારણ તથા નિમિત્ત નિમિત્તની એકતા છે તે પણ વ્યવહાર નયનોજ વિષય છે જેમકે આયુઘૃત છે, અહિઆ ઘૃતરૂપ જે આયુના કારણરૂપ કહેલુ છે તેમાં આયુરૂપતા માની છે. અથવા જેવી રીતે પર્વત બળે છે, માચડો માંચ શબ્દ કરે છે, ભાલા ઘુસે છે, ગંગામાં ઘોષ છે ઇત્યાદિ જે રૂપી વિષયક અનેક વ્યવહાર ભાષા છે તે સર્વ વ્યવહાર નયના વિષયને ધારણ કરવાવાળીજ જાણવી. તાત્પર્ય એવું છે કે જે વ્યકિત ને ભેદ છે તથા જે ઉત્કટ પર્યાય છે અને જે કાર્ય કારણની એકતા છે ઇત્યાદિ સર્વ વ્યવ્હાર નયનાજ ભેદ છે. (૨૩)

(હુવે સંક્ષેપમાં સમાધાન કરે છે.)

એમબહુવિષયનિરાકારીરે

કરતાં તસ સંકોચ

કેવળ બાલ બોધવારે
દેવસેન આ લોચ રે—પ્રાણી ॥૨૪॥

ભાવાર્થ—એવી રીતે નિશ્ચય અને વ્યવહારાદિ નયના ઘણા અર્થને ટાળીને તથા તેનો સંકોચ કરીને દેવસેન આ ચાર્યે કેવળ બાળકને બોધ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે (૨૪)

વિવેચન—એવી રીતે ઘણા અર્થને ધારણ કરવાવાળા જે નિશ્ચય અને વ્યવહાર નય તેનો ત્યાગ કરીને અને ફરી તેજ ન યનો સંક્ષેપ કરીને પાચ કે સાત નયને બદલે નય નવ છે એમ અધિકતા કરીને મંદ બુદ્ધિવાળાઓને સમજાવવાને માટે નયચક્ર ગ્રંથના કર્તા શ્રી દેવસેન આચાર્યે આ રચના કરેલી છે જે શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ હોવાથી પોતાના ગ્રંથનું ગૌરવ બતાવ વાનો પ્રપંચ હોવાનો સંભવ છે (૨૪)

(ઉપસંહાર કરે છે)

એમ બહુવિધ નય ભંગસુ રે
એક ત્રિવિધ પયરથ

પરખો હરખો હેયડલેરે
સુજશ લહી પરમથ્થરે—પ્રાણી ॥૨૫॥

ભાવાર્થ—એ રીતે બહુ પ્રકારે નય અને ભંગથી દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયરૂપ એકજ અર્થને જાણો અને તે જાણી તેનો પરમાર્થ ગ્રહણ કરીને હૃદયમાં હર્ષિત થાઓ.

વિવેચન—આ પ્રકારે શ્રી જીનેશ્વર મહારાજે કહેલા સૂત્રોના ક્રમવાર જે નૈગમ આદિ સાત અથવા પાંચ નયના અનેક ભેદ રૂપ સમૂહથી ઈચ્છાનુસાર કોઇ પણ એક જીવઆદિ પદાર્થનો દ્રવ્ય ગુણપર્યાય રૂપ નિશ્ચય કરીને બહુ પ્રકારના નય ગમભંગને સમજો અને તેનો પરમાર્થ ગ્રહણ કરી સુજસ પામો તથા હૃદયમાં આનંદને પ્રાપ્ત કરો (૨૫)

ઢાળ નવમી.

ઇમ ધન્નો ધણને પરચાવે—એ દેશી.

એક અરથ તિહું લક્ષણે
જેમ સહિત કહે જીનરાજરે

તેમ સદ્દહણા મન ધારતા
સીજે સવળા શુભ કાજરે
જીનવાણી પ્રાણી સાભળો—॥૧॥

ભાવાર્થ—જેવી રીતે જીનેશ્વર ભગવાન એકજ પદાર્થ ને ત્રણે લક્ષણે કરીને યુક્ત કહે છે તેમ મનને વિષે સદ્દહણા ને ધારે, કરનાથી દરેક શુભ કાયની સિદ્ધિ થાય છે, હે ભવ્ય પ્રાણી? તમે જીનેશ્વર મહારાજની વાણીને સાભળો (૧)

વિવેચન—એકજ પદાર્થ જીવ કે પુદ્ગલ, ઘટ કે પટ જેવી રીતે ત્રણ લક્ષણે કરીને યુક્ત હોય છે એટલે ઉત્પત્તિ, વિનાશ, અને ધ્રૈવ્ય એ ત્રણે લક્ષણ દરેક પદાર્થમા હોય છે એમ શ્રી જીનેશ્વર મહારાજે ત્રિપદિમા કહ્યુ છે उपन्नेइ वा धुवेइ वा विगमेइ वा કથચિત ઉત્પન્ન થાયછે, કથચિત ધ્રૌવ્ય પણે રહે છે અને કથચિત નષ્ટ થાય છે આ રીતે દરેક પદાર્થ ત્રણ પ્રકારના છે આ ત્રિપદિના અર્થ ને ગ્રહણ કરી તેમા શ્રદ્ધા રાખનાર ભવ્ય પ્રાણી અભિષ્ટ પદને પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન પામીને મોક્ષને પણ પ્રાપ્ત કરે છે કોઇ પદાર્થ નિત્ય છે, કોઇ પદાર્થ અનિત્ય છે, એમ જે નૈયયિકાનુ

કહેવું છે તે જીન મત પ્રમાણે યોગ્ય નથી કારણ કે અમુક પદાર્થ એકાંત નિત્ય અને અમુક પદાર્થ એકાંત અનિત્ય માનવાથી લોક યુકિતથી પણ તેમાં વિરોધ આવે છે તેથી કરીને દરેક પદાર્થ ઉત્પાદ, વ્યય, અને ધ્રૌવ્ય રૂપ ત્રણે લક્ષણે કરીને સંયુકત છે એમજ સમજવું જોઇએ. શ્રીમાન હેમાચાર્યજી એ કહ્યું છે કે દીપકથી તે આકાશ પર્યંત સમસ્ત પદાર્થ એક સ્વભાવને ધારણ કરવા વાળા છે અને સ્યાદ્વાદ મુદ્રાનું ઉલંઘન કરતા નથી. માટે તેમાંથી અમુકને નિત્ય અને અમુકને અનિત્ય કહેવું તે વિરોધ દર્શક છે.

(હવે ત્રિવિધ લક્ષણ રૂપ અર્થનુ વિવરણ કરેછે)

ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવપણે
છેસમય સમય પરિણામરે
ષટ દ્રવ્ય તણો પ્રત્યક્ષથી
નવિરોધ તણો એ ઠામરે—જીન ॥ ૨॥

ભાવાર્થ—ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય રૂપ ત્રણે લક્ષણ કરીને છએ દ્રવ્યનો પરિણામ સમયે સમયે પ્રત્યક્ષપણે દેખાય

એમા જરાપણુ વિરોધ જેવુ નથી. (૨)

વિવેચન—ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણે લ ક્ષણે કરીને છએ દ્રવ્યના પરીણામ થાય છે હવે કોઇ કહે કે જયા ઉત્પાદ તથા નાશ છે ત્યા ધ્રૌવ્ય નથી, અને જયા ધ્રૌવ્ય છે ત્યા ઉત્પાદ તથા વ્યય નથી, જયા છાયા છે ત્ય તાપ નથી અને તાપ છે ત્યા છાયા નથી તેવીજ રીતે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એકજ સ્થળે રહી શકેજ નહિ આ શકાના ઉતરમા સમજવાનુ કે જેમ ઉષ્ણુ તથા શીત સ્પર્શ પરસ્પરના પરીહારથી ક્રમવાર અગ્નિ તથા જળમા દેખાય છે અર્થાત્ એક બીજાના ત્યાગથી ઉષ્ણ સ્પર્શ અગ્નિમા અને શીત સ્પર્શ જળમા દેખાય છે અને તે બને સ્પર્શને કોઇપણ એક સ્થાનમા સગ્રહ કરીએ તો વિરોધ આવે છે પરતુ આ સ્થળે તો સર્વ લક્ષણ એક વસ્તુ મા પ્રત્યક્ષ રૂપથી દેખાય છે અને એક બીજાને દૂર કરવાથી કોઈપણ એક પદાર્થમા કેવળ એક ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણે લક્ષણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી દેખાતુ નથી તો પછી આ વિરોધ કેવી રીતે કહી શકાય? માત્ર અનાદિકાળની અજ્ઞાનની વાસનાથી પ્રાણી પરસ્પર વિરોધ દેખે છે પરતુ પરમાર્થથી જો વિચાર કરે તો કોઇપણ જાતનો વિરોધ નથી કેમકે સમયના નિશ્ચયથી

જે થાય છે તેજ વિરોધ દૂર કરવાને કારણ રૂપ છે. (૨)

(ફરી પણ તેજ કહે છે.)

ઘટ મુકુટ સુવર્ણહ અર્થિયા
વ્યય ઉત્પત્તિ થિતિ પેખંતરે
નિજ રૂપે હોવે હેમથી
દુખ હર્ષ ઉપેક્ષા વંતરે ॥૩॥

ભાવાર્થ—દુઃખ તથા હર્ષથી મુક્ત અને ઉત્પત્તિ, નાશ અને સ્થિતિ એ ત્રણે જેમાં છે એવા સુવર્ણ ઘટ સુવર્ણ મુકુટ અને સુવર્ણ એ ત્રણે રૂપ બદલતા હોવા છતાં તેમાં સુવર્ણ તો પોતાના સ્વરૂપે સ્થિત છે. (૩)

વિવેચન—જુઓ કે એકજ હેમ દ્રવ્યને વિષે ઘટાકારે નાશ અને મુકુટાકારે ઉત્પત્તિ તથા હેમાકારે સ્થિતિ એ ત્રણ લક્ષણ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કેમકે હેમ ઘટ ભાંગીને હેમ મુકુટ થાય છે, તેમા જેનો નાશ તેને દુઃખ અને જેની ઉત્પતિ તેને હર્ષ પણ થાય છે અને સુવર્ણ કે જે નિરંતર પોતાનાજ રૂપમાં સ્થિત છે તેને સુખ કે દુ.ખ કાંઇ નથી આવી રીતે

સર્વજ્ઞ ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય પર્યાય દ્રવ્ય રૂપથી જાણવુ જોઈએ સુવર્ણ જે દ્રવ્ય છે તે નિત્ય છે અને તેનાપર્યાય જે ઘટમુકુટ તે અધ્રુવ છે તેથી સમજવુ જોઈએ કે જે દ્રવ્ય છે તે નિત્યછે અને તેના પર્યાય અનિત્ય છે

(હવે ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રુવનો અભેદ સબધ દેખાડે છે)

ઘટ વ્યય તે ઉત્પત્તિ મુકુટની
ધ્રુવતા કચનની એકરે
દલ એકે વર્તે એકદા
નિજ કારયશકિત અનેકરે–જીન ॥૪॥

ભાવાર્થ—હેમના ઘટના વ્યય અને હેમના મુકુટની ઉત્પતિ એ બને એક કારણ જન્ય છે તથા બનેમા સુવર્ણનુ ધ્રુવપણ છે આવી નીતે એકજ પદાર્થમા એકજ કાળે અનેક કાર્યની શકિત રહેલી છે (૪)

વિવેચન—જે સુવર્ણના ઘટનો નાશ તેજ સુવર્ણના મુકુટની ઉત્પતિ છે કેમકે ઘટનો નાશ અને મુકુટની ઉત્પતિએ

બંને કાર્ય એકજ કારણથી ઉત્પન્ન થયા છે ન્યાયનો એવો સિ દ્ધાંત છે કે જે દ્રવ્યજે દ્રવ્યના નાશથી ઉત્પન્ન થએલછે તે એકજ દ્રવ્યના ઉપાદાન કારણથી ઉપાદેય છે. જેમકે જયારે ઘટ દ્રવ્ય નો નાશ થવાથી મુકુટ ઉત્પન્ન થયો તો ઘટ દ્રવ્યના નાશનું ઉપાદાન કારણ જે સુવર્ણ છે તેજ મુકુટનુ કારણ છે આ રીતે ઘટનો નાશ અને મુકુટની ઉત્પત્તિ એકજ સુવર્ણ રૂપ કારણથી થયેલ છે. આ રીતે એકજ સુવર્ણના કા રણથી એકજ કાળે પૂર્વ પર્યાયનો નાશ, ઉત્તર પર્યાયની ઉત્પ ત્તિ અને મૂળ દ્રવ્યનું ધ્રુવપણું એ ત્રણે લક્ષણ સાથે રહે છે આ પ્રમાણે ત્રણે લક્ષણે કરીને સહીત એકજ વસ્તુના ત્રણે લક્ષણ એક સમયમાં છે તો પણ સુખ દુઃખ અને માધ્યસ્થપણું એ ત્રણે પ્રકારની શકિત જણાતી હોવાથી તેમાં ભિન્નતા પણ આમ થવી જોઇએ આજ હેતુથી સ્યાત્ ઉત્પન્ન થાય છે સ્યાત્ નષ્ટ થાય છે અને સ્યાત્ ધ્રુવ છે એવા વાકયનો પ્રયોગ કરવો પડે છે, उपन्नेत्रा એ મૂળ પાઠમાં પણ જેવા શબ્દ છે તે સ્યાત્ અર્થનોજ સૂચક છે જેમકે સર્પ કાળો કહેવાય છે પરંતુ સર્પના પેટનો ભાગ કાળો નથી અને શેષનાગ જે કહેવાય છે તે તો વળી સફેદજ છે તો પણ સ્યાત્ શબ્દના પ્રયોગથી એવું સંબોધન થઈ શકે છે ત્રિપાદિનું મહા

વાકયમા પણ સ્યાત્કારની રજના છે (૪)

"બહુ કારય કારણ એકજો
કહિયે તે દ્રવ્ય સ્વભાવરે
તો કારણ ભેદા ભાવથી
હોય કારય ભેદા ભાવરે—જીન॥ ૫॥

ભાવાર્થ—અનેક કાર્યનુ એકજ કારણ છે એમ દ્રવ્ય નો જો સ્વભાવ કહો તો કારણના ભેદ ભાવ વગર કાર્યનો ભેદ ભાવ કેવી રીતે થઇ શકે ? (૫)

વિવેચન—હવે જય રે એમ કહ્યુકે એક કારણથી અનેક કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે એવો દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે જેમકે સુવર્ણ દ્રવ્ય એકજ અવ્યકત રૂપ છે, મુકુટાદિ જે તેના વિકાર છે તેતો મિથ્યા છે, અને સુખ દુ ખ તથા માધ્યસ્થપણુ એ ત્રણે કાર્ય કરવાની શકિત આ એકજ સુવર્ણ દ્રવ્યમા છે તો પછી કારણના ભેદ વગર સર્વ ભેદ કેવી રીતે થઇ શકે ? કેમકે જે કલ્યાણનુ સાધન છે તે પ્રમોદનુ કારણ હોઇ શકે છે અને જે અનિષ્ઠનુ સાધન છે તે શોકને ઉત્પન્ન કરવા વાળુ છે અને ણનેથી ભિન્ન જેમા ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ કાઇ નથી

તે માધ્યસ્થનું કારણ છે તો પછી આ ત્રણ પ્રકારના કાર્ય એ રૂપ કારણ દ્રવ્યથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઇ શકે છે કાર્યગત દ્રષ્ટાંતને અનુસરીનેજ કારણગત શક્તિની કલ્પના કરવી જોઇએ જો એમ ન માનીએ તો અગ્નીના સંયોગે જે જળ છે તે દાહ ઉત્પન્ન કરવા વાળા સ્વભાવનું ધારક છે એ કલ્પના જુઠી પડશે માટે કાર્યભેદ થવાથી કારણ ભેદ અવશ્ય માનવુજ જોઇએ. અને અનેક કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા વાળી જે શક્તિ છે, તે પણ એકત્વ અનેકત્વ રૂપ સ્યાદ્વાદને સૂચીત કરેછે (૫)

(હવે આ વિષયમાં બૌદ્ધનો મત કહે છે)

શોકાદિ જનને વાસના
ભેદે કોઇ બોલે બુદ્ધરે
તસ મનસકારની ભિન્નતા
વિણ નિમિત્તિ ભેદ કિમશુદ્ધરે જીના૦૬॥

ભાવાર્થ—દ્રવ્યમાં જે શોકાદિ થાય છે તે લોક વાસનાના ભેદથી થાય છે પણ શોકાદિ કારણમાં વસ્તુનો ભેદ નથી

આ પ્રમાણે જે બૌદ્ધ કહે છે તે નિમિત્ત શુન્ય છે અને તેમા મનસ્કારની ભિન્નતા હોવાથી તે શુદ્ધ કેમ થઇ શકે ? (૬)

વિવેચન—બૌદ્ધ કહેછે કે ઉત્પાદ અને વ્યય એકજ કાળે થાયછે અને જેમ ત્રાજવાની બને બાજુ એકજ સાથે ઉચી નીચી થાયછે તેમ ઉત્પાદ અને વ્યય એકજ કાળે થાયછે કેમકે ક્ષણીક સ્વરૂપ લક્ષણને ધારણ કરવા વાળામા ધ્રુવતા તો છેજ નહિ માટે શોકાદિની જે ઉત્પતી છે તે ભિન્ન ભિન્ન લોકોથીજ થય છે કેમકે એકજ શેરડી બધાને સુખરૂપછે ત્યારે ઊટને દુખરૂપછે તેમજ સુવર્ણના ઘટ મુકુટાદિમા સમજવુ જોઇએ આપ્રમાણે બૌદ્ધને નિમિત્ત ભેદ વિના વાસના રૂપ મનના વ્યાપારની ભિન્નતા કેવીરીતે થઇ શકેછે પરતુ શોકાદિનુ ઉત્પતિ કારણ જેમ ભિન્નભિન્ન છે તેમ નિમિત્ત પણ ભિન્ન અવશ્વ માનવુ જોઇએ ૨૬)

(બૌદ્ધ મતનુ સમાધાન કરેછે)

જો નિમિત ભેદ વિણ જ્ઞાનથી
શક્તિ સકલ્પ વિકલ્પરે

તો બાહ્ય વસ્તુના લોપથી
ન ઘટે તુજ ઘટ પટ જલ્પરે--જીના૦૭॥

ભાવાર્થ—જો નિમિત્ત વિના જ્ઞાન શક્તિથીજ સંકલ્પ અને વિકલ્પ થાય છે. તો બાહ્ય વસ્તુના લોપથી ઘટ પટ આદિ કલ્પના વાસનાથી કેમ નથી થતી ? (૭)

વિવેચન—જો નિમિત્ત ભેદ વિના વાસના વિશેષથી ઉત્પન્ન થએલો જે જ્ઞાન સ્વભાવ છે તેથીજ શોક પ્રમોદની કલ્પના થાય છે એમ જો કહોતો બાહ્ય વસ્તુનો નાશ થઈ જવાથી ઘટ પટ આદિ નિમિત્ત વિના કેવળ વાસના વિશેષથી ઘટ પટ આદિ આકાર રૂપ પરીણામ નથી ઉત્પન થતું અને ઘટ પટ આદિ નિમિત્ત વિના વાસના વિશેષથી ઘટ પટાદિના આકારનું જ્ઞાન થાયતો સમસ્ત બાહ્ય વસ્તુનો નાશ થઈ જાય અને આંતરંગીક તથા બાહ્ય આકારના વિરોધથી બાહ્ય આકારને મિથ્યા કહેવાવાળા બૌદ્ધના મતથી તો ચિત્રના પદાર્થમાં રહેવાવાળા નીલ પીત આદિ વર્ણોના આકારનું જ્ઞાન પણ મિથ્યાજ થાય છે તેમજ ઉષા (દિન) આદિ આકાર તથા નીલ આદિ આકાર પણ વિરૂદ્ધજ થાય છે અર્થાત્ વાસનાનીજ વિશેષથી આકારનું પરિણામ ત

થા આકારનુ જ્ઞાન થાય છે બાહ્ય નિમિત્તની એમા કોઇપણ વાસના નથી એમ કહેવાથી બધાને શુન્ય માનવાવાળોજે માધ્ય મિક બૌદ્ધ છે તેનો મત આવે છે ક્ષણીક વાદીનો મત રહેતો નથી અને કહ્યુ છે કે જો વાસના હશે તો શુ શુ નહિ થઇ શકે ? અને જો બાહ્ય પદાર્થ છે તથા વાસના નથી તો કાંઈ પણ થઇ શકશે નહિ કેમકે વાસના વગર બાહ્ય પદાર્થ બુદ્ધિ મા પણ આવી શકતો નથી તેથી વાસના કે જે પોતેજ પદાર્થને રૂચતી છે તેને કેમ દુર કરી શકાય અને શુન્યવાદ પણ પ્રમાણની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિ રૂપ જે બે પક્ષ છે તેનાથી ખડિત છે તેથી સર્વજ્ઞ વીતરાગ પ્રણીત શુદ્ધ સ્યાદ્વાદના ધારક સપૂર્ણ નયનો આદર કરવો જોઇએ (૭)

(વળી પણ કાર્ય કારણ વિષે કહેછે)

ઘટ નાશ મુકુટ ઉતપત્તિનો
ઘટ એજ રૂપે હેતરે
એકાંત ભેદની વાસના
નૈયાયાદિક પણ કેમ ચેતરે, -જીન ॥૮॥

ભાવાર્થ—ઘટનો નાશ તેમ મુકુટની ઉત્પત્તિનું એકજ સ્વરૂપે કારણ છે તો પછી નૈયાયીકો ઉત્પત્તિ અને વ્યયમાં એકાંત ભેદની વાસના કેમ આપેછે (૮)

વિવેચન ઉપર પ્રમાણે શોકાદી ત્રણે કાર્યના ભેદથી ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રાવ્ય લક્ષણ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું અને ત્રણે લક્ષણે કરીને યુકત હોવાથી સુવર્ણ ઘટના નાશનું અને સુવર્ણના મુકુટની ઉત્પત્તિનં કેવળ ઘટ દ્રવ્ય પોતેજ કારણ છે કેમકે સુવર્ણ ઘટના નાશથી અભિન્ન રૂપ સુવર્ણ મુકુટની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં સુવર્ણ ઘટના અવયવોના વિભાગ આદિ હેતુઓજ છે. અને એજ કારણથી મહાપટના નાશથી નાના કટકાની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં પણ એક બે તંતુના સંયોગનો નાશજ કારણ રૂપ છે એવી કલ્પનાતો ઘણો ગૌરવ રૂપે ગણાશે આ પ્રમાણે જાણતા છતાં એક તંતુના નાશથી ગણીને તે જેટલાં તંતુઓના સંયોગના નાશથી તે પટનો કટકો ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ તંતુ-ઓને નૈયાયિક નાશ અને ઉત્પત્તિની સર્વથા ભેદ વાસના કેવી રીતે માને છે? કેમકે નૈયાયિકના મતનું તો એવું વચન છે કે "જે પક્ષમાં કલ્પનાનું ગૌરવ છે તે તો અમો માનતા નથી અને જે પક્ષમાં કલ્પનાનુ લઘુત્વ છે તે અમો માન્ય

રાખીએ છીએ " (૮)

(વળી પણ ઉદાહરણથી એજ કહે છે)

દુગ્ધ વ્રત દધી જીમે નહિ
નવી દુધ દધી વ્રત ખાયરે
નવી દોઇ અગોરસ વ્રત જીમે
તેણે તિય લક્ષણ જગ થાય રે—જીન ॥૯॥

ભાવાર્થ—જેને દુધનુ વ્રત હોય તે દહી ખાઈ શકે નહિ અને દહીંનુ વ્રત હોય તે દૂધ ખાઇ શકે નહિ અને જેને ગોરસનો ત્યાગ છે તે બનેને ખાતો નથી આ રીતે પણ ઉત્પત્તિ આદિ ત્રિવિધ લક્ષણ યુક્ત વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે (૯)

વિવેચન—જે માણસને માત્ર દૂધજ ખાવાની પ્રતિજ્ઞા છે તે માણસ દૂધ સિવાય દુધથી ઉત્પન્ન થએલુ દહીં તે ખાઇ શકતો નથી અને એજ રીતે જેને માત્ર દહીં ખાવાનો નિયમ હોય તે દુધ ખાઈ શકે નહિ જો કે પરમાર્થથી જોતા દહી તે દુધના પરીણામ રૂપછે અને તેથી દુધ દહિનો અભેદ

માનીએ તો દુધના નિયમથી દહિં ખાવામાં વ્રતભંગ થાય નહિ અભેદની વિવક્ષા કરીએતો દુધ પીવાથી દહીંના વ્રતનો ભંગન થાય અને દહીં ખાનારા મનુષ્યને દૂધના વ્રતનો નાશ ન થાય અને જેને ગોરસનો ત્યાગ હોય તેને દુધ અને દહી બંનેનો ત્યાગ થાય આરીતે દહીંપણાથી ઉત્પત્તિછે, દુધરૂપે નાશછે, અને ગોરસપણે ધ્રુવપણું પ્રત્યક્ષ છે. આદ્રષ્ટાંતથી સંસારના દરેક પદાર્થમાં ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રુવપણું સમજવું જોઇએ જયાં દ્રવ્ય પર્યાય છે ત્યાં ઉત્પત્તિ આદિ ત્રણે લક્ષણ કહેવા જોઇએ. અને ઉત્પાદ વ્યયતથા ધ્રુવથી સહિત હોય તે પદાર્થ સત્ છે એવું તત્ત્વાર્થનું વચન છે તેથી જે સત્તાથી પ્રત્યક્ષ છે તેજ સાક્ષાત્ ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય રૂપ ત્રણે લક્ષણ છે (૯)

ઉત્પન્ન ઘટે નિજ દ્રવ્યના
ઉત્પત્તિ નાશ કેમ હોયરે
સુણ ધ્રુવતામાં પહેલા ભલીયા
છે અનુગમ શકિત દોયરે—જીન ॥૧૦॥

ભાવાંર્થ—ઉત્પન્ન થએલા ઘટમાં પોતાના દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ તથા નાશ કેમ હોઇ શકે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે

છે કે ઉત્પતિ તથા નાશ એ બને એકતા રૂપ શકિતથી ધ્રુવપણામા રહેલ છે (૧૦)

વિવેચન—જેની ઉત્પત્તિ થઇ ગઇ છે એવો જે ઘટ છે તેની ઉત્પત્તિના બીજાજ ક્ષણે નિજ ઘટ રૂપ સબધની ઉત્પતિ અને નાશ કેવી રીતે હોય? કેમકે પ્રથમ ક્ષણ સબધ રૂપ ઉ તર પર્યાયની જે ઉત્પતિ છેતેજ પુર્વપર્યાયનુ નાશપણુ છે એવુ અગાઉ કહેવાઇ ગયુ છે? એમ પૂછતા જવાબ આપે છે કે પ્રથમ ક્ષણમા જે ઉત્પતિ વિનાશ તે એકતા સ્વરૂપ શકિતથી ધ્રૌવ્યમા મળેલા છે તથા ત નિત્ય છે અને ઘટની ઉત્પતિ તથા નાશનો સબધ ઉપલક્ષણી ભુત થઇને બીજે ક્ષણે જણાય છે અને જો એમ કહેવામા આવે કે આ સમયે ઘટ ઉત્પન્ન થયો અને આ સમયે નષ્ટ થયો તો પછી ઉત્પત્તિ અને નાશની આ ક્ષણની વિશિષ્ટતાજ થઇ ગઇ કેમકે ઉત્પતિ અને નાશની વિશિષ્ટતા દ્વિતીયાદિ ક્ષણમા નથી તેથી દ્વિતીયાદિ ક્ષણમા આ ઉત્પન્ન થયો એવો પ્રયોગ નહિ થઈ શકે અને ઘટ એ શબ્દથી પણ અદ્યાયા દ્રવ્યાર્થના આદેશથી મૃતિકા રૂપ દ્રવ્યનુ ગ્રહણ કરવુ તેજ યોગ્ય છે અને તેથી મૃત્તિકા સામાન્ય રૂપે ઘટની ઉત્પતિ અને નાશ વિશેષ રૂપથી

ઘટ ઉત્પન્ન થયો નષ્ટ થયો એવો પ્રયોગ પણ થાય છે, આ પ્રકારનું કથન યોગ્ય છે. (૧૦)

ઉત્પત્તિ નાશ ને અનુગમે
ભુતાદિને પ્રત્યય ભાનરે
પર્યાયારથથી સવિ ઘટે
તે માને સમય પ્રમાણરે—જીન ॥૧૧॥

ભાવાર્થ—ઉત્પત્તિ તથા નાશની રૂજુસૂત્રાદિ પર્યાયાર્થિક નયથી એકતા માનવાથી ભૂતાદિ પ્રત્યયનું ભાન સમય પ્રમાણ નિશ્ચય નયથી પ્રટીત થાય છે. (૧૧)

વિવેચન—ઉત્પત્તિ તથા નાશ એ બંનેની એકતામાં પર્યાયાર્થિક જે ઋજુસૂત્ર આદિ નયછે તેથી ભૂત આદિ પ્રતીતિનું જ્ઞાન સમય પ્રમાણ ઘટે છે કેમકે નિશ્ચય નયથી **ક્રજ્જમાણે કડે** એ વચનને અનુસરિને ઉત્પન્ન થવા વાળા ઘટને ઉત્પન્ન થયો એમ કહેવાય છે પરંતુ વ્યવહાર નયથી ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન થયું અને ઉત્પન્ન થશે તેમજ નષ્ઠ થાય છે નષ્ટથયું અને નષ્ટ થશે એ વિભકિતથી જે કાળ ત્રયનો પ્રયોગ છે તે પ્રયોગ પ્રતિક્ષણે પર્યાય અને નાશ રૂપ મતને કહેવા વાળો જે રૂજુસુત્રનય છે તેથી પ્રાપ્ત જે વ્યવહારછે તે વ્યવહારનયને ગ્રહણ કરીને કહેવાયછે

જેમ કે ઋજુસુત્રનયતો સમય પ્રમાણ વસ્તુને માન્ય રાખેછે તેમા જે પર્યાયની વર્તમાન ઉત્પતિ તથા નાશ વિવક્ષિતછે તેને લીધેજ ઉત્પન થાયછે અને નષ્ટ થાયછે એમ કહેવુ યોગ્ય છે અને વર્તમાન પર્યાયમા જે ભુત તત્વછે તેને લીધે ઉત્પન થયુ અને નષ્ટ થયુ એમ કહેવાયછે અને તેમા જે ભુત તત્વછે તેને અનાગતની પેઠે વિચાર કરીને ઉત્પન્ન થશે નષ્ટ થશે એમ કહેવાયછે તાત્પર્ય એવુછે કે વર્તમાન કાળ ભુતની અપેક્ષાથી ભવિષ્યછે, આગામી કાળની અપેક્ષાથી તે ભુતછે અને વર્તમાનતો પોતે છેજ આ પ્રમાણે આદિ કાળમા સર્વત્ર ત્રણે કાળનો વ્યવહાર થઈ શકેછે આજરીતે અનાગત કાળમા પણ આ સર્વ વ્યવહાર સ્યાત્ શબ્દના પ્રયોગથી સ મતછે અર્થાત ક થચિત્ ભુત કાળઈત્યાદિ કથન યોગ્યછે કેમકે સર્વ કાળમા સર્વ કાળનો વ્યવહાર થઈ શકેછે (૧૧)

જો તુજ ઉત્પત્તિ વિશિષ્ટનો
વ્યવહાર નાશનો ઈષ્ટરે
વ્યવહારે ઉત્પત્તિ આદરો
નો પહેલા અછતિ વિશિષ્ટરે–જીન॥૧૨॥

ભાવાર્થ—જોઉત્પત્તિ સહિત નાશનો વ્યવહાર માન્ય હોયતો તે વ્યવહારમાં નાશ સહિત ઉત્પત્તિ થાય છે એમ પણ માનો (૧૨)

વિવેચન—જો ઉત્પત્તિ સહિત નાશનો વ્યવહાર થાય છે તો તે વ્યવહારમાં જે નાશ સહિત ઉત્પત્તિ છે અર્થાત્ અંસિદ્ધ શિષ્ટ જે ઉત્પત્તિ છે તેનો સ્વીકાર કરો તાત્પર્ય એવું છે કે ઉત્પત્તિ ધારા રૂપ નાશ વિષયમાં ભુત કાળાદિ અનુભવ નથી હોતો અને **નશ** ધાતુના અર્થમાં નાશ તથા ઉત્પત્તિ બંનેને ગ્રહણ કરીને તે નાશની ઉત્પત્તિ કાળત્રયની સાથે અન્વયનો સંબધ કહો છો તો એમ કહેવા વાળાને નષ્ટ થતા સમયની સાથે નષ્ટ થયો એવો પ્રયોગ ન થઇ શકે કેમકે તે કાળમાં નાશ અને ઉત્પત્તિનું અતીત કાલ પણું નથી. આ પ્રમાણે જો વ્યવહારનું સમર્થન કરવામાં આવતું હોય તો વ્યવહારમાં ઉત્પતિ ક્ષણનો સંબંધ માત્રજ કહો અને ત્યારે ત્યાં પ્રાગ ભાવ ધ્વસંતા કાળત્રય રૂપથી કાળત્રયના અન્વયનું સમર્થન કરો છો અને એવો વિચાર કરોછો કે ઘટના વર્તમાનત્વાદિમાં અને નાશના વર્તમાનત્વાદિનો વ્યવહાર નથી થતો પરંતુ ક્રિયા નિષ્ટ જે આ પરિણામ રૂપ વર્તમાન તથા અતિતત્વ છે

તેને લીધેજ નષ્ટ થાય છે, નષ્ટ થયુ તથા ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયુ એ રીતે નશ ધાતુની આગળ વર્તમાન તથા ભૂતકાળના પ્રત્યયના વ્યવહારનુ સમર્થન કરવુ જોઇએ આજરીતે અર્થાત્ એક કાળમા બીજા કાળની અપેક્ષાથી ભુત કાળાદિ માનીને ક્રિયામા, કાળની એકજ સમયમા વિવક્ષા કરી ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયુ, નષ્ટ થાય છે અને નષ્ટ થયુ ઈત્યાદિ વ્યવહાર છે આ પૂર્વોકત રીતીએ સિદ્ધાત મતમા ભુતકાળાદિ પ્રયોગની સભાવના થઇ શકે છે અને બીજાના મને તો આ સમયે આઘટ નષ્ઠ થયો એવો વ્યવહાર પ્રથમ ક્ષણે સર્વથા નથી થઇ શકતો કેમકે પ્રથમ ક્ષણુમા નશ્યમાન ક્રિયા થઇ શકેછે ત્યારે તેને નાશાનુકૂળ ક્રિયાનો ભૂતકાળ કેવી રીતે ઓચિત થાયછે? અને નયનો ભેદ માનવાથી તો થઇ શકેછે અર્થાત ભવિષ્ય કાળની અપેક્ષાથી તેમા ભુતત્વના આરોપથી નશ ધાતુના ભુતકાળના પ્રયોગની કોઇ અનુપપત્તિ નથી જે સમયમા નશ્યમાન રૂપક્રિયા થઇ રહી હોય છે તેક્ષણુની તો અનુપપત્તિવ્યાપીકાછે અને તેજ ક્રિયાના અધિકરણી ભુત જે ધ્વ સછે તેના અધીકરણુની પણ ક્ષણુછે કારણુતે ક્ષણુમા ધ્વ સાનુકૂળ ક્રિયા થઇ રહીછે તેથી કરીને સ્વાધિ કરણ ક્ષણુત્વ વ્યાપક તથા સ્વાધિ કરણી ભુત ધ્વ સાધિ કરણુત્વ સ્વરૂપતા અનુપપન્નત્વમા આવી ગઇ આજ

બાબત આ ગાથામાં કહેલી છે જેમ ઉત્પદ્યમાન કાળમાં ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન થએલું નષ્ટ થાય છે એવા એ ભેદ કહીને ત્રિકાલ વિશેષને વિશેષિત કરે છે. (૧૨)

ઉત્પત્તિ નહિ જો આગળે
તો અનુત્પન્ન તે થાય રે
જીમનાશવિના અવિનષ્ટ છે
પહેલા તુજ કેમ સુહાય રે—જીન ॥૧૩॥

ભાવાર્થ—જો પ્રથમ દ્વિતીયાદિ ક્ષણમાં ઉત્પત્તિ ન થઇ અને અનુત્પન્ન થાય છે એમ જે વ્યવહાર માનો છો તો નાશ વિના જે અવિનષ્ટ છે તે પ્રથમ કેમ નથી રૂચતુ ? (૧૩)

વિવેચન—જો દ્વિતીયાદિ ક્ષણમાં ઉત્પત્તિ નથી થતી તો તે ઘટ આદિ તે દ્વિતીયાદિ ક્ષણમાં [અનુત્પન્ન થાય છે અને જેમ નાશ વિના અનષ્ટ થયું એમ જો કહેવાય તો તે કેમ રૂચતું નથી? કારણ કે પ્રતિક્ષણે ઉત્પાદ નાશ પરિણામ દ્વારા માનવા ગોગ્યછે અને જો દ્વિતીયાદિ ક્ષણમાં દ્રવ્યાર્થ દેશની અપેક્ષાથી ઉત્પત્તિનો વ્યવહાર તમે કહોછો તો નાશના વિના નાશ વ્યવહાર થવો પણ યોગ્ય છે અને એજ રીતીથી ક્ષણના અંતરભાવથી

દ્વિતીયાદી ક્ષણમા ઉત્પત્તિ પણ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે અને ક લ્પનારહિત અનુત્પન્નતા પણ નથી થઈ શકતી જો કે આ ક-લ્પનાથી અનુત્પત્તિ દશામા પણ ક્ષણની અપેક્ષાથી ઉત્પન્નતા માની છે તોપણ પ્રતિક્ષણ ઉત્પત્તિ વિના પરમાર્થમા તો અનુ ત્પન્નતાજ યુક્ત છે (૧૩)

(મોક્ષમા ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રુવ છે એમ બતાવે છે)

એગે ભાવે ભાસિઓ
સમતિ માહે એ ભાવરે
સ ધયણાદિક ભવ ભાવથી
સીઝતા કેવળ જાયરે— જીન ॥ ૧૪॥

ભાવાર્થ—સંમતિ ગ્રંથમા પણ એવા અભિપ્રાય દર્શા વ્યો છે કે સંઘયણાદિક ભવ ભાવથી સિદ્ધ થતી વખતે ભ વસ્થ કેવળ ભાવથી કેવળજ્ઞાન પણ જતુ રહે છે (૧૪)

વિવેચન—આ પ્રકારે પ્રતિક્ષણના પરીણામથી સંપુર્ણ દ્ર વ્યોમા ત્રિવિધ લક્ષણનો યોગ સિદ્ધ કરવામા આવ્યો, આજ

અભીપ્રાયથી સંમતી ગ્રંથમાં પણ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે કેમકે સંઘયણ આદી ભવના ભાવથી સિદ્ધ થતાં અર્થાત્ અષ્ટવિધ કર્મોનો નાશ કરતા જીવને મોક્ષ સમયમાં કેવળ જ્ઞાન જતું રહેછે આ અર્થ પ્રમાણ છે જ્યારે સિદ્ધ થાયછે ત્યારે સિદ્ધ કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાયછે અને કેવળ જ્ઞાન પણામાં તેજ નીત્યપણું છે કેમકે મોક્ષ જવાના સમયમાં પણ વ્યય તથા ઉત્પાદ થાયછે અને અસિદ્ધ દ્રવ્યથી પરિણત સિદ્ધ દ્રવ્યનું જે જ્ઞાન થાય છે તેથી મોક્ષમાં પણ ત્રણ લક્ષણ પ્રગટ થાય છે. આજ અભિપ્રાયનો ભાવાર્થ સમજવાને કહ્યું છે કે "સંઘયણાદિ જે ભવસ્થ કેવળ વિશેષના પર્યાય છે તે સિદ્ધ દશાને પ્રાપ્ત થતા જીવને નથી થતા તેથી તેનો વ્યય થાય છે અને સિદ્ધ વ્યયથી આ જે અર્થ પર્યાય ઉત્પન્ન થએલ છે તેથી સિદ્ધ કેવળ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ છે કેમકે સુત્રમાં કહ્યું છે કે કેવળ ભાવ નષ્ટ થઇને બદલામાં કેવળ જ્ઞાનજ આવે છે અર્થાત્ સિદ્ધ કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે અને આજ ભાવની અપેક્ષાથી કેવળ જ્ઞાન બે પ્રકારના જાણવા (૧) ભવસ્થ કેવળ જ્ઞાન અને (૨) સિદ્ધ કેવળ જ્ઞાન આ પ્રમાણે મૂળમાં ઉપદેશ છે અને આ રીતે સ્થૂલ વ્યવહાર નયથી સિધ્ધમાં પણ ત્રિવિધ

લક્ષણ શુકલતાનુ આગમન થયુ પરતુ સૂક્ષ્મ નયથી સિદ્ધ પર્યાયમા ત્રૈલક્ષણ્ય નહિ આવ્યુ કેમકે ઋજુસૂત્ર આદિ જે સુક્ષ્મ નય છે તે સમય સમયમાં ઉત્પાદ તથા વ્યયને ધારણ કરે છે તેથી તે પ્રતિક્ષણના ઉત્પાદાદિને લઇને તથા દ્રવ્યાર્થિક નયથી લઇને પૂર્વોત્તર પર્યાયમા દ્રવ્યત્વ રૂપથી ઉત્પતિ તથા નાશને એક્તાથી ગ્રહણ કરીને જે સિદ્ધ પર્યાય ની સાથે કેવળ જ્ઞાન છે તેમા ત્રિવિધ લક્ષણની સગતિ સારી રીતે થઇ શકે છે અને તેનેજ સુક્ષ્મતા જાણવી જોઇએ એમ વિચારીને હવે બીજો પક્ષ પ્રગટ કરે છે તે એ પ્રમાણે છે કે મોક્ષમા જે ઉત્પતિ આદિ ત્રિવિધ લક્ષણતા થાય છે તે સિદ્ધ દ્રવ્યની એકતાના અનુગમથી થાય છે જે કેવળજ્ઞાન પ્રથમ ભવસ્થ ભાવમા સ્થિત હતું તેજ સિદ્ધસ્થદશામા કેવલ છે ભવસ્થ પર્યાયનો તો નાશ થાય છે અને તે ભવસ્થ પર્યાયના નાશના સન્નિધાનથી મોક્ષ સજ્ઞક પર્યાયની ઉત્પતિ થાય છે અને પુર્વ ભવસ્થ પર્યાય તથા સિદ્ધ પર્યાય એ બન્ને દશામા કર્મોના વિયોગથી ઉત્પન્ન જે, કેવળજ્ઞાન છે તે ધ્રુવ છે તે કારણથી આ ત્રણે લક્ષણ મોક્ષમા પણ જાણવા જોઇએ ભાવાર્થ તો એ છે કે જે સઘયણાદિ ભવસ્થ કેવળ વિશેષના પર્યાય છે તે પર્યાય સિદ્ધ દશાને પ્રાપ્ત થતા જે ભગવાન છે તેના

સિદ્ધમાન સમયમાં નથી, તેના ચાલ્યા જવાથી વ્યય થાય છે અને સિદ્ધત્વ રૂપથી મોક્ષ લક્ષણ અર્થ પર્યાય ઉત્પન્ન થયા છે તે કારણથી તેની ઉત્પત્તિ હોવા છતાં સિદ્ધત્વ પર્યાયનીપણ અતીત થાય છે તેથી કરીને ધ્રુવત્વ અવ્યાહત છે તાત્પર્ય કર્મો-નો નાશ થવાથી પણ જે કેવળજ્ઞાન થયું હોય છે તેના ઉત્પન્ન થવાથી સિદ્ધ દશાને પ્રાપ્ત થએલ જીવને સંઘયણાદિનો અભાવ થઇ ગયો એ અપેક્ષાએ વ્યય છે અને સિદ્ધત્વઉત્પન્ન થયું તે અપેક્ષાએ ઉત્પાદ છે તથા. પૂર્વ દશામાં ઉત્પન્ન જે કેવળ પર્યાય છે તેનો નાશ નહિ થવાથી. તે ધ્રૌવ્યછે આ પ્રકારે ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય રૂપ ત્રણે લક્ષણ મોક્ષ દશામાં પણ પૂર્ણપણે છે (૧૪)

(એજ બાબત ને સિદ્ધ કરે છે)

તો સિદ્ધપણે વલી ઉપજે
કેવલ ભાવે છે તેહરે
વ્યય ઉત્પત્તિ અનુગમથી સદા
શિવમાં તિય લક્ષણ એહરે-જીન ॥૧૫॥

ભાવાર્થ—જે ભવસ્થ દશામાં કેવળ જ્ઞાન હતું તે સિદ્ધ પણામાં પણ ઉપજે છે માટે વ્યય અને ઉત્પાદ હમેશાં

અનુગમથી છે એવી રીતે મોક્ષમા પણ ત્રણ લક્ષણ છે (૧૫)।

વિવેચન—જે ભવસ્થ પર્યાયની અપેક્ષાને ધારક કેવળ જ્ઞાન પ્રથમ ભવસ્થ દશામા સ્થિત હતુ તે સિદ્ધાવસ્થામા પણ થાય ઠે અહીંઆ ભવસ્થના ક્ષીણ થવાથી અને સિદ્ધત્વ ના ઉત્પન્ન થવાથી વ્યય તથા ઉત્પાદ થાય છે અને નિત્ય અર્થાત્ ધ્રુવ પણુ એવી રીતે છે કે વ્યય અને ઉત્પત્તિએ બ-નેની જે એકતા છે તેથી કેવળ જ્ઞાન ધ્રુવ છે આ રીતીએ। મોક્ષમા લક્ષણ ત્રય સિદ્ધ થાય છે પણ આ લક્ષણ ત્રય કાલ્પનિક છે કારણકે પદાર્થના વિચાર કરવાના અનેક પ્રકારછે એજ કારણથી उत्पन्नेवा विगमेवा धुवेवा કથચિત્ ઉત્પન્ન થાયઠે કથચિત્ નષ્ટ થાયછે અને કથચિત્ ધ્રુવછે ઇત્યાદિ વાકયની યોજના થાયછે અર્થાત્ આ ઉત્પાદ આદી કોઈકોઇ અપેક્ષાથી નિરૂપીત થાયછે (૧૫)

જે જ્ઞેયાકારે પરીણમે
જ્ઞાનાદિક નિજ પર્યાયરે
વ્યતિરેકે તેથી સિદ્ધને
ત્રિય લક્ષણ ઇમપણ થાયરે જીના ૧૬॥

ભાવાર્થ—જે કેવળ જ્ઞાન કેવળ દર્શન આદી પોતાના પર્યાય જ્ઞેયાકારે પરીણમેછે તેથી સિદ્ધ પ્રતિક્ષણે જ્ઞેય વ્યતિરેકથી અન્ય અન્ય થાય છે એ હેતુથી પણ સિધ્ધ ત્રણે લક્ષણના ધારક છે. (૧૬)

વિવેચન—જે કેવળ જ્ઞાન, કેવળ દર્શન વિગેરે જ્ઞેય વસ્તુના આકારથી પરિણત છે તે પોતાના પર્યાયને પ્રતિક્ષણે વ્યતિરેકથી સિધ્ધના જીવોને અન્ય અન્ય હોય છે આ પ્રકારે પણ જ્ઞાનાદિ ત્રણ લક્ષણના ધારક છે જેમકે જે આદિ પર્યાય વર્તમાન કાળમાં સ્થિત છે તેનો દ્વિતિયાદિ ક્ષણમાં નાશ થશે અને ભુત આકારથી ઉત્પાદનું આકારાત્વ થશે અને કેવળ જ્ઞાન તથા કેવલ દર્શન રૂપથી અને કેવલ માત્ર ભાવથી તેમાં ધ્રુવપણું છે. આ રીતે કેવલજ્ઞાનાદિ પર્યાયમાં ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રાવ્ય એ ત્રણે ભાવનો વિચાર કરવો જોઇએ. એવી રીતે જ્ઞેય અને દ્રશ્ય પદાર્થના આકારના સંબંધથી કેવલીનું ત્રણ લક્ષણપણાનું કથન કર્યું છે. (૧૬)

(હવે સિદ્ધાદિક શુદ્ધ દ્રવ્યને ત્રણ લંક્ષણ યુક્ત કહે છે.)

ઇમ જે પર્યાયે પરિણમે
ક્ષણ સંબંધે પણ ભાવરે

તેથી તિય લક્ષણ સંભવે
નહિતો તે થાય અભાવરે-જીન ॥૧૭॥

ભાવાર્થ—એમ જે કાલ ક્ષણ સંબંધે પણ પર્યાયથી પ
રિણમે છે તે તેજ ભાવથી ત્રિવિધ લક્ષણ યુકત સંભવે છે
નહિત તો તે અભાવ રૂપ થાય (૧૭)

વિવેચન—આ રીતે જે (ભાવ) પદાર્થ ક્ષણના સંબ
ધથી પણ પયાયથી પરિણમનને પ્રાપ્ત થાય છે તે તેજ ભાવ
થી ત્રિવિધ લક્ષણ સંપન્ન નહિ માનો તો તે અભાવ સ્વરૂપજ
થઇ જશે આમા વિશેષ સમજવાનું એ છે કે ક્ષણ શબ્દ
થી દ્વિતિયાદિ ક્ષણનું ગ્રહણ કરવુ પ્રથમ ક્ષણે ભાવોની આથના
સંબધથી પરીણામનો નાશ થયો અને બીજા ક્ષણના સંબ
ધથી પરીણામ ઉત્પન્ન થયુ અને બને ક્ષણના સંબધ માત્રથી
ધ્રુવતાછે આ પ્રમાણે કાળના સંબધથી ત્રિવિધ લક્ષણનો સંભવ
દેખાવામા આવ્યો અને જો કદી એમ ન હોય તો વસ્તુ અ
વસ્તુ થઇ જશે કેમકે ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય સંબધજન્યતા
ભાવનુ લક્ષણ છે અને એ ત્રિવિધ લક્ષણ સંબધના અભાવમા
તો પદાર્થ શશવિષાણ (સસલાના શીંગ) ની પેઠે અભાવ
રૂપતાને પામી જશે (૧૭)

નિજ પર્યાયે એકદા
બહુ સંબંધે બહુ રૂપરે
ઉત્પત્તિ નાશ એમ સંભવે
નિયમે ત્યાં ધ્રૌવ્ય સ્વરૂપરે—જીના૧૮ા

ભાવાર્થ—પોતાના પર્યાયથી અને પારકા પર્યાયથી ઘણા સંબંધે અને ઘણા પ્રકારે એવી રીતે ઉત્પત્તિ અને નાશ સંભવે છે અને નિશ્ચયે કરીને ત્યાં ધ્રૌવ્ય સ્વરૂપે હોય છે. (૧૮)

વિવેચન—એકજ કાળે પૂર્વોક્ત રીતીએ પોતાના પર્યાયથી અર્થાત્ જીવ પુદ્ગલના તથા પરપર્યાયથી અર્થાત્ આકાશ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ પાંચે દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ નાશ અને ધ્રૌવ્યના વિષયમાં અનેક પ્રકારના સંબંધનો આકાર નિશ્ચય રૂપથી સંભવે છે. કેમકે જેટલા આપણા પર્યાય છે તેટલીજ ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે અને ઉત્પત્તિ નાશમાં અનેકાકાર હોવાથી ધ્રૌવ્યમાં પણ તેજ નિશ્ચયપણે છે અર્થાત્ જેટલા ધ્રુવ સ્વભાવ છે તેટલાજ તેના આકાર છે અને પુર્વાપર પર્યાયમાં અનુગત જે આધારાંશ છે તે પણ ઉત્પત્તિ અને નાશ પ્રમાણેજ થશે: આમાં સંમતિ ગ્રંથનું પ્રમાણ છે તેમાં કહ્યુંછેકે એક સમયમાં એક

એક દ્રવ્યના અનેક ઉત્પાદ થાય છે અને ઉત્પાદ જેટલા જ તેના નાશ પર્યાય થાય છે આ કથન વ્યવહાર માર્ગથી અને ઉત્સર્ગ માર્ગથી સ્થિરતા નિશ્ચિત છે અર્થાત ધ્રુવત્વ નિશ્ચિત છે તાત્પર્ય એ છે કે ઉમજ્જન નિમજ્જન સ્વભાવશાલી ક્ષણ ક્ષણમા વિનાશ અને ઉત્પત્તિ યુક્ત જલ કલ્લોલ અનેક થાયછે અને જળ તો તેજ પોતાના પરિમિત આકારની સ્થિતિથી પરિણતછે તેથી કરીને તે જલક લ્લોલના સ્વભાવથી તેની પ્રકટતા તથા અપ્રકટતા થતી રહેછે એમ સમજવુ જોઈએ (૧૮)

(હવે ઉત્પાદના ભેદોનુ કથન કરે છે)

દ્વિવિધ પ્રયોગજ વીસમા
ઉત્પાદ પ્રથમ અવિશુદ્ધરે
તે નિયમે સમુદય વાદનો
યતને પ્રયોગજ સિદ્ધરે—જીન ॥૧૯॥

ભાવાર્થ–ઉત્પાદ બે પ્રકારે છે (૧) પ્રયોગજ અને (૨) વિશ્રસા તેમા પ્રથમ ઉત્પાદ અવિશુદ્ધ છે કેમકે નિશ્ચયે કરીને તે સમુદાય વિવરથી ઉત્પન્ન થાય છે (૧૯)

વિવેચન—ઉત્પાદ બે પ્રકારનાછે (૧) પ્રયોગથી અને (૨) વિશ્રસાથી અર્થાત્ એકતો પ્રયોગજનિત ઉત્પાદછે અને બીજો સ્વભાવજનિત ઉત્પાદ છે તે બંનેમાં પ્રથમ પ્રયોગજનિત ઉત્પાદ વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી અવિશુદ્ધ છે તથા તે નિર્ધારિત નિયમથી સમુદાયના વિવાદથી ઉત્પન્ન થાયછે એથી કરીને યત્ને કરીને અવયવોના સંયોગથી સિદ્ધ કરેલ છે અને આ બાબતમાં સંમતિ ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે કે ઉત્પાદ ના બે ભેદ છે ૧ પ્રયોગજનિત અને ૨ વિશ્રસાજનિત તેમાંથી પ્રયોગજનિત ઉત્પાદ સમુદાય વાદથી વ્યવહાર હોવાથી અવિ શુધ્ધ કહેલ છે. (૧૯)

(હવે ઉત્પાદનો બીજો ભેદ કહે છે)

સહજે થાય તે વીસસા
સમુદય એકત્વ પ્રકારરે
સમુદય અચેતન ખંધનો
વલી સચિ-ત મિસ નિરધારરે—જિન ॥૨૦॥

ભાવાર્થ—અને જે સ્વાભાવિક પણે યત્ન વિના ઉત્પન્ન થાય તે વિશ્રસા ઉત્પાદ કહેવાય તેના બે ભેદ છે (૧) સમુદ

યજનિત અને (૨) એકત્વીક જે સમુદય જનિત વિશ્રસા ઉત્પાદ ત અચેતન સ્કધ અને સચિત મિશ્ર શરીર વર્ણાદિક નો તેવી નિર્ધાર થાય છે. (૨૦)

વિવેચન—ઉત્પાદના બીજા ભેદનું નામ વિશ્રસા ઉત્પાદ છે વિશ્રસાનો અર્થ એવો છે કે જે યત્ન વિના સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થાય તે વિશ્રસા ઉત્પાદ છે તે પણ બે પ્રકારે છે (૧) સમુદય જનિત અને (૨) એકત્વિક તે બનેમાથી અચેતન સ્કધથી ઉત્પન્ન સમુદયજ પ્રથમ વિશ્રસા ઉત્પાદછે જેમકે અચેતન મેઘાદિમી સમુદય પુદગલોનો ઉત્પાદ થાયછે બીજો સચિત મિશ્રથી ઉત્પન થએલો વિશ્રસા ઉત્પાદછે શરીર વર્ણાદિકનો નિર્ધાર આ ભેદથી સમજવો જોઈએ, વર્ણાદિકના જે પુદગલછે તે સચિ તછે પરિણ નિથી પરિણમનને પ્રાપ્ત થએલ તે ને આકારના વર્ણા દિરૂપ પુદગલોનો એકત્વ પ્રકાર અર્થાત અનેક પ્રકારના વર્ણાદિ રૂપ મળીને તથા ઉત્પાદ ની ધારાથી પરસ્પર પિંડરૂપ થઈને અવયવ સ્વરૂપ અને અવયવના ધર્મથી દેહ સ્વરૂપ દેખવામાં આવે તેવા આકારના ધારક પરમાણુનો જે શરીર આદી પિંડનો અતિશય રૂપથી નિર્ધાર અર્થાત્ શરીરના રૂપની અવસ્થા થાય છે તે સચિત મિશ્રથી ઉત્પન્ન એકત્વ પ્રકારક બીજો વિશ્રસા નામનો

ઉત્પાદ છે આજ વિષય પન્નવણા અને ઠાણાંગ સુત્રમાં કહેલે છે પુદ્‌ગલ ત્રણે પ્રકારે પરિણુત છે (૧) પ્રયોગ પરિણુત (૨) મિશ્ર પરિણુત અને (૩) વિશ્રસા પરિણુત આ ત્ર માં પ્રથમ જે પ્રયોગ પરિણુત પુદ્‌ગલ છે તે જીવના પ્રયોગ થી અર્થાત્ જીવના વ્યાપારથી સંયુક્ત શરીરાદિ સચિત્ત છે. મિશ્ર પરિણુત એ છે કે જે પુદ્‌ગલ જીવથી મુકત છે જેમકે કલેવર આદિ અને વિશ્રસા પરિણુત પુદ્‌ગલ એછે કે જે સ્વભાવથીજ પરિણુતછે જેમકે ઇંદ્રનું ધનુષાદિ આ પ્રકારનો સિદ્ધાંત હોવાથી અહીયાં સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થવા વાળો જે વિશ્રસા નામનો ભેદ છે તેના બે પ્રકાર બતાવ્યા છે તેમાં અચેતન સ્કંધ (અચેતન પુદ્‌ગલોનો સમુદાય) થી ઉત્પન્ન સમુદય નામનો પ્રથમ ભેદ છે અને સચિત્ત મિશ્રથી ઉત્પન્ન અર્થાત્ ચેતન સહિત પુદ્‌ગલોથી મળેલા પુદ્‌ગલોથી ઉત્પન્ન એકત્વ પ્રકારના ધારક શરીર આદિના વર્ણ આદિનો નિર્ધાર સંજ્ઞક દ્વિતીય ભેદ છે આ બંનેમાં એ વિશેષતા છે કે સ્વાભાવિક પરિણુમનમાં અચિત્ત પુદ્‌ગલોથીજ અયત્ન સાધ્ય વ્યવહારને ઉપદેશ કરેલોછે અને એકત્વિક વિશ્રસો ત્પાદમાં સચિત અચિત્ત બંને પ્રકારના પુદ્‌ગલોથી સાધ્ય વ્યવ હારનો ઉપદેશ છે (૨૦)

(વળી ઉત્પાદના ભેદ દર્શાવે છે)

સયોગ વિના એકત્વનો
તે દ્રવ્ય વિભાગે સિદ્ધરે
જીમ ખધ વિભાગે અણુપણુ
વલી કર્મ વિભાગે સિધ્ધરે-જીન ॥૨૧॥

ભાવાર્થ—સંયોગ વિના જે વિશ્રસા ઉત્પાદ છે તે એકત્વિક છે અને તેનો દ્રવ્યાશથી ઉત્પાદ જાણો જેમ ખધના વિભાગથી અણુનો ઉત્પાદ થાય છે અને કર્મોના વિભાગથી જીવની સિદ્ધતા ઉત્પન્ન થાય છે (૨૧)

વિવેચન—સયોગ વિનાનો જે વિશ્રસા નામનો ઉત્પાદ છે તે એકત્વ છે અને તેજ એકત્વનો દ્રવ્યાશથી અર્થાત્ તેદ્રવ્યના વિભાગથી સિદ્ધતા (ઉત્પાદ) જાણવી જોઇએ જેમ કે બે પ્રદેશાદિ સ્કધના વિભાગથી પરમાણુ દ્રવ્યનો ઉત્પાદછે તથા કર્મોનો વિભાગ થઇ જવા પછી સિધ્ધ પણાનો ઉત્પાદ છે અવયવોના સયોગથીજ દ્રવ્યની ઉત્પતિ થાયછે પરતુ વિભાગ થી ઉત્પત્તિ નથી થતી એવી રીતે કેટલાએક નૈયાયિકો કહેછે તેઓના મતમા એક તતુ આદિના વિભાગથી ખડ પાડી દેવી

રીતે ઘટીત થઇ શકેછે પ્રતિબંધક કાળ ભાવને અથવા શેષ અવસ્થિત અવયવ સંયોગથી અને કોઇ જગ્યોએ વિભાગથી દ્રવ્યની ઉત્પત્તિમાં કારણતા માનવી જોઇએ આથી વિભાગે કરીને પરમાણુંની ઉત્પત્તિ પણ અર્થેથી સિધ્ધ થઇ ગઇ અને સંમતી શાસ્ત્રમાં પણ એજ રીતે સૂચિત કરેલું છે જેમ "કોઇ કોઇ તો દ્રવ્યાંતરના સંયોગથીજ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ માને છે અને તર્કમાં કુશળ વિદ્વાન તો વિભાગથી પણ દ્રવ્યની ઉત્પ-તી ચાહે છે કેમકે અણું તથા દ્વયણુક દ્રવ્યોથી પણ અણુ દ્રવ્યમાં ઉત્પ-તી માની લીધેલી છે તેથી કરી ને દ્વી પ્રદેશ અણુ સ્કંધના વિભાગથી અણુ પ્રમાણુ દ્રવ્યની ઉત્પ-તી આણુજન્ય, અણુ થઇ શકે છે આથી એવો અર્થ સ-મજવાનો છે કે જેમ પરમાણુની ઉત્પત્તિથી અર્થાત દ્વીપ્રદેશ સ્કધના વિભાગથી જન્ય છે તેજ પ્રમાણે જે સંયોગથી સ્કંધ સિદ્ધ નથી થતો તેવા જે ધર્માસ્તીકાયાદીકના અને જીવ તથા પુદ્ગલના સંયોગ છે અને તે દ્વારા જે સંયુકત દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ છે તે અસંયુકત અવસ્થાના વિનાશ પુર્વક છે તથા ઋજુ સુત્ર નયને અભીમત જે ક્ષણીક પર્યાય પ્રથમ દ્વીતીય સમયઆદીના વ્યવહારનું કારણ છે તે દ્વારા જે ઉત્પાદ છે તે સર્વ એકત્વ ઉત્પાદ સમજવો જોઇએ. (૨૧)

(હવે તેમા વિવાદ નથી તે કહેછે)

વિણ ખંધ હેતુ સંયોગ જે,
પર સંયોગે ઉત્પાદરે
વલીજે ક્ષિણક્ષિણ પર્યાયથી
તે એકત્વજ અવિવાદરે–જીન ॥૨૨॥

ભાવાર્થ—સ્કંધ હેતુ વિના જે સંયોગ છે, પરના સંયોગથી જે ઉત્પાદ છે તથા ક્ષણિક પર્યાયથી જે ઉત્પાદ છે તે એકત્વ ઉત્પાદ અવિવાદ પણે છે (૨૨)

વિવેચન—જેમ પરમાણુનો ઉત્પાદ એકત્વજ છે તેમજ જેના સંયોગે બંધ થાય નહિ એવો જે ધર્માસ્તિકાયાદિકનો જીવ પુદગલાદીકનો સંયોગ તે દ્વારા જે ઉત્પાદછે અને પ્રથમ દ્વિતીય સમયાદી દ્રવ્ય વ્યવહારનુ કારણ જે ક્ષણિક પર્યાય છે તે દ્વારા જે ઉત્પાદ છે તે સર્વ અવિવાદ પણે એકત્વ ઉત્પાદ જાણવો જોઇએ (૨૨)

(વળી પણ ઉત્પાદનાજ ભેદ કહેછે)

પર પ્રત્યય ધર્માદિક તણો

નિયમે ભાસ્યો ઉત્પાદરે
નિજ પ્રત્યય પણ તેહિજ કહો
જાણી અંતરંગ નયવાદરે--જીન ॥૨૩॥

ભાવાર્થ—ધર્માસ્તિકાય આદીની ઉત્પત્તિ પર પ્રત્યયથી થાયછે અને આંતરિક નયવાદને જાણવાથીતો નિજ પ્રત્યયથી પણ થાય છે. (૨૩)

વિવેચન—ધર્માસ્તિકાય આદીનો ઉત્પાદ પર પ્રત્યયથી થાયછે અને અંતરંગ નય યોજનાને સમજવામાં આવેતો નિજ પ્રત્યયથી પણ થાય છે ભાવાર્થ એજછે કે ધર્માસ્તિ કાય આદિની ઉત્પત્તિ નિશ્ચય પુર્વક પર પ્રત્યયથીજ થાયછે એટલે તેના આધારભૂત ગમના ગમનની ક્રીયા જે જીવ પુદ્‌ગલમાં છે તે જીવ પુદ્‌ગલના નિમિ-તથી થાય છે એ પ્રમાણે કથન છે તથા જે ઉભય (પોતાના અને પર પ્રત્યય) થી ઉત્પન્ન થાય છે, તે એકથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે આ વાક્યાનુસાર ધર્માસ્તીકાયા-દીકના ઉત્પાદથી નિજ પ્રત્યયથી ઉત્પાદ પણ કહે-વાય છે કેમકે “ આકાશાસ્તિકાય, ધર્માસ્તીકાય, અને અધર્માસ્તીકાય એ ત્રણેનો નિશ્ચયથી પર પ્રત્યયથી

ઉત્પાદ છે" આ પ્રમાણે સમતિ ગ્રથમા કહ્યુ છે માટે ધર્માસ્તીકાયાદીનો ઉત્પાદ નિશ્ચયે કરીને પર પ્રત્યયથીજ છે અને તે પણ તેમની આધાર ભુત ગતી આદિમા પરીણુત જીવ પુદગલાદીના નિમિત્તથી છે અને જે ઉભય જનિત છે તે એક જનિત પણ થાય છે અને તેની જે નિજ પ્રત્યયતા કહેલી છે તે અતર નય વાદથી કહેલી છે એમ ભાવના સમજવી જોઇએ (૨૩)

(હવે નાશનુ સ્વરૂપ કહે છે)

દ્વિવિધ નાશ પણ જાણીયે
એક રૂપાતર પરિણામ રે
અર્થાતર ગમનભાવગમનવલી
બીજો પ્રકાર અભિગામરે—જીન ॥ ૨૪॥

ભાવાર્થ—નાશ પણ બે પ્રકારે છે (૧) રૂપાતર વિગોચર છે અને (૨) અર્થાતર ગમન નામનો ભેદ છે (૨૪)

વિવેચન—વ્યય પણ બે પ્રકારનો જાણવો જોઇએ, તેમા પહેલો ભેદ રૂપાતર વિગોચર અર્થાત એક રૂપથી રૂપાતર પ-

રીણામ છે અને બીજો અર્થાંતર ગતીરૂપ છે અર્થાત એક પદાર્થ માંથી બીજો પદાર્થ થઇ જાય છે એટલે તાત્પર્ય એવું છે "એક પદાર્થથી અન્ય પદાર્થતામાં ગમન થઇ જાય છે તે પ રીણામ છે અને સર્વથા વિદ્યમાનતા અથવા નાશ થવો એ પરીણામનું સ્વરૂપ પરીણામને જાણુવાંવાળાને ઇષ્ઠ નથી સત પર્યાય થી નાશ અને અવિદ્યમાન પર્યાયથી ઉત્પાદ જે છે તે પર્યાયાર્થીક નયની વિવક્ષાથી દ્રવ્યોનું પરીણામ કહેલું છે" આ પ્રમાણે સંમતિ અને પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિનું વચન છે એનો અભીપ્રાય એવો છે કે જે સત્ પર્યાય કથંચીત્ રૂપાંતરને પામી જાયછે અને સર્વથા નષ્ટ નથી થતાં તે દ્રવ્યાર્થિક નયનું પરીણામ કહેલું છે આ અભીપ્રાયના વિચારવાળાના મતમાં એકતો રૂપાંતર પરીણામ વિનાશ છે અને એક અર્થાંતર ગમન વિનાશ છે આ પ્રમાણે વ્યયના પણ બે ભેદ થાય છે (૨૪)

(વળી બે પ્રકારના નાશનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે)

અંધારાને ઉદ્યોતતા
રૂપાંતરને પરિણામ રે

અણુને અણુ અંત સક્રમે
અર્થાંતર ગતિનો ઠામગે-જીન ॥૨૫॥

ભાવાર્થ—અંધકારનુ જે ઉદ્યે તમા રૂપાતર પણે સક્રમણ છે તે પરિણામ રૂપ નાશ છે અને અણુથી જે અન્ય અણની સાથે સચોગ થાય છે અર્થાત અણુથી જે દ્વયણુક સ્કંધની પ્રાપ્તી છે તે અર્થાંતર ગતીનો નાશ છે (૨૫)

વિવેચન—નાશમા અંધકાર રૂપ દ્રવ્યનુ તેજો રુપ દ્રવ્યમા જે પરિવર્તન છે તેને રુપાંતર પરિણામ રૂપ નાશ સમજવો જોઇએ અને એક પરમાણુનો બીજા પરમાણુ સાથે જે સચોગ છે અર્વાત્ દ્વિપ્રદેશાદિ ભાવનો અનુભવ કરતા પુર્વ પરમાણુત્વ રૂપનો નાશ થઈ જાય છે તે કારણથી અર્થાંતર ગમન થયુ અર્થાત્ અણુ પર્યાયથી સ્કંધ પાર્યાય ઉત્પન્ન થયો તેથી કરીને અવાંતર ગતી રૂપ નાશનુ સ્થિરતા પણ થાય છે ભાવાર્થ એવો છે કે જ્યા આકાર છે ત્યા તે આકારના પરક પરમાણુના સમૂહથી ઉત્પન્ન થએલુ જે ઘોર અંધારૂ છે અને પછી તેજ જગ્યાએ જે પ્રકાશના પરમાણુનો સચાર થાયછે ત્યારે અંધકારના પરમાણુ તથા પરમાણુનુ સ્થાન દૂર થયુ અને તે અંધકારના પરમાણુ

તે તેજના પરમાણુમાં મળી ગયા, આનેજ રૂપાંતરસં ક્રમણ કહે છે અથવા રૂપાંતર વિગોચર નાશ કહે છે. અને અવયવ રૂપ પરમાણુનો અવયવી રૂપ સ્કંધ રૂપમાં જે સંક્રમ છે તેથી જે અર્થાંતરનો ઉદ્દભવ છે તેથી તો અર્થાંતરઃ ગતી રૂપ નાશનો દ્વિતીય ભેદ સિધ્ધ થાય છે (૨૫)

(વળી પણ તેજ કહે છે)

અણુને છે યદ્યપિ ખંધતા
રૂપાંતર અણુ સંબંધરે
સંયોગ વિભાગાદિક થકી
તો એણે એ ભેદ પ્રબંધરે--જીન ॥૨૬॥

ભાવાર્થ--જો કે અણુને અણુ સંબધે સ્કંધપણું છે તે રૂપાંતર પરીણામજ છે તોપણ સંયોગ અને વિભાગથીજ ભેદનો પ્રબંધ થાય કે છે (૨૬)

વિવેચન-- જો કે એક પરમાણુથી અન્ય પરમાણુના સંબંધના લીધે અણુસંબંધ સ્કંધતા છે તોપણ સંયોગ અને વિભાગથી અર્થાત 'દ્રવ્યના' ઉત્પાદ અને નાશ રૂપ જે બે પ્રકાર

છે તેથીજ દ્રવ્યના નાશના બે પ્રકાર સમજવા જોઈએ કેમકે દ્રવ્યના ઉત્પાદ રૂપ વિભાગથી પર્યાયનો ઉત્પાદ રૂપ વિભાગ થાય છે તેવીજ રીતે દ્રવ્યના નાશ રૂપ વિભાગથી પર્યાયના નાશ રૂપ વિભાગ થાય છે તેથી કરીને સમુદય વિભાગ અને અર્થાતર ગમન એવા બેજ વ્યવહારમા ગણાય છે તેમા તંતુ પર્યાયના અંત સુધી જે પટનો નાશછે તે પ્રથમ સમુદય વિભાગ છે અને ઘટની ઉત્પત્તિ સુધીજે મૃત્તિકા પિંડ આદિનો નાશ થાયછે તે બીજો અર્થાતરગમન છે અને સંમતિમા કહ્યુ પણછે કે આ રીતે નાશ પણ સમુદયજનિત અને મિશ્ર એમ બે પ્રકારેછે માટે સમુદય વિભાગ તથા અર્થાતર ગમન એમ બે પ્રકારનો નાશ (વ્યય) થાયછે આ પ્રમાણે સંયોગ વિભાગ એ બંનેથી ભેદ ની કલ્પના સમજવી જોઈએ (૧૯)

(હવે ધ્રુવપણાનુ કથન કરેછે)

ધ્રુવ ભાવ ધુલ ન તજુમુગનો
પર્યાય સમગ અનુમાગ રે
સ અદ્દનો ભેદ ત્રિકાળનો
નિજ દ્રવ્ય જાતિ નિરધારરે જન ॥૨૦॥

ભાવાર્થ—સ્થૂલ ઋજૂ સૂત્રનયનો સમય અનુસાર પર્યાય છે અને સંગ્રહ નયનો નિજ દ્રવ્ય જાતિથી ત્રિકાલાત્મક ધ્રુવ છે. (૨૭)

વિવેચન—સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એ બે પ્રકારનો ઋજુ સૂત્ર નય છે તેમાં સ્થુલ ઋજુ સૂત્ર નયના મતથી સમય પ્રમાણ જે મનુષ્ય આદીક પર્યાય છે તે ધ્રુવ સ્વભાવ છે ભાવાર્થ એવો છે કે પ્રથમ જે સ્થૂલ ઋજુ સૂત્ર નય છે તેને અનુસરીને મનુષ્ય આદી પર્યાયનો જે સમય છે તેટલા પ્રમાણમાં ધ્રુવ છે જેમ કોઇ જીવ મનુષ્ય પર્યાયમાં પચ્રાસ વર્ષ રહયો તો સ્થૂલ રુજુ સુત્રના મતમાં મનુષ્ય પર્યાયના પચાસ વર્ષજ ધ્રોવ્ય છે અને બીજા સંગ્રહ નયને સંમતનિજ દ્રવ્ય જાતીથી ત્રિકાળમાં વ્યાપક ધ્રોવ્યજાણવું જોઈએ અને આત્મ દ્રવ્યથી ગુણ અને પર્યાયમાં આત્મ દ્રવ્ય સમાનાધીકરણતાનો અંત્યાનુગમછે તેજ ધ્રોવ્ય છે પુદગલ દ્રવ્યથી ગુણ અને પર્યાયમાં પુદગલ દ્રવ્યનો અનુગમછે તેજ દ્રવ્ય છે આ રીતે પોત પોતાની જાતિથી ધ્રોવ્યનો નિશ્ચય સમજવો જોઇએ અર્થાત આત્મ દ્રવ્યના ગુણ પર્યાયમાં આત્મ દ્રવ્યનું અને પુદગલ દ્રવ્યના પર્યાયમાં પુદગલ દ્રવ્યનું ધ્રોવ્યપણું રહેશે અને તેની અનંતર જાતિમાં પણ એજ વ્યવસ્થા સમજવી

જોઈએ જેમ મૃત્તિકા દ્રવ્યનું ધ્રોવ્યપણું -હેછે (૨૭)

સવી અર્થ સમયમા ભાષીયા
એમ ત્રિવિધ લક્ષણ ગીલરે
જે ભાવે એહની ભાવના
તે પાવે સુખ જસ લીલરે-ઉનાા૨૮ાા

ભાવાર્થ—એ રીતે સિદ્ધાતમા સર્વ અર્થ ત્રિવિધ પ્રકારે તત્‌નિવ તત્‌સ્વભાવ ઉત્પાદ વ્યયઅને ધ્રૌવ્ય રૂપે ભાખ્યા છે માટે જે પુરુષ એ નાન લક્ષણ સ્વભાવની ભાવના ભાવે તે સુખ અને જશની લીલાને પામે (૨૮)

વિવેચન—ધર્મા સ્તિકાય, અધર્મા સ્તિકાય આકાશ, કાળ, પુદ્‌ગલ અને જીવ એ ષટ્ દ્રવ્ય જે નિરતર પરિણામના ભાગી અને શક્તિ યુક્ત છે તેને યથાર્થ તત્વવેત્તા શ્રી તીર્થંકરોએ સિદ્ધાતમા પુર્વોક્ત ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય સ્વરૂપ ત્રણ લક્ષણથી વિરાજમાન વર્ણન કર્યા છે ભાવાર્થ એવો છે કે જૈન સિદ્ધાન્તમા સપુર્ણ પદાર્થ અનેક પ્રકાર ત્રિવિધ લક્ષણ સહિત કહી પ્રકાશ્યો છે અને દરેક પદાર્થો ઉત્પાદ વ્યય ધ્રૌવ્ય રૂપ ત્રણ ભાવવા સ્વભાવના પાર્ટલે છે તેથી કરીને જે

ભવ્ય જીવો ષટ્ દ્રવ્યને ત્રિવિધ લક્ષણની ભાવનાથી સમ્યક્ પ્રકારે સમજીને એની ભાવના ભાવશે તો તે ઉત્તમ એવું મોક્ષનું સુખ અને જગતમાં જશ કીર્તીને પામશે. (૨૮)

ઢાળ દશમી.

આજ ના હેજોરે દિસે નાહલો—એ દેશી

ભિન્ન અભિન્ન તિવિહ તિય લક્ષણે
ભાષિયો ઇમ મેં અત્થરે
ભેદ દ્રવ્ય ગુણ પજજવના હવે
ભાષીજે પરમત્થ—॥ ૧ ॥

સમકીત શુધ્ધો રે ઇણીપરે આદરો
સમકિત વિણ સવિ ધંધ
સમકિત વિણ જેરે હઠ મારગે પડ્યા
તે સવી જાતી રે અંધ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—એ રીતે ભિન્ન, અભિન્ન અને ત્રિવિધ તિય લક્ષણ યુક્ત ગુણ પર્યાયાદિ અર્થનું નિરૂપણ કરીને હવે

દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયના પરમાર્થે જે ભેદ છે તે કહું છુ માટે શુદ્ધ સમ્યકત્વનો આ રીતે આદર કરો કારણ કે સમકિત વગરની સઘળી ક્રિયા કલેશ રૂપ જાણવી અને સમકીત વિના ધર્મ રૂપમાર્ગમા હઠવાદથી પડ્યા છે તે સવ જાતી અંધ જેવા છે (૨)

વિવેચન—દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય કથંચિત્ ભિન્ન છે અભિન્ન પણ છે અને તે ત્રિવિધ લક્ષણ યુકત છે એ પ્રકારે વિસ્તારીને આગળ ની ઢાળમા કહ્યુ હવે દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયના જે પરમાર્થ ભેદ છે એટલે જે સ્વભાવથી દ્રવ્ય આદિના ભેદ છે તેને કહે છે તે સમજીને શુદ્ધ સમ્યકત્વ પાળવા થવુ જોઈએ કારણ કે સમ્યકત્વ તો દયા દાન અને ક્રિયા સર્વનુ મુળ કારણ છે તે સમ્યક દર્શન વિના ધર્મ રૂપ માર્ગમા પ્રવૃત થએલા પુરૂષ જન્માધની પેઠે ઘણુ દુ ખ પામે છે દ્રવ્ય આદિના જ્ઞાનથીજ નિશ્ચય સમ્યકત્વ કહેલ છે જીવ આદિ નવ પદાર્થને જાણવા વાળા છે તેને સમ્યક્ દરશન થાય છે વળી એમ પણ કહ્યુ છે કે સમ્યકત્વ સહિત થોડીપણ ક્રિયા સફળ થાય છે અને સમકિત વગરની ક્રિયા મોક્ષ રૂપ ફળને આપવાવાળી થતી નથી. તેથી કરીને સમ્યકત્વ વગર ધર્મ માર્ગમા પ્રવૃત્ત થયેલો મનુષ્ય જાતીઅંધ પુરૂષના જેવુ દુ ખ પામે છે અર્થાત હઠવાદને લીધે

તત્વથી તેઓ દૂર રહે છે માટે દ્રવ્ય ગુણ તથા પર્યાયને જાણવાથી જે શુદ્ધ સમ્યકત્વ થાય છે તેનો આદર કરવો જોઈએ અર્થાત દ્રવ્યાદિકના જ્ઞાનથી સમ્યકત્વને શુદ્ધ કરીને તેને ગ્રહણ કરવું જોઇએ. (૨)

(હવે ષટ્ દ્રવ્યના નામ કહે છે)

ધર્મ અધર્મહ ગગન સમય વલી
પુદ્દગલ જીવજ એહ
ષટ્ દ્રવ્ય કહ્યાંરે શ્રીજીન શાશને
જાસન આદિન છેહ—સમ ॥૩॥

ભાવાર્થ-ધર્મ અધર્મ આકાશ કાળ પુદ્ગલ અને જીવ એ ષટ્ દ્રવ્ય જીન શાશનમાં કહેલા છે જેની આદિ કે અંત નથી. (૩)

વિવેચન—ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય કાળ, પુદ્દગલ અને જીવ એ છ પદાર્થ શ્રી જીન શાશનને વિષે શ્રી વીતરાગ દેવે કહેલા છે તે છ પદાર્થની આદિ પણ નથી અને અંત પણ નથી. આ પદાર્થમાંથી કાળ દ્રવ્ય સિવાય બાકી પાંચ દ્રવ્ય અસ્તિકાય છે; અસ્તિ

પ્રદેશનુ નામ છે એટલે પ્રદેશથી જે કહી શકા । તે અસ્તિકાય કહેવાય છે હવે કાળની અસ્તિકાયતા કેમ નથી તે વિષે કહે છે કે કાળ અપ્રદેશી છે કેમકે એક સમય બીજા સમયથી ભેદને પ્રાપ્ત થતો નથી તેવીજ રીતે ઘટીકા આદિનો પણ ભેદ થતો નથી અને ધર્મ અધર્મ તથા આકાશ , એ ત્રણે એક એક છે અને કાળ પુદ્ગલ તથા જીવ એ ત્રણે અનત છે, જીવના સિવાય બધા કર્તા છે ઇત્યાદિ સાધર્મ્ય, વૈધમ્ય આદિ ભેદોને જાણવા માટે પ્રશમરતી ગ્રથ વાચવો જોઇએ છએ દ્રવ્યના સમસ્ત ભેદ પરિણામિત્વ, જીવત્વ, મુર્ત્તત્વ, સપ્રદેશત્વ, એકત્વ, ક્ષેત્રત્વ, ક્રિયાવત્વ, નિત્યત્વ, કારણુવત્વ, કર્તૃત્વ, સર્વ ગતત્વ અસર્વતત્વ અને પ્રદેશતત્વ છે, આ ભેદોમાથી સાધર્મ્ય વૈધર્મ્યનુ જ્ઞાન કરવુ જોઇએ એટલે જે ધર્મજીવ અને પુદગલમા એકપણે હોય તેમા તો જીવ પુદગલનુ સાધર્મ્યપણુ છે અને જે ભિન્ન ભિન્ન છે તેમા તો વૈધર્મ્ય છે એમ સમજવુ જોઇએ (૩)

(હવે ધર્માસ્તિકાયનુ લક્ષણ કહે છે)

ગતિ પરિણામરે પુદ્ગલ જીવને
ઝષને જલ જેમ હોય

તાસ અપેક્ષારે કારણ લોકમાં
ધરમ દ્રવ્ય છેરે સોય—સમ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—લોકમાં અપેક્ષા કારણથી પુદગલ તથા જીવને ગતી આપવાનો જેનોપરિણામી સ્વભાવ છે તે ધર્માસ્તિકાય છે જેમ માછલાને સદા ગતી પરિણામી જલ છે (૪)

વિવેચન—જીવ તથા પુદ્ગલને ગતી આપવામાં ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય પરીણામ રૂપ અર્થાત સહાયક છે. કારણ કે તે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય ચોદરાજ લોકમાં રજુ પ્રમાણ જે આકાશ ખંડ છે તેમાં અપેક્ષા કારણ છે અને ગમન કરાવવાના વ્યાપારથી રહિત અધિકરણ સ્વરૂપ કારણ છે. જેમકે જલ છે તે માછલાને ગતિ પરણામી છે કારણકે ગમના ગમનમાં અપેક્ષા કારણ છે તેજ રીતે ગમનમાં પરિણત જીવ પુદ્ગલને ધર્મ દ્રવ્ય પણ અપેક્ષા કારણ છે ભાવાર્થ એવો છે કે મત્સ્ય સ્થળમાં પોતાની ગતિ કરવા જતાં વ્યાકુળ થાય છે તેથી સ્થળમાં ગતિ કરવાની તેની ઇચ્છા થતી નથી કદાચ કોઇ એમ કહે કે મત્સ્ય સ્થળમાં ગમન નથી કરતું તે જળના અભાવને લીધે છે ગર્તામાં જળને જે અપેક્ષા કારણ માનો છો તે પ્રમાણભુત નથી. આવી શંકા કરનારને એવો ઉત્તર છે કે અન્વય

અને વ્યતિરેકથી લોકમા જે પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર છે તેથી તે જગમા ગમનની કારણુતા સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ જેના હોવા થી કાર્ય થાય અને જેના અભાવે કાર્ય ન થાય તે અન્વય વ્યતિરેક છે અને જેમા અન્વય વ્યતિરેક ઘટી જાય તેજ લોકમા કારણુ મનાય છે તેજ પ્રસિદ્ધ વ્યવહારથી જળ પણ મત્સ્યની ગતિમા કારણુ રૂપ છે.

(હવે અધર્માસ્તિકાયનુ લક્ષણુ કહે છે)

થિતિપરીણામીરે પુદ્દગલ જીવની
થિતિનો હેતુ અધર્મ
સવિ સાધારણ ગતિ થતિ હેતુતા
હોય દ્રવ્યનોરે ધર્મ—સમ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—જીવ તથા પુદ્ગલની પરીણામી સ્થિતિનો હેતુ અધર્માસ્તિકાય છે અને આ ગતિ તથા સ્થિતિ હેતુતા રૂપ સર્વ સાધારણ ધર્મ બંને દ્રવ્યે ધર્મ અને અધર્મમા છે (૫)

વિવેચન— જીવ તથા પુદગલની સ્થિતિ પરીણામી અર્થાત્ અપેક્ષા કારણુ અને સ્થિતિનો હેતુ અધર્મ દ્રવ્ય છે. ગતિ અને સ્થિતિમા પરિણત જે ધર્મ તે ગત્યાદિ કહેવાય છે

એવો સમસ્તમાં સાધારણ ધર્મ એજ દ્રવ્યમાં છે અન્ય દ્રવ્યો માં નથી. અર્થાત્ ધર્મ દ્રવ્ય સિવાય બીજા કોઇપણ દ્રવ્યમાં ગતિ નથી અને અધર્મ સિવાય બીજા કોઇપણ દ્રવ્યમાં સ્થિતિ સ્વભાવ નથી. આથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે ગતિ તથા સ્થિતિમાં પરિણત જે સર્વ દ્રવ્ય છે તેમાં એક એક દ્રવ્યની લઘુતાથી જે કારણતા સિદ્ધ થાય છે તે કારણપણું આ એજ દ્રવ્યમાં છે આથી કરીને મત્સ્યાદિના ગમનનું જે અપેક્ષા કારણપણું જલ દ્રવ્યમાં છે ત્યાં ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યના લક્ષણની અતિ વ્યાપ્તિ ન થઇ કારણકે ત્યાં પણ ધર્મ દ્રવ્યાદિ ગતિ આદિમાં કારણ છે એજ તાત્પર્ય છે (૫)

(હવે ધર્માસ્તિકાયને વિષે પ્રમાણ કહેછે)

સહજે ઉર્ધ્વગતિ ગામી મુકતને
વિના ધર્મ પ્રતિબંધ
ગગને અનંતેરે કહીએ નવિટલે
ફિરવારસનોરે ધંધ—સમ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—સ્વાભાવીક પણે ઉર્ધ્વ ગમન કરવા વાળા મોક્ષના જીવને ધર્માસ્તિકાયના પ્રતિબંધ વગર અનંત

આકાશનુ પરિભ્રમણ કરવા છતા કદી ફરવાના રસનો ધધ થશેનહિ (૬)

વિવેચન—સહજ સ્વભાવે ઊર્ધ્વ ગમન કરનારા સિદ્ધના જીવને જો ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યનો પ્રતિબધ ન હોય તો લોકા લોકમા વ્યાપિ રહેલા આકાશમા એક સમયમા લોકના અત સુધી જવા વાળા સિદ્ધના જીવને ઉર્ધ્વ ગમન રૂપ ગતિની નિવૃતિ કોઈ વખતે ન થાય કારણ કે અનત આકાશ પ્રમાણ લોકાકાશ છે અને તે લોકાકાશનેજ જો ગમનનું કારણ માને તો ઘટ આદિમા ફક વિશિષ્ટ જે આકાશ છે તે હેતુ થઇ જાય તેથી કરીને લોકાકાશને ગતિમા કારણ માનવુ અયુકત છે કારણ કે ધર્માસ્તિકાય વિશિષ્ટ જે આકાશ છે તેજ લોકાકાશ છે તાત્પર્ય એવુ છે કે ગતિ હેતુના ધર્મ દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે અને તે ગતિ હેતુતાથી યુકત જે આકાશ છે તેની લોકાકાશ એવી કલ્પના કરવામા આવી છે તેથી તે કલ્પિત લોકાકાશમાં ધર્મ દ્રવ્યના સ્વભાવની કલ્પના અયોગ્ય છે તેથી કરીને ધર્માસ્તિકાયને ગતિનોહેતુ અવશ્ય પ્રમાણ રૂપ માનવો જોઇએ અને ધર્મ દ્રવ્ય પુદ્ગલ તથા જીવોને ગમન કરાવવા

રૂપ સ્વભાવના ધારક છે ઇત્યાદિ જે સિદ્ધાંત છે તે પ્રમાણે વિચારવા યોગ્ય છે (૬)

(હવે અધર્માસ્તિકાયના વિષયમાં પ્રમાણ કહે છે.)

જો થિતિ હેતુ અધર્મ ન ભાષીયે
તો નિત્ય થિતિ કોઇ ઠાણ
ગતિ વિણ હોવેરે પુદગલ જંતુની
સંભાલો જીન વાણ—સમ ॥ ૭॥

ભાવાર્થ—જો સ્થિતિના હેતુ રૂપ અધર્મ દ્રવ્ય ન કહિએ તો જીવ અને પુદગલની કોઇ એકજ સ્થળે સ્થિતિ થઈ જાય અને પુદગલ તથા જીવની ગતિજ બંધજ થઈ જાય માટે જીનેશ્વર પ્રભુની વાણીને યાદ કરો (૭)

વિવેચન—જો જીવ અને પુદગલની સ્થિતિનું કારણ અધર્મ દ્રવ્ય નહિ માનો તો સર્વ જગ્યાએ વિશ્વાસ પુર્વક જીવ અને પુદગલની સ્થિતિજ સિદ્ધ થશે કોઇ પણ ઠેકાણે ગતી થઈ શકશે નહિં તાત્પર્ય એવું છે કે સર્વ જીવ તથા પુદગલના સંબંધમાં સાધારણ રૂપથી સ્થિતિ હેતુ ભુત અધર્મ દ્રવ્યને નથી કહેતા પરંતુ ધર્માસ્તિકાયના અભાવ પ્રયુકત

જે ગતિનો અભાવછે તેથી અલોકમા અભાવછે એમ કહેવાયછે તો તમારા મત પ્રમાણે અલાકોકાશમા પણ કોઈ પણ સ્થાનમાં ગતિ વિના પુદગલ અને જીવ દ્રવ્યની નિત્ય સ્થિતિ માન્ય કરવી પડશે ધર્મ દ્રવ્ય નહિ હોવાથી અલોકમા ગતિ નથી થતી એમ કહેશો તો અન્વય વ્યતિરેકથી જેમ ધર્મ દ્રવ્યને ગતિમા કારણતા છે તેમજ સ્થિતિમા અધર્મ દ્રવ્ય કારણ રૂપ માનવુ જોઇશે માટે ગતિની સ્થિતિ એક સ્વતત્ર પર્યાય છે અને તેનુ કારણ અધર્મ દ્રવ્યછે પરંતુ ગતીના અભાવે સ્થિતિ અને ધર્મના અભાવે અધર્મ એ કારણ રૂપ નથી જેમ ગુરૂત્વ લઘુત્વ એક એકના અભાવ રૂપછે તેમજ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય પણ ભાવ રૂપ છે કેમકે એકનુ કાર્ય ગતી છે અને બીજાનુ કાર્ય સ્થિતિ છે માટે શ્રી જીનદેવની વાણીથી તત્ત્વને ગ્રહણ કરીને ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ બને દ્રવ્ય ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવ વાળાછે એમ સમજવુ જોઈએ (૭)

(હવે આકાશ દ્રવ્યનુ લક્ષણ કહે છે)

સર્વ દ્રવ્યનેરે જે દીએ સર્વદા
સાધારણ અવકાશ

લોક અલોક પ્રકારે ભાષોઓ
તેહ દ્રવ્ય આકાશ—સમ ॥૮॥

ભાવાર્થ–સર્વ દ્રવ્યને જે હમેશા સાધારણ રૂપથી અવકાશ આપે તે આકાશ દ્રવ્ય કહેવાય છે અને તે લોક તથા અલોક એ બે નામથી કહેલો છે. (૮)

વિવેચન—જે સર્વ દ્રવ્યને સાધારણ રૂપથી અવકાશ આપે છે તે આકાશ દ્રવ્ય કહેવાય છે. જેમ પક્ષિયોને આધાર રૂપ આકાશ છે તેમ સર્વ દ્રવ્યને એક આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યજ આધારરૂપ કહેલા છે. જો કે આ વ્યવહાર નય ભેદથી થાય છે તો પણ તે તે દેશમાં અનુગત જે એક આકાશ છે તેની આજ વ્યવહારથી સિદ્ધિ થાય છે અને તે તે પ્રદેશોમાં ઉર્દ્ધ દેશાવચ્છેદથી મુર્તીપણાના અભાવ આદીથી અવકાશ દાતૃત્વ રૂપથી આકાશના વ્યવહારની ઉત્પત્તિ થાય છે આ પ્રમાણે શ્રી વર્દ્ધમાન સ્વામિનું જે વચન છે તે અયુક્ત નથી કારણ કે આકાશ શુન્ય રૂપપણાથી પ્રતીતિ છે અને હમેશા અનુભવમાં આવતા સંપુર્ણ દ્રવ્યનાં આધારપણાનો તે અંશ છે તેનો નાશ થવાનો પ્રસંગ છે અને જ્યાં સુધી ગતિનું સંધાન છે ત્યાં સુધી પણ લોક વ્યવહારથી આકાશદેશ પ્રતિસંધ

ચોકત વ્યવહાર છે અને લોકાકાશ તથા અલોકાકાશ એ સંદથી બે પ્રકારનાકહેલા છે કેમકે એવુ સૂત્ર છે કે દુવિહે આગાસે પન્નત્તે લોગાગાસેય અલોગાગાસેય (૮)

(વળી પણ આકાશ દ્રવ્યનો વિચાર કહે છે)

ધર્માદિકસુરે સયુકત લોક છે
તાસ વિયોગ અલોક
તે નિર વધિ છેરે અવધિ અભાવને
વલગી લાગેરે ફોક—સમ ॥ ૯॥

ભાવાર્થ—ધર્માદિ દ્રવ્ય સહિત જે આકાશ છે તે લોકાકાશ છે અને જે ધર્મ આદિ દ્રવ્યથી શૂન્ય છે તે અલોકાકાશ છે અને તે પોતેજ અવાધ રહિત છે તેનો અત માનવો ફોકટ છે (૯)

વિવેચન—ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યથી જે સયુકત છે તે લોકાકાશ છે અને તેથી જે અસયુકત છે તે અલોકાકાશ છે અને તે અલોક અત રહિત છે કારણ કે તે અલોકને પોતાના સ્વરૂપથી અતવાળો કહેવાતે નિરર્થક છે કોઈ શકા કરશે કે જેમ લોકાકાશનો અત છે તેમ અલોકાકાશનો પણ અત

હોવો જોઈએ, આ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે લોકાકાશતો ધર્માદિ દ્રવ્યના અધિકરણ રૂપ હોવાથી ભાવ રૂપ છે તેથી તેનો અંતતો ઘટિત થાય છે પરંતુ તે પછી ધર્માદિ દ્રવ્યથી શૂન્ય શશલાના સિંગડાની માફક જે અલોકાકાશ છે તેનો અંત કેવી રીતે માની શકાય. જે અવિદ્યમાન અલોક છે તેની મર્યાદાનું કથન કરવું એ યોગ્ય નથી. અને જો કદી આ અલોકાકાશને ભાવ સ્વરૂપ અંગીકાર કરી છ દ્રવ્ય સિવાય કોઈપણ દ્રવ્ય નથી એવા વ્યવહારથી આકાશ દેશ સ્વરૂપ જે અલોકાકાશ છે તેને સાંતતા કહેવા વાળાની બુદ્ધિનો ઘાત થાયછે. માટે અલોકાકાશને તો અનંતજ માનવો જોઈએ ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યના સામર્થ્યથી લોકાકાશ સાન્ત કહેલ છે અને તેથી તે ભાવ રૂપછે અને ધર્માદિના સદ્ભાવથી અલોકાકાશ અભાવરૂપ છે જો અલોકાકાશને સાંત માનીએ તો ધર્મ અધર્મના સામર્થ્ય યુકત છ દ્રવ્યથી ભિન્ન દ્રવ્યતાને તે પ્રાપ્ત થશે તેથી કરીને અલોકાકાશના સંબંધમાં જે અવધિ રહીતપણું કહ્યું છે તેજ બરાબર છે. તાત્પર્ય એવું છે કે જેટલા આકાશ પ્રદેશમાં ધર્મ અધર્મ વ્યાપ્ત થઈને સ્થિત છે તેટલાજ પરિમાણ સહિત આકાશ હોવું જોઈએ અને જયાં ધર્મ અધર્મ બંનેનો અભાવ છે ત્યાં આકાશનો પણ અભાવજ સમજવો

જોઇએ, અર્થાત્ અલોકાકાશ અનંત છે (૯)

(હવે કાળ દ્રવ્યનું લક્ષણ કહે છે)

વર્તણાલક્ષણ સર્વ દ્રવ્યહ તણો
પજ્જવ દ્રવ્ય ન કાલ
દ્રવ્ય અનંતનીરે દ્રવ્ય અભેદથી
ઉત્તરાધ્યયનેરે ભાલ સમ્—॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ—પરાવર્તન, જેનુ લક્ષણ છે એવુ કાળ દ્રવ્ય તે સર્વ દ્રવ્યનુ પર્યાય દ્રવ્ય માનેલુ છે અને દ્રવ્યના ભેદથી તે કાળનુ અનંત પણુ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમા વિસ્તારથી કહેલુ છે (૧૦)

વિવેચન— સર્વ દ્રવ્યોનુ વર્તના લક્ષણ કાળ છે અર્થાત્ દ્રવ્યને નવીન અને જીર્ણ કરવાવાલો કાલ છે અને તે પર્યાય દ્રવ્ય માનવામા આવ્યુ છે તે કાળના પર્યાયોમા અનાદિ કાળથી દ્રવ્યોના ઉપચારિક વ્યવહારનુ અનુસરણ કરીને કાળ દ્રવ્ય એમ કહેવાયછે માટે પર્યાય દ્વારાએ દ્રવ્યનો ભેદ હોવાથી તે કાળ દ્રવ્યની પણ અનંતતાછે કાળ દ્રવ્ય અનંતછે તે વિષે ઉત્તરાધ્યયન સુત્રમાં

કહેલું છે અને કાલ પુદગલ તથા જીવ એ છેલા ત્રણ દ્રવ્ય અનંતછે અને તે અનંત જીવ દ્રવ્યના વર્તમાન અનંત પર્યાય છે તેથી કરીને કાળ દ્રવ્યપણુ અનંત છે એવું આગમમાં કહેલું છે અને આ કાળ દ્રવ્યનું વિસ્તારથી વર્ણન પણ તેજ આગમોથી અવધારણ કરવું જોઇએ.

(જીવા જીવથી કાળ અભિન્ન છે તે બતાવે છે.)

જીવ અજીવજ સમયે તે કહ્યું
તેણે મ જુદો રે તેહ
એક વખાણેરે આચારય ઇસ્યું
ધરતાં શુભ મતિ રેહ—સમ ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ—કેટલાએક શુભ બુદ્ધિ વાળા આચાર્ય કહે છે કે કાળને જીવ અજીવ રૂપજ કહેલ છે માટે તે જુદો કેમ હોઇ શકે? (૧૧)

વિવેચન—કાળને જીવ અને અજીવ આ બંને દ્રવ્યથી ભિન્ન નથી કહેલ માટે જીવ અજીવથી તેને ભિન્ન કેમ કહો છો આ રીતે સિદ્ધાંત વિશુદ્ધ બુદ્ધિના ધારક એક આચાર્ય કહે છે, જુઓ-કે ગૌતમ સ્વામીએ એક વખતે

શ્રી મહાવીર સ્વામિને પુછયુ કે આ કાળ જીવ છે કે અજી-
વ? ત્યારે શ્રી ભગવાન્ બોલ્યા કે હે ગૌતમ ! જીવ પણુ કાળ
છે અને અજીવ પણુ કાળછે જીવ અજીવથી ભિન્ન રૂપ નથી (૧૧)

(વલી પણુ તેજ કાળ દ્રવ્ય વિષે કહે છે)

બીજા ભાસેરૂ જોઇપ ચક્રને
ચારે જે થિતિ તાસ
કાલ અપેક્ષા કારણુ દ્રવ્ય છે
પટની ભગવઈ ભાસ—સમ ॥ ૧૨

ભાવર્થ—બીજા આચાર્યો કહે છે કે સ સારમા જ્યોતિષ ચક્રના સ ચારથી જે સ્થિતિ છે તે કાળ છે અને કેટલાએક કાળને અપેક્ષા કારણુ કહે છે ભગવતીજીમા છ દ્રવ્ય છે એમ જે કહ્યુ છે તેથી તેજ સિદ્ધ થાય છે (૧૨)

વિવેચન—અન્ય આચાર્યોને એવી રાતે નિરૂપણુ કેટલુ છે કે જ્યોતિષ ચક્રના સ ચારથી જે અવસ્થા વિશેષ છે તેજ કાળ છે ગોળાકાર જ્યોતિષ ચક્ર છે તેના સ ચારથી પરત્વ અપરત્વ તથા નવીન પુરાણુ આદિરૂપ જે પદાર્થની સ્થિતિ છે તેમા અપેક્ષા કારણુ કાલ છે કારણુ કે

મનુષ્ય લોકમાં સુર્યની જે ગતિરૂપા ક્રિયા છે તેજ પદાર્થની ઉપનાયિકા છે અર્થાત સુર્યની ક્રિયા તે તે પર્યાયોમાં પદાર્થને પ્રાપ્ત કરવા વાળી છે અને આ કલ્પના જયાંસુધી દ્રવ્યનું સંચાર ક્ષેત્ર છે ત્યાં સુધી ઘટીત થાય છે. વળી ભગવતી સૂત્રમાં પણ એવું વચન છે કે

केणं भते द्रव्वा पन्नत्ता
गोयमा ६ द्रव्व पणत्ता
त जहा धमत्थिकाए
जाव अद्धा समये

હે ભગવાન્? દ્રવ્ય કેટલા છે? ભગવાને કહ્યું કે હે ગૌતમ? દ્રવ્ય છ છે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, જીવ, પુદ્ગલ અને કાળ.

આ પ્રમાણે ભગવતીજીનો પાઠ છે માટે અપેક્ષા કારણથી કાળ દ્રવ્ય કહ્યું છે (૧૨)

ધર્મ સંગ્રહણીરે એ દોય મત કહ્યા
તત્વાર્થ માંરે જાણ

અનપેક્ષિત દ્રવ્યાર્થિક નય મતે
બીજું તાસ વખાણ-સમ ॥ ૧૩ ॥

ભાવાર્થ-કાળ દ્રવ્યના સબધમા આ બંને મત ધર્મ સંગ્રહણીમા કહેલાછે અને અનપેક્ષિત દ્રવ્યાર્થિક નયના મત મા તત્વાર્થ વ્યાખ્યાનથી બીજો મત કહેલોછે (૧૨)

વિવેચન-ઉપર કહ્યા તે બંને મત શ્રી હરીભદ્ર સૂરીએ ધર્મ સંગ્રહણી પ્રથમા કહ્યા છે શ્રી સિદ્ધસેનજીએ તત્વાર્થ મા પણ એમ કહ્યુ છે કે कालश्चेत्येके કાળ પણ દ્રવ્ય છે એવુ એક આચાર્ય કહેછે આ કાળ દ્રવ્યર્થિક નયના મતથી થાય છે કેમકે આ કાળસ્યુત જે લોકવ્યવહારછેતેથી સિદ્ધછે અને અપેક્ષા રહીત છે જો એમ ન હોય તો જેમ પરાવર્તનનુ અપેક્ષા રૂપ કારણુ હોવાથી કાળ દ્રવ્યને સિદ્ધ કર્યું તેમ કાળ જે પુર્વાપરને સાધે છે તેથી ભિન્ન પરત્વ અપરત્વાદિ વ્યવહારના નિયામક હોવાથી દિશા નામક દ્રવ્યપણ સિદ્ધ થઈ જાય અને આકાશ અવગાહનને માટે છે તથા દીશા તે આકાશથી ભિન્ન નથી, જો એમ ન હોય તો કાળ તથા આકોશથી ભિન્ન દીશા રૂપ દ્રવ્યનુ ઉદાહરણ આપીએ તો કાળ આકાશ અને દીશા એ ત્રણે પૃથક દ્રવ્ય સિદ્ધ થઇ જશે. આ પ્રમાણે સિદ્ધસેનજી

કૃત નિશ્ચય દ્વાત્રિંશિકાના અર્થને વિચારીને આકાશથી દિશાનુ-કાર્ય સિદ્ધ થાય છે એમ જાણવું. અને આ પ્રકારના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરવાવાળાને કાળ દ્રવ્ય કથંચિત કાર્યજ છે અર્થાત માનવુંજ જોઇએ અને તેથી પરત્વ અપરત્વની સિદ્ધિ થશે. માટે काल्श्चेत्येके એ સૂત્ર અનપેક્ષિત દ્રવ્યાર્થિક નયના મતથીજ કહેલ છે એમ સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટીથી વિચારી લેવું જોઇએ (૧૩)

(હવે કાળ દ્રવ્યના અધીકારમાં દિગંબર મત કહે છે)

મંદ ગતે અણુ યાવત સંચરે
નહ પ્રદેશ એક ઠોર
તેહ સામયનોરે ભાજન કાલાણુ
ઇમ ભાસે કોઇ ઓર—સમ ॥૧૪॥

ભાવાર્થ—આકાશ પ્રદેશના એક સ્થાનમાં મંદ ગતિથી જેટલા પરમાણુ જેટલા સમયે સંચરે તે પર્યાયને સમય કહિયે અને તે કાળ પર્યાયનું ભાજન તે કાલાણાણુ કહેવાય એમ દિગંબર કહે છે (૧૪)

વિવેચન—આકાશ પ્રદેશના એક સ્થાનમાં જેટલા કાલમાં મંદગતિથી પરમાણુ જાય છે તેટલા સમય પ્રમાણુ જે

કાલ છે તે કાલના સ્થાનમા કાલાણુ એવો વ્યવહાર થાય છે અને એક આકાશના સ્થનમા મ દ ગમનના ધારક પરમાણુ જેટલા કાલમા જાય છે તેટલા તે કાલને પર્યાય રૂપથી સમય કહે છે અને સમય રૂપ જે કાલ છે તે પર્યાય રૂપ સમયનુ ભાજન કાલાણુ છે અને તે ક લાણુ એક આકાશના પ્રદેશમા એક છે આ પ્રમાણે જ્યારે કરીએ છીએ ત્યારે લોકાકાશના સમગ્ન પ્રદેશના સમાન કાલાણુ થાય છે અર્થાત લોકાકાશના અ સ ખ્યાત પ્રદેશ છે અને એક એક પ્રદેશમા એક એક કાલાણુ છે આ પ્રમાણે અસ ખ્યાત કાલાણુ થાય છે તેજ દ્રવ્ય સ ગ્રહમા કહ્યુ છે કે રત્નની રાશીની પેઠે કાલાણુ અસ ખ્યાત દ્રવ્ય છે (૧૮)

(આદિગ બર મતને અનુસરીને બીજા કોઇએ કહ્યુ છે તે બતાવે છે)

યોગ શાસ્ત્રનારે અ ત ર શ્લોકમા
એ પણ મત છેરે ઇઠ
લોક પ્રદેશે અણુઆ જૂજુઆ
મુખ્ય કાલે તિહા દીઠ—મમ ॥૨૫॥

ભાવાર્થ—યોગ શાસ્ત્રના અ ત ર શ્લોકમા આ દિગ બ

૨ મત પણ ઈષ્ટ છે કેમકે તે શ્લોકમાં લોક પ્રદેશે જે ભિન્ન ભિન્ન કાલાણુ સ્થિત છે તે ભિન્ન સ્થિતિ કાલ દ્રવ્યની પ્રધાનતા છે. (૧૫)

વિવેચન—યોગ શાસ્ત્રમાં એમ સાંભળ્યું છે કે લોકાકાશ ના પ્રદેશમાં જે ભિન્ન ભિન્ન કાલાણુ સ્થિત છે તે કાલાણુ કાળ દ્રવ્યની મુખ્યતાને પ્રતિપાદન કરેછે અર્થાત્ લોકપ્રદેશમાં જે ભિન્ન ભિન્ન કાલાણુછે તે કાલાણુ કાળ દ્રવ્યની મુખ્યતાનું પ્રતિપાદવ કરે અર્થાત્ લોકપ્રદેશમાંજેભિન્નભિન્ન કાલાણુછે તેજ મુખ્યકાળછેએવો વ્યવહાર છે. એક આકાશ પ્રદેશમાં એક એમ સર્વ લોકાકાશના પ્રદેશમાં જે સઘળા કાલાણુછે તે જેટલા આકાશના પ્રદેશ છે તેટલાજ છે અને પદાર્થને જે નવું અને જીર્ણ કરેછે તેજ મુખ્ય સર્વ પ્રધાન કાલ કહેલ છે. (૧૫)

(વળી પણ તેજ કાળની ચર્ચા કરેછે)

પ્રચય ઉર્ધ્વતારે એહનો સંભવે
પુર્વ અપર પર્યાય
તિર્યક પર્યય ઘટે નહિ ખત્રનો
વિણ પ્રદેશ સમુદાય સમ ॥ ૧૬॥

ભાવાર્થ—પુર્વ અને અપર એ બે પર્યાયમા કાળ દ્રવ્ય નો ઉર્દ્ધતા પ્રચય સભવે છે અને બહુના પ્રદેશ સમુદાય વિના કાળ દ્રવ્યને તિર્યક પ્રચય સભવે નહિ (૧૬)

વિવેચન— આ કાળમા દ્રવ્યના પુર્વાપર બે પર્યાયનો ઉર્દ્ધતા પ્રચય થાયછે કેમકે જેવી રીતે મુર્તિમ રૂપ દ્રવ્યના સ્થ ન, કાશ, કુશુલ આદિ પુવ અપર પર્યાય થાયછે તેવીજ રીતે આ કાળ દ્રવ્યના પણ સમય આવલી અને મુહુર્ત આદિ પુર્વ અપર પર્યાય વિદ્યમાનછે પરન્તુ બહુના પ્રદેશ સમુદાય માનના નથી માટે ધર્માસ્તિકાય આદિની પેઠે સમાન તિર્યક પ્રચયપનાનો સભવ નથી અર્થાત કાળને તિર્યક પ્રચયપણુ ન [illegible] [illegible] કારણથી કાળ દ્રવ્યને અસ્તિકાય કહેતા નથી માનતુ [illegible] પરમાણુ પુદગલની પેઠે તિર્યક પ્રચયતા નથી માટે ઉપચાર પણ કાળ દ્રવ્યને તિર્યક પ્રચયના કહેતા નથી (૧૬)

([illegible] [illegible] [illegible] પ્રતિપાદ [illegible] આપેછે)

એમ અણુગતિનીરે લેઈ હેતુના
ધર્મ દ્રવ્ય અણુ થાય
આકાશમાણુરે લઈ એકની
સમય ખમ પણુ થાય--સમ ॥ ૧૭॥

ભાવાર્થ—એવી રીતે કાલાણુને માનવાથી પરમાણુના ગમનનો હેતુ માનીને ધર્મ દ્રવ્યનો પણ અણુ સિદ્ધ થઈ જશે અને ત્યારે એક પદાર્થની સાધારણતાને ગ્રહણ કરવાથી સમય સ્કંધતા પણ સિદ્ધ થઈ જશે (૧૭)

વિવેચન—આ રીતે પરમાણુના ગમન રૂપ હેતુને ગ્રહણ કરવાથી ધર્મ દ્રવ્યના પણ અણુ થઇ શકે છે અને ત્યારે તે કોઇપણ પદાર્થની સાધારણતાને ગ્રહણ કરવાથી સમય સ્કંધતા પણ સિદ્ધ થઇ જશે માટે અણુઓના મંદ ગમન રૂપ જે કાર્ય છે તેનો હેતુ જે પર્યાય સમયં ભાજન છે તેને દ્રવ્ય સમયાણુ કલ્પના કરો છો તો મંદ અણુ ગતિમાં હેતુતા રૂપ ગુણના ધારક ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય પણ સિદ્ધ થાય છેઅને એજ રીતે અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યના અણુનો પણ સંભવ થાય. હવે કદાચિત્ એમ કહો કે સર્વ સાધારણ ગતિ હેતુતા આદિનું ગ્રહણ કરીને ધર્માસ્તિકાય આદિ એક સ્કંધ રૂપ દ્રવ્યની કલ્પના કરો છો તો દેશ પ્રદેશ આદીની કલ્પના પણ તે સ્કંધના વ્યવહારના અનુરોધથી પાછળથી કરવી પડશે અને સર્વ જીવ અજીવ દ્રવ્યમાં સાધારણ રીતે આજે વર્તના હેતુ રૂપ ગુણ છે તે ગુણને ગ્રહણ કરીને કાળ દ્રવ્યની પણ લોક પ્રમાણ કલ્પના કરવી- યુક્ત છે એમ કહેશો તો ધર્માસ્તિકાય આદિ

દ્રવ્યના અધિકારથી સાધારણ ગતિ હેતુતા આદિની ઉપસ્થિતિ છે તેવીજ કલ્પના થઇ શકે છે, અને તે છના કાલ દ્રવ્યની કલ્પના કરવા વાળાના મનમા મ દઅણુની વર્ત્તના રૂપ હેતુનીજ ઉપસ્થિતિ છે અને આ કલ્પનાના આગ્રહ સિવાય બીજુ કોઇ પણ કારણ નથી (૧૭)

(વળી પણ તેજ કહે છે)

અપ્રદેશતા રે સુત્રે અનુસરી
જો અણુ કહીયેરે તેહ
તો પર્યાય વચનથી જોડીયે
ઉપચારે સવી એહ-સમ ॥૧૮॥

ભાવાર્થ—સૂત્રમા કાળને અપ્રદેશ કહ્યો છે તેને અનુસરીને જો કાલાણુ કહીએ તો આ સર્વ ઉપચારથી પર્યાય વચનમા યોજીત થાયછે (૧૮)

વિવેચન—જો કાળને પ્રદેશ રહિત નિરૂપણ કરીને તે કલ્પિત કાળને અણુ કહોછો તો આ સવ ઉપચારથી પર્યાય વચનમા યોજીત કરવામા આવિસે જો એમ કહોકે સુત્રમા કાળ પ્રદેશ રહિત કહ્યાછે તેને અનુસરિનેજ અમે કાલાણુ કહીએતો

સંપુર્ણ જીવ અજીવ પર્યાય રૂપજ કાળ છે એમ કહેવામાં વિરોધ નથી લોકાકાશ પ્રદેશોનું પ્રમાણ કાલ છે એવું જે વચન છે ને સર્વ ઉપચારથીજ માનવા યોગ્ય છે મુખ્ય શકિત થી તો તે પર્યાય રૂપ કાળ છે એજ સૂત્ર સંમત છે માટે कालश्चेत्येके એ સૂત્રમાં एके એ પદથી કાલ સર્વ સમંત દ્રવ્ય નથી એમ સ્ફુટ થાય છે આથી પણ પ્રદેશનો અભાવ સૂત્રને અનુસરી જે કાળના અણુપણાનું કથન કરો છો ત્યારે પણ આ સર્વ ઉપચારથી પર્યાય વચન આદી સાથે યુકત કરીને ઉપચારતા પ્રાપ્ત થાય છે. વળી આકાશ આદિનો વિભાગ પણ પરમાણુ રૂપ છે કેમકે કાજળના ચુર્ણથી પુર્ણ ડાબલીની પેઠે પુદ્ગલથી ભરેલા જગતમાં એવો કોઇ પણ આકાશનો પ્રદેશ નથી કે જે પરમાણુથી ઠાંસીઠાંસીને ભરેલા ન હોય માટે તમારો હેતુ યોગ્ય નથી. (૧૮)

(હવે ઉપચારનો પ્રકાર દર્શાવે છે)

પર્યાયે જેમ ભાખ્યો દ્રવ્યનો
સંખ્યારથ ઉપચાર
અપ્રદેશતારે યોજન કારણે
તેમ અણુતાનોરે સાર—સમ ॥ ૧૯ ॥

ભાવાર્થ—જેમ પર્યાય રૂપથી કાળ દ્રવ્યની પર્યાય રૂપ તા ઉપચારથી કહિ છે તેમજ અપ્રદેશત્વ યોગથી કાળની અણુતાના વિષયમા ઉપચારજ કારણ છે (૧૯)

વિવેચન—જીન સિદ્ધાતમા દ્રવ્યતો છજ છે આ સખ્યા ની પુર્તીને માટે જેમ પર્યાય રૂપથી કાળ દ્રવ્યના વિષયમા દ્રવ્યત્વના ઉપચારની કલ્પના ભગવતિઆદિ સુત્રમા કરેલીછેતેજ રીતે સુત્રમા કાલની અપ્રદેશતાનો જે યોગ છે તેથી કાલાણુના વિષયમા પણ ઉપચાર જાણવો તાત્પર્ય એવુ છે કે સૂત્રમા કાળને પ્રદેશ રહિત કહેલ છે તેજ રીતે કાલાણુતા પણ મૂત્રાત કરેલ છે તેની યોજનાથી લોકાકાશના પ્રદેશમા સ્થિત પુદ્ગલ પરમાણુના વિષયમા પણ યોગ શાસ્ત્રાન્તર શ્લોકમા કાલાણુઓનો ઉપચાર કરેલો છે અને અનાદિ કાળથી અપ્રદેશત્વ વ્યવહારના નિયામ ક ઉપચારનિ વિષયતાથી તે કાળ મુખ્ય છે એજ કારણથી જે મનુષ્ય ક્ષેત્રમાજ રહેલા વાળુ કાળ દ્રવ્ય છે એમ કહે છે તેને પણ મનુષ્ય ક્ષેત્રાવચ્છિન્ન જે આકાશાદિ છે તેમા કાળ દ્રવ્ય ના ઉપચારનુ જ શરણ છે આ માત્ર દિગ્દર્શનરૂપ કથનજ છે (૧૯)

(હવે પુદ્ગલ તથા જીવ દ્રવ્યનુ સ્વરૂપ સંક્ષેપમા કહે છે)

વર્ણ ગધ રસ ફાસાદિક ગુણે

લખીયે પુદગલ ભેદ
સહજ ચેતનારે ગુણ વલી જાણીયે
જીવ અરૂપ અવેદ—સમ ॥ ૨૦ ॥

ભાવાર્થ—વર્ણ ગંધ રસ અને સ્પર્શાદિક ગુણોથી પુદગલના ભેદ જાણવા અને સ્વાભાવિક ચેતના ગુણવાળો રૂપ રહિત અને વેદ રહિત એવો જીવ પદાર્થ છે, (૨૦)

વિવેચન—વર્ણ ગંધ રસ અને સ્પર્શ આદિ ગુણોએ કરીને સહિત હોવાથી પુદ્ગલ દ્રવ્યના અન્ય ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યથી ભેદ જાણી શકાય છે. શ્વેત, પીળો, લીલો, રાતો અને કાળો એ પાંચ વર્ણ છે. સુગંધ તથા દુર્ગંધ એ બે ગંધ છે. તીખો કડવો કષાએલો ખાટો મીઠો અને ખારો એ છ રસ છે ઠંડો ઉષ્ણ કઠોર કોમળ હલકો ભારે ચીકણો અને લૂખો એ આઠ જાતના સ્પર્શ છે. આ સર્વ પુદગલના ભેદ છે. અને સ્વભાવથી ઉત્પન્ન જે ચેતના તેનાથી યુક્ત હોવાથી સર્વ અચેતન દ્રવ્યથી જીવ ભિન્ન છે અને વ્યવહાર નયથી રૂપ તથા વેદનોધારક છે. પરંતુ નિશ્ચયથી જીવ રૂપ રહિત અને વેદ રહિત છે કારણ કે જીવ સત્તા માત્ર નિર્ગુણ તથા વિકાર રહિત છે (૨૦)

(હુવે ઢાળ સમાપ્ત કરતા કહે છે)

એમ એ ભાષ્યારે સખેપે કરી
દ્રવ્યતણા પટ ભેદ
વિસ્તા તે તારે જાણી શ્રુતથકી
સુજશે લહો ગતખેદ—સમ ॥ ૨૧ ॥

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે સક્ષેપથી દ્રવ્યના છ ભેદ કહ્યા તેનો વિસ્તર શ્રુત સિદ્ધાતથી જાણી ખેદ રહિત થયા થકા ઉત્તમ પ્રકારના જશને પામો (૨૧)

વિવેચન—એ પ્રમાણે સૂત્રમા કહેલા છ દ્રવ્ય સક્ષેપથી કહ્યા ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ, પુદગલ અને જીવ એ છ દ્રવ્ય સિદ્ધ કર્યા આ ષદ્ દ્રવ્યનો વિસ્તાર સૂત્ર સિદ્ધાતમા ઘણો છે ત્યાથી સમજી લેનો અત્રે તો સક્ષેપ માત્રથી કહેલ છે ષદ્ દ્રવ્યનુ સ્વરૂપ જેમ જેમ વિશેષ સમજાશે તેમ તેમ ખેદ ઓછો થશે અને સુબોધ તથા સુજશની વૃદ્ધિ થઇને ઉચ્ચતા ને પ્રાપ્ત કરશો (૨૧)

ઢાળ અગ્યારમી.

સોવન ગિરિભુપંણ ત્રિસલા નંદન—એ દેશી.

હવે ભેદ ગુણના ભાષી જે
તિહાં અસ્તિતા કહિયેજી
સદ્ભુતતા વસ્તુતા જાતિ
વ્યકિત રૂપતા લહિયેજી
પરિછેદ્ય જે રૂપજી
પ્રમેયત્વ આણાગમ સુષીમ
અગુરૂ લઘુત્વ રૂપજી ॥૧॥

ભાવાર્થ—હવે ગુણના ભેદ કહે છે. (૧) અસ્તિત્વ ગુણ જેથી સદ્ભુતતાનો વ્યવહાર થાય (૨) વસ્તુત્વ ગુણ તે જાત વ્યકિતરૂપપણું સમજવું (૩) દ્રવ્યત્વ તે દ્રવ્યનો ભાવ છે (૪) પ્રમેયત્વ એટલે જે પ્રમાણથી જાણી શકાય એવો જે પ્રમાણનો વિષયતે પ્રમેયત્વ (૫) અગુરૂ લઘુત્વ ગુણ તે સૂક્ષ્મ આજ્ઞા ગ્રાહી છે. (૧)

વિવેચન—હવે મુળ ગુણોના ભેદનુ વિવરણ આઠાળમાં કહે છે મુળ ગુણ છ કહ્યા, છે તેમા (૧) અસ્તિત્વ ગુણ છે તે સત્તાથી થાય છે અને તેથી લોકમા સદભુતતાનો વ્યવહાર થાય છે (૨) વસ્તુત્વ ગુણ છે તે જાતિ વ્યકિત રૂપ છે, જાતિ સામાન્યને કહે છે, જેમકે ઘટમા ઘટત્વ વ્યકિત વિશેષનુ નામ છે, જેમ આ ઘટ દ્રવ્યથી સુવર્ણ નો છે, ક્ષેત્રથી પટણા નગરનો છે, કાળથી વસત રુતુમા ઉત્પન્ન થયો છે અને કણુ ગ્રીવ આદિ આકારનો ધારક છે આજ કારણથી અવગ્રહ નામના મતિ જ્ઞાનના પ્રથમ ભેદ રૂપ જ્ઞાનથી સર્વ સ્થાનમા સામાન્ય રૂપનુજ ભાન થાય છે અને મતિ જ્ઞાનનો ત્રીજો ભેદ જે અપાય છે તે દ્વારા વિશેષ રૂપનુ જ્ઞાન છે અને પરિપુર્ણ જ્ઞાનથી સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને રૂપ વસ્તુનુ ગ્રહણ થાય છે આ પ્રમાણે વસ્તુત્વ નામનો બીજો ગુણ છે

(૩) દ્રવ્યત્વ નામનો ગુણ છે પોતાના પર્યાયને પ્રાપ્ત થઈ જાય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે અને તે દ્રવ્યનો જે ભાવ તે દ્રવ્યત્વ કહેવાય છે દ્રવ્યનો જે ભાવ છે તે પર્યાય રૂપ આધારતાથી જાણવા યોગ્ય જાતિ વિશેષ છે દ્રવ્યત્વ એ જાતિ રૂપ છે માટે ગુણ નથી થતો એમ નૈયાયિકોની પેઠે વાસના નહિ કરવી જોઇએ કેમકે ગુણ તો સહભાવી છે અને, પર્યાય ક્રમ

ભાવી છે એમ જૈનશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે અને દ્રવ્યત્વમાં જો ગુણ માનશો તો રુપાદિની પેઠે સમાન ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ ભાગી દ્રવ્યત્વ થશે અર્થાત દ્રવ્યત્ત્વ જ્યારે ગુણ થશે ત્યારે પણ કથંચિત્ સર્વ પ્રમેયમાં અનુગત ગુણ છે અને પરંપરા સંબંધથી પ્રમાત્વરૂપ જ્ઞાનથી પણ પ્રમેયનો વ્યવહાર થાય છે માટે પ્રમેયત્વ ગુણ સ્વરૂપથી અનુગત છે એ પ્રમાણે પ્રમેયત્વ નામનો ચોથો ગુણ છે (૫) અગુરૂ લઘુત્વ—આ ગુણ ઘણો સૂક્ષ્મ છે માટે તે જીન શાસ્ત્રની આજ્ઞાથીજ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે કેમકે જીન ભગવાને કહેલા જે સૂક્ષ્મ તત્વ છે તે હેતુથી ખંડિત નથી થતા માટે સૂક્ષ્મ તત્વોને તેની આજ્ઞાથીજ માની લેવા જોઇએ કેમકે જીનેંદ્ર દેવ મિથ્યાવાદિ નથી. વળી અગુરૂ લઘુત્વ ગુણ વાણીથી અગોચર છે કેમકે 'અગુરૂ લઘુ પર્યાય રૂપ આદિ ગુણોમાં જેમ હિનતા અને અધિકતા રહે છે તેમ દ્રવ્યત્વમાં પણ રહેશે માટે જ્યાં ગુણત્વ છે ત્યાં ઉત્કર્ષ અપ-કર્ષ તો હોયજ છે એવી વ્યાપ્તિનો અભાવ હોવાથી તિરસ્કાર કરવો જોઇએ (૪) પ્રમેયત્વ પ્રત્યક્ષ આદિરૂપ પ્રમાણથી જે જાણી શકાયએવો જેપ્રમાણુનોવિષયતેનેપ્રમેયત્વગુણકહે છે તેપ્રમેય, સૂક્ષ્મ છે. વચનથી અગોચર છે' એમ કહ્યું છે માટે અગુરૂ લઘુ નામથી જે પંચમ ગુણ છે તે અગુરૂ લઘુત્વ સમજવો જોઇએ. (૧)

(હવે બીજા ગુણો કહે છે)

પદેશત્વ અવિભાગી પુદગલા
ખેત્ર ભાવજે વ્યાપીયોજી
ચેતનતા અનુભુતિ અચેતન
ભાવ અનનુભવ થાપિયોજી
મૂરતતા રૂપાદિક સગતિ
અમૂર્તતા તદભાવોજી
દશ સામાન્ય ગુણા પ્રત્યેકે
આઠ આઠ એ ભાવોજી—॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—(૬) પ્રદેશત્વ એટલે જે અવિભાગી પુદગલ યાવત ક્ષેત્રે રહે તાવત્ ક્ષેત્ર વ્યાપી પણ હોય તે છઠ્ઠો ગુણ સમજવો (૭) ચૈતન્યત્વ એટલે જે આત્માનો અનુભવ રૂપ ગુણ છે તે (૮) અચેતન એ ચેતનપણાથી વિપરીત અજીવ ભાવનો ગુણ છે (૯) મૂર્તતા ગુણ તે રૂપાદિકના ધારક છે (૧૦) અમૂર્તત્વ ગુણ તે મૂર્તત્વથી વિપરીત ગુણ છે આ દશ ગુણ સામાન્ય રૂપથી સમ્પૂર્ણ દ્રવ્યને મિલાવીને કહેલ છે તે દરેક દ્રવ્યના આઠ આઠ ગુણ હોય છે (૨)

વિવેચન—વિભાગ રહિત પુદ્દગલ જેટલા ક્ષેત્રમાં રહે છે તેટલા ક્ષેત્રમા વ્યાપનશીલ પ્રદેશત્વ છે તાત્પર્ય એવું છે કે જે પુદ્દગલનો વિભાગ નથી થતો અને એવાજે અવિભાગ પુદ્દગલ પરમાણુ જેટલા ક્ષેત્રમાં રહે છે તેટલાજ ક્ષેત્રનું પોતાની સ્થિતિમાં અવગાહન કરવાવાળું જે છે તે પ્રદેશત્વ છે વળી તે પ્રદેશત્વ જેટલા ક્ષેત્રમા સ્થિત છે તેટલાજ ક્ષેત્રમાં આશ્રય વિધિત્વ પણ છે એમ સમજવું (૭) ચેતનત્વ એટલે આત્માનો જે અનુભવ રૂપ ગુણ છે તે હું સુખ દુઃખનો અનુભવ કરૂં છુ અથવા હું સુખી કે દુઃખી છું એવો વ્યવહાર ચેતનત્વ ગુણથીજ થાય છે અને આ ગુણથીજ અવયવો વિગેરે મોટા નના થાય છે (૮) અચેતનત્વ નામનો આઠમો ગુણ ચેતનત્વથી વિપરીત અજીવ માત્રમાં આ જડ ગુણ છે તેથી તે ચેતનાથી રહિત છે (૯) મૂર્ત્તત્વ રૂપ આકારનો ધારક મુર્ત્તત્વ નામક નવમો ગુણ છે આ મુર્તત્વ ગુણ રૂપ રસ આદિની સ્થિતિથી જાણવા યોગ્ય છે અને પુદગલ દ્રવ્યમાંજ રહે છે (૧૦) દશમો જે અમૂર્ત્તત્વ ગુણ છે તે મૂર્તત્વથી વિપરીત છે આ પ્રમાણે સર્વ મળીને દશ ગુણ થાય છે તેમાં અચેતનત્વ અને અમુર્તત્વ એ બંને ચેતનત્વ અને અમુર્ત્તત્વના અભાવરૂપજ છે અર્થાત્ ચેતનત્વના

અભાવ અચેતનત્વ છે અને મુર્તત્વનો અભાવ અમૂર્તત્વજ છે માટે અચેતનત્વ અને અમૂર્તત્વ પૃથક ગુણ નથી એવી શંકા ન કરવી જોઇએ કારણ કે અચેતન તથા અમુર્ત દ્રવ્ય વૃત્તિ જે કાર્ય જનકતા અવચ્છેદકત્વરૂપથી વિશેષ વ્યવહાર અચેતન તથા અમુર્તરૂપ વ્યવહાર વિશેષના નિયામક કારણતાવચ્છેદક હોવાથી અચેતનત્વ અને અમુર્તત્વ પણ પૃથક્ ગુણ છે આ ઠેકાણે અમુર્ત એ શબ્દથી મૂર્તનો અભાવ નહિ પણ મૂર્તથી ભિન્ન ભાવનુ ગ્રહણ કરવુ જે એ આ દશ ગુણ સામાન્યથી સર્વ દ્રવ્ય સાથે મેળવવા થી મળેલા છે તેમાથી મુર્તત્વ, અમુર્તત્વ ચેતનત્વ અને અચેતનત્વ એ ચાર ગુણ પરસ્પર ના પરિહારથી દ્રવ્યમા રહે છે, આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે એક એક દ્રવ્યમા આઠ આઠ ગુણ હોય છે જેમ જ્યા ચેતનત્વ છે ત્યા અચેતનત્વ નથી જ્યા મુર્તત્વ છે ત્યા અમુર્તત્વ નથી આ રીતે બે ગુણ ઓછા કરવાથી શેષ આઠ ગુણ પ્રત્યેક દ્રવ્યમા રહે છે માટે પ્રત્યેક દ્રવ્ય મા આઠજ ગુણ સામાન્ય છે એમ સમજવુ (૭)

(હવે વિશેષ ગુણોના વર્ણનની ઇચ્છાથી કહે છે)

જ્ઞાન દ્રષ્ટિ સુખ વીર્ય ક્રમ નમ

ગંધ વર્ણ એ જાણોજી
ગતિ થિતિ અવગાહના વર્તના
હેતુ ભાવ મન આણોજી
ચેતનાદિ ચારે ભલા
વિશેષ ગુણ એ સોલેજી
ષટ પુદ્ગલ આતમને તિનહ
અન્ય દ્રવ્યને ટોળેજી ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—જ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને વીર્ય એ ચાર આત્માના ગુણ છે, સ્પર્શ, રસ ગંધ અને વર્ણ એ ચાર પુદ્ગલના વિશેષ ગુણ કહ્યા છે. ગતિહેતુતા, સ્થિતિ હેતુતા, અવગાહન હેતુતા, અને વર્તના હેતુતાએ ચાર ગુણને ધર્માસ્તિકય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાલ દ્રવ્યના પ્રત્યેકે પ્રત્યેકે વિશેષ ગુણ જાણવા એ રીતે બાર ગુણ થયા. આમાં ચેતનતા આદી ચાર ગુણ મેળવીએ તો સોળ ગુણ વિશેષ થાય પુદ્ગલને અને આત્માને છ ગુણ હોય. બીજા સર્વ દ્રવ્યને સમૂદાયથી ત્રણ ગુણ હોય. (૩)

વિવેચન—જ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને વીર્ય એ ચાર

આત્માના વિશેષ ગુણુ છે સ્પર્શ ગંધ રસ અને વર્ણ એ ચાર પુદ્ગલના વિશેષ ગુણુ છે, આ ગુણો શુદ્ધ દ્રવ્યથી અવિકૃત રૂપથી છે અને વિકૃત હોવાથી તે પર્યાયોમા મળેલા છે એમ વિશેષતા જાણવી જોઇએ અને ગતિ આદિ ગુણુ હેતુતા પર છે આથી એ સિદ્ધ થયુ કે ગતિ હેતુતા, સ્થિતિ હેતુતા, અવગાહન હેતુતા તથા વર્તના હેતુતા એ ચારે ગુણુ એક એક ધર્માસ્તિકાય આદિના છે હવે ચાર આત્માના, ચાર પુદ્ગલના અને ચાર ધર્માસ્તિકાય આદિના એમ સર્વે મળી બાર ગુણુ થયા તેમા ચેતનત્વ અચેતનત્વ મુર્તત્વ અને અમુર્તત્વ એ ચાર ગુણો સહિત સોળ થાય છે એ સોળ ગુણુમાથી પુદગલ દ્રવ્યના વર્ણ ગંધ રસ, સ્પર્શ મુતત્વ અને અચેતનત્વ એ છ વિશેષ ગુણુ થય છે, આત્મ દ્રવ્યના જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય અમૂર્તત્વ અને ચેતનત્વ એ છ વિશેષ ગુણુ થાય છે અને અન્ય દ્રવ્યના સમુદાયથી ત્રણુ ગુણોજ થાય છે તેમા એક નિજગુણુ અને અચેતનત્વ તથા અમૂર્તત્વ એમ બે એવી રીતે વિચાર કરીને નિશ્ચય કરવો જોઇએ જેમ ધર્માસ્તિકાયના ગતિ હેતુતા અમૂર્તત્વ અને અચેતનત્વ એવા ત્રણુ ગુણુ છે (૩)

(ચેતનત્વાદિ ચાર ગુણ સામાન્ય અને વિશેષ
કહ્યા તેનું કારણ કહે છે)

ચેતનતાદિક ચાર સ્વજાતિ
ગુણ સામાન્ય કહાયજી
વિશેષ ગુણ પરજાતિ અપેક્ષા
ગ્રહતા ચિત્ત સુહાયજી
વિસેષ ગુણજે સુત્રે ભાખિયા
બહુ સ્વભાવ આધારેજી
અર્થ તેહ કિમ ગણીઆ જાવે
એહ થૂલ વ્યવહારેજી ॥૪॥

ભાવાર્થ—નિજ જાતિની અપેક્ષાથી ચેતનત્વ આદિ ચાર ગુણ સામાન્ય કહેવાય છે અને પરજાતિની અપેક્ષાથી પરસ્પર ગ્રહણ કરવાથી આ બારે ગુણોને વિશેષ ગુણ પણ કહ્યા છે અને સ્વભાવ યુક્ત પદાર્થોમાં રહેવાવાળા વિશેષ ગુણ અનંત છે તેથી તેની ગણના કેવી રીતે થઈ શકે ? માટે આ સ્થૂલ વ્યવહારથી સમજવું જોઇએ. (૧૧)

વિવેચન—ચેતનત્વ આદિ એટલે ચેતનત્વ અચેતનત્વ મૂર્તત્વ અમૂર્તત્વ એ ચાર સામાન્ય ગુણ છે વળી તે વિશેષ ગુણો પણ છે તેમા નિજ આશ્રયીભૂત જાતિની અપેક્ષાથી અનુગત વ્યવહારના કરવાવાળા હોવાથી તે સામાન્ય ગુણ કહેવાય છે અને પરજાતિની અપેક્ષાથી ચેતનત્વ આદિ અચેતનત્વ આદિથી નિજ આશ્રયમા વ્યાવૃત્તિકર છે માટે તે વિશેષ ગુણ છે જેમકે જ્ઞાન દર્શન સુખ તથા વીર્ય એ આત્માના વિશેષ ગુણ છે તથા સ્પર્શ, રસ, ગધ, અને વર્ણ એ પુદ્ગલના વિશેષ ગુણ છે આ પ્રમાણે જે કથન છે તે સ્થૂલ વ્યવહારથી છે કેમકે સિદ્ધના આઠ ગુણ છે અને વળી પ્રકારાતરથી સિદ્ધના એકત્રીસ ગુણ છે, કાળ આદિ એક ગુણના ધારક છે પુદ્ગલ અનત છે માટે તેના ગુણ પણ અનત છે ઈત્યાદિ વિચાર કરવાથી વિશેષ ગુણોની અનતતા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે છદ્મસ્થ જ્ઞાનને ગોચર નથી માટે પદાર્થી માને આ સર્વ ગુણોની ગણના કેવી રીતે થઇ શકે? માટે ધર્માસ્તિકાય આદિના ગતિ, સ્થિતિ, અવગાહન, વર્તના હેતુતા ઉપયોગ તથા ગ્રહણ રૂપ છ પ્રકારનાજ ગુણ સમજવા જોઈએ અને અસ્તિત્વ આદિ સામાન્ય ગુણ વિવક્ષાથીજ અપરિમાણ છે એવો ન્યાય સમજવો કેમકે દ્રવ્યના લક્ષણ છ છે એ વિષયમા કોને મતભેદ નહિ થાય.

અને જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર તપ વીર્ય અને ઉપયોગ એ છ જીવના લક્ષણ છે, શબ્દ, અંધકાર, ઉદ્યોત, પ્રભા, વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ એ પુદ્‌ગલના લક્ષણ છે ઇત્યાદિ જે કથન છે તે સ્વભાવ અને વિભાવ લક્ષણથી પરસ્પરના ભેદને પ્રતિપાદન કરવા માટે સ્થુલ વ્યવહાર છે એમ વિચારવું જોઈએ (૪)

ધર્મ અપેક્ષાયે ઇહાં અલગા
સ્વભાવ ગુણથી ભાષ્યાજી
નિજનિજ રૂપ મુખ્યતા લેઈ
સ્વભાવ ગુણ કરી દાખ્યાજી
અસ્તિ સ્વભાવ તિહાંનિજ રૂપે
ભાવ રૂપતા દેખોજી
પર અભાવ પરે નિજભાવે પણ
અરથ અનુભવી લેખોજી ॥૫॥

ભાવાર્થ—ધર્મ માત્રની અપેક્ષાથી તથા સ્વભાવ ગુણથી આ સર્વે ભિન્ન છે પરંતુ પોતપોતાના સ્વરૂપની મુખ્યતાને ગ્રહણ કરીને ગુણ કહેલા છે પદાર્થના પોતાના સ્વરૂપથી જે ભાવ રૂપતા દેખાય છે તે અસ્તિ સ્વભાવ છે જેમ

પર અભાવથી નાસ્તિત્વ ભાવનો અનુભવ કરીએ છીએ તેમ નિજ ભાવે અસ્તિત્વ ભાવનો અનુભવ થાયછે (૫)

વિવેચન-સ્વભાવ ગુણથી તથા ધર્મ માત્રની વિવક્ષાથી અનુવૃત્તિ મળધે કરીને આ સર્વ ગુણ પૃથક પૃથક્છે પરતુ પોત પોતાના સ્વરૂપની મુખ્યતાને ગ્રહણ કરવાથી જે સ્વભાવ છે તે પણ ભિન્ન કરીને દર્શાવાયછે માટે આ સ્થળે એમ સમજવુ કે ધર્મની અપેક્ષાથી આ જે ગુણ રૂપ પદાર્થ પૂર્વક પૃથક સ્વભાવ વાળા ગુણથી ભિન્ન ભિન્ન કહેલાછે તે પોત પોતાના રૂપની મુખ્યતાને ગ્રહણ કરવાથી તે તે પ્રકારના સ્વભાવના ગુણે કરીને કહેલુ છે માટે પ્રથમ ગુણનો વિભાગ કરીને સ્વભાવ અને વિભાવના કથનનુ ઉદાહરણ આપવામા આવશે હવે પ્રથમ અસ્તિસ્વભાવ નામનો ગુણ છે, પોતાના રૂપથી જે દ્રવ્યની યથાર્થતા છે તેજ સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર સ્વકાળ અને સ્વભાવથી ભાવ રૂપતા છે એમ જાણવુ જોઇએ કેમકે સ્વભાવથી અસ્તિત્વ અને પરભાવથી નાસ્તિત્વનુ કથન છે ભાવાર્થ એ છે કે જેમ પોતાના ભાવથી અસ્તિત્વ સ્વભાવ છે તેમજ પરભાવથી નાસ્તિત્વ સ્વભાવ પણ વસ્તુમા છે જેમ પરના ભાવથી નાસ્તિસ્વભાવનો અનુભવ થાય છે તેમજ નિજ

ભાવથી સ્વભાવનો પણ અનુભવ થાય છે માટે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વમાં કાર્યરૂપ આસ્તત્વ સ્વભાવ છે. (૫)

નહીતો સકળ શૂન્યતા હોવે
નાસ્તિ સ્વભાવ પરભાવેજી
પર ભાવે પણ સત્તા કહેતા
એક રૂપ સવી પાસેજી
સત્તા જેમ અસત્તાન ફુરે
વ્યંજક અમિલન વસથીજી
છતો સરાવ ગંધનવી ભાસે
જેમ વિણ નીર ફરસથીજી ॥ ૬॥

ભાવાર્થ—જો પોતાના ભાવથી અસ્તિત્વન માનીએ તો આ સંપુર્ણ જગત શૂન્ય થઇ જાય અને પરભાવથી જો સત્તાનું ગ્રહણ કરે તો સર્વ એક રૂપ થઇ જાય જેમ સત્તા તત્ક્ષણ સ્ફુરાયમાન થાય છે તેમ અસત્તા જો સ્ફુરાયમાન નથી થતી તો તેમાં વ્યજકનું નહી મળવાનું કારણ છે કેમકે શકોરામાં ગંધાવિદ્યમાન છે તો પણ તે જળ વગર જાણી શકાતી નથી. (૬)

વિવચન–જો અસ્તિત્વ સ્વભાવને નથી ગ્રહણ કરતા તો જેમ પરભાવની અપેક્ષાથી નાસ્તિત્વ છે તેમ સ્વભાવની અપેક્ષાથી નાસ્તિત્વનુ ગ્રહણ થઇ જવાથી આ સર્વ જગત્ શુન્ય થઇ જશે માટે સ્વકીય દ્રવ્ય ક્ષેત્ર આદીની અપેક્ષાથી અસ્તિ સ્વભાવને અવશ્ય માનવુ જોઇએ અને એજ રીતે પરદ્રવ્ય આદીની અપેક્ષાથી નાસ્તિસ્વભાવ પણ અવશ્ય સ્વીકાર્યો જોઇએ અને અન્યના દ્રવ્ય ક્ષેત્ર આદીકી અપેક્ષાથી અસ્તિ સ્વભાવનો સ્વીકાર કરવાવાળાના મતથી સર્વ સ્વભાવથી અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઇ જવાથી સંપૂર્ણ જગત એક રૂપજ થઇ જશે પણ સર્વથી સમસ્ત જગતનુ એક રૂપ થવુ સર્વ શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ છે માટે પરકી અપેક્ષાથી નાસ્તિસ્વભાવજ યુક્ત છે જેમગન્ધ તત્કાળ સ્વયમાન થાય છે તેમ અનન્તા તેજ શક્તિ પ્રગટ થતી નથી જેમ મૃત્તિકાનુ બનેલુ શકોરૂ છે તેમા જે ગન્ધ રહેતી છે તે જળના સ્પર્શ વગર જણાતી થયાની નથી, માટે તાત્પર્ય એવુ છે કે શકોરામા રહેતી ગન્ધ અસત્ય નથી પણ સત્ય છે, જળના સ્પર્શ વગર ગન્ધ નથી જણાતી તેમા વસ્તુકી વિચિત્રતાનુજ કારણ છે કેટલાએક પદાર્થના ગુણ સ્વભાવથી જણાઇ આવે છે અને કેટલાએક પદાર્થના ગુણ જે વ્યક્ત છે તેના ગ્રહણથી જણાય છે એ વસ્તુ સ્વભાવકી વિચિત્રતા છે (૬)

નિજ નાના પર્યાયે તેહજ
દ્રવ્ય એહ એમ કહીયેજી
નિત્ય સ્વભાવ અનિત્ય સ્વભાવે
પજ્જય પરિણતિ લહીયેજી
છતિ વસ્તુને રૂપાંતરથી
નાશે દ્વિધા ભાસેજી
વિશેષ ને સામાન્ય રૂપથી
સ્થૂલ અંતર નાશેજી ॥ ૩॥

ભાવાર્થ—જે પોતપોતાના અનેક પર્યાયોથી ભિન્ન અર્થાત્ ભેદક દ્રવ્ય છે તેજ નિત્ય અનિત્ય સ્વભાવથી પર્યાય ની પરિણમતા છે વિદ્યમાન વસ્તુને રૂપાંતરથી નષ્ટ કરીને જે દ્રવ્ય બે પ્રકારનું દેખાય છે તેમાં વિશેષ અને અને સામાન્યથી સ્થુલ અંતરનો નાશ થાય છે. (૭)

વિવેચન—જે પોતપોતાનાં ક્રમભાવી શ્યામત્વ રક્તત્વ આદીથી ભિન્ન ભેદક દ્રવ્ય છે પરંતુ નિશ્ચયથી તેજ પુર્વે અનુભવમાં આવેલું દ્રવ્ય છે અને આગળ પણ તેજ દ્રવ્ય અનુભવમાં આવશે એવું જ્ઞાન જે દ્વારા થાય છે તેને નિત્યસ્વભાવ

કહે છે કારણ કે કહ્યુ છે કે "જેના સ્વભાવનો નાશ ન થાય તે નિત્ય છે" અને "ધ્વંસાભાવના અપ્રતીયોગી છે તે નિત્ય છે" એ લક્ષણનો પણ અત્રેજ સમાનેશ થાય છે કેમકે ગમે તેવુ લક્ષણ કરો તો પણ અવિનાશી સ્થિતિમા તાત્પર્ય છે અને અનિત્ય સ્વભાવરૂપ પરીણામતો જેના દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે તે રૂપે અનિત્ય સ્વભાવ છે આ કારણથી નિત્ય અને અનિત્ય સ્વભાવથી પર્યાયોના પરિણામ જાણવા જોઇએ વિદ્યમાન વસ્તુને રૂપાંતરથી અર્થાત પર્યાય વિશેષથી એક અ વસ્થામાથી બીજી અવસ્થામા પ્રાપ્ત કરતુ જે દ્રવ્ય ભેદયુક્ત દેખાય છે એટલે નિત્ય અને અનિત્ય રૂપે ભાસે છે ત્યા મત સામાન્ય અને વિશેષથી સ્થૂલ અર્થાંતરની નાશના છે જેમકે વિશેષની સામાન્ય રૂપથી અનિત્યતા છે જેમકે ઘટનો નાશ થ વા પછી પણ મૃત્તિકા રૂપની અનુવૃત્તિ અન્ય પર્યાયોમા થાય છે અને સામાન્યની પણ સ્થૂલ પદાર્થાંતર ઘટ આદિનો નાશ થવા છતા અનિત્યતા છે કારણ કે ઘટ રૂપથી જે અનિત્યતા છે તે ઘટ નથી એવી પ્રતીતિ થાય છે (૭)

જો નિત્યતા ન છે તો અન્વય
વિના ન કાર્ય હોવેજી

કારજ કાળે અછતુ કારણ
પરિણતિ રૂપ વિગોવેજી
અનિત્યતા જો નહિ સર્વથા
અર્થ ક્રિયા તો ન ઘટેજી
દલની કારય રૂપ પરિણાત
અનુત્પન્ન તો વિઘટેજી ॥ ૮॥

ભાવાર્થ—જો નિત્યતા નહિ માનીએ તો અન્વય વગર કાર્યની ઉત્પત્તિ નહિ થઇ શકે અને કાર્ય વખતે અછતો હેતુ પરિણામને નહી થવાદે અને સર્વથા રૂપની નિત્યતા પણ નથી કારણ કે સર્વથા નિત્યતા માનવાથી અર્થ ક્રિયા નહી થઇ શકે કેમકે કારણના સર્વથા નિત્યપણાથી કાર્ય રૂપથી ઉત્પત્તિ ઘટીત નથી થતી. (૮)

વિવેચન—જો પદાર્થની નિત્યતા નથી પણ સર્વથા ક્ષણિક રૂપજ પદાર્થનું લક્ષણ છે એમ માનવામાં આવેતો તેમાં કારણના અન્વય અર્થાત્ કોઇ પણ સ્વભાવની અનુવૃત્તિ વગર કાર્ય સિદ્ધ નથી થઈ શકતુ કેમકે કારણ કાળેક્ષણના

ઉત્પતિ કાળમા પણ હેતુ રહિત થઇને નાશ નો અનુભવ કરતા છતા અસત્ રૂપે છે અને તે અસત્ કારણ ક્ષણ કાર્ય ક્ષણના પરીણામને કેવી રીતે કરશે? કેમકે જ્યારે અસત્ કારણ ક્ષણજ કાર્ય ક્ષણની ઉત્પતિને કરશે તો વિનષ્ટ કારણથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એવુ કથન કરવુ ઠીક થઇ પડશે અને નષ્ટ થએલા તથા અનુત્પન્ન કારણથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એવા પ્રકારનુ કથન કરશો તો કાર્ય કારણ ભાવનુ માનવુ વિડમ્બના રૂપ થશે હવે જો એમ કહો કે અવહિત જે કારણ ક્ષણ છે તેજ કાર્ય ક્ષણને પણ કરે છે તો પણ રૂપનુ દેખવુ તથા મનનો વ્યાપાર કરવો ઇત્યાદિના ક્ષણ સહિત રૂપાદીનુ કારણ જે આલોકાદિ છે તેના વિષયમા કારણ ક્ષણ નિશ્ચિત છે એવી વ્યવસ્થા કેવી રીતે ઘટિત થઇ શકે ? કારણ કે અન્વય વિના શક્તિ માનના વિષય મા અને ઉપાદાન નિમિત્તના વિષયમા પણ કથન કરવા વાળો વ્યવહાર થઇ શકતો નથી કારણ તે ઉપાદાનતા ક્ષણિક હોવાથી તેજ ક્ષણમા નષ્ટ થઇ ગઇ તો પછી વળી કયાં દશામા ઉપાદાન કારણ છે એવો વ્યવહાર કેવી રીતે થઇ શકે? માટે ઉપાદાન કારણની કાર્ય દશામા અનુવૃતિ રહે છે એ તો અવશ્ય માનવા યોગ્ય છે જે અન્વય પણું છે તેજ નિત્ય સ્વભાવત્વ છે એમ માનવુ જોઇએ એવો અર્થ છે જો સ્પર્શ એકાદિ

ત રૂપે નિત્ય સ્વભાવજ માનવામાં આવે અને અનિત્યભાવ નથી એમ સર્વથા માનવામાં આવેતો અર્થ ક્રિયા નથી થઇ શકતી કેમકે કારણની કાર્ય રૂપ અનુત્પન્નતા ઘટે છે અને જો એમ કહો કે કારણ તો નિત્યજ છે અને તેમાં રહેવાળું કાર્ય અનિત્યજ છે તો કાર્ય અને કારણનો જે અભેદ સંબંધ માનેલો છે તે કઇ યુક્તિથી સિદ્ધ થશે ? કારણકે નિત્યતા અને અનિત્યતાનો અભેદ સંબંધ નથી થઇ શકતો અને જો કાર્ય કારણનો ભેદ સંબંધ માનશો તો તે સંબંધ કયા સંબંધથી રહી શકશે ? અને જે સંબંધમાં તેમાં રહે છે તે શા સંબંધથી છે? ઇત્યાદિ સંબંધની શોધ કરવાથી અનવસ્થા દોષ આવી જશે. તેથી કથંચિત્ અનિત્ય સ્વભાવ પણ અવશ્ય માનવા યોગ્ય છે એવું તાત્પર્ય છે. (૮)

સ્વભાવને એકાધારત્વે

એક સ્વભાવ વિલાસોજી

અનેક દ્રવ્ય પ્રવાહ એહને

અનેક સ્વભાવ પ્રકાશોજી

વિણ એકતા વિશેષ ન લહીયે

સામાન્યને અભાવેજી

અનેકત્વ વિણ સત્તા ન ઘટે
તેમજ વિશેપ અભાવેજી ॥૯॥

ભાવાર્થ—સ્વભાવનો એકાધાર માનવાથી એકસ્વભવ ની વિલાસતા છે તથા અનેક સ્વભાવ યુકત પદાર્થના પ્રવાહથી અનેક વભાવનો પણ સંભવ છે એક સ્વભાનના અભાવમા સામાન્યના વિના વિશેષની પ્રાપ્તિ નથી થતી અને અનેક સ્વભાવના વિના વિશેપનો અભાવ થનાથી સત્તા સામાન્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. (૯)

વિવેચન-દ્રવ્યની સાથે રહેવાવાળો જે ધર્મ તે સ્વભાવનો અર્થ છે તેના આધારને એક માનવાથી એક સ્વભાવ વશે જેમ રૂપ રસ ગંધ તથા સ્પર્શનો આધાર ઘટ આદિ પદાર્થ એક કહેવાય છે અને નાના પ્રકારના ધમનો આધાર હોવાથી એક સ્વભાવતા અર્થાત્ તેજ મૃત્તિકા રૂપ દ્રવ્યનુ જે અનુગમન છે તે નિત્ય સ્વભાવતા છે એમ વિશેપ જાણવુ જોઇએ અને મૃત્તિકા આદિ દ્રવ્યના પિંડ કોશ કુશૂલ આદ અનેક દ્રવ્ય પ્રવાહ થતા રહે છે તેથી અનેક સ્વભાવ યુક્ત પનુ પર્યાય રૂપથી દ્રવ્ય થાય છે અને જ્યારે એમ થયુ ત્યારે આકાશ આદિ દ્રવ્યમા પણ ઘટ આકાશ આદિ ભેદોથી અનેક

સ્વભાવપણું દુર્લભ નથી. આ રીતે નાના પ્રકારના સ્વભાવ દ્રવ્યનો પ્રવાહ થવાથી દ્રવ્ય નાના સ્વભાવના ધારક છે એવા પક્ષનો પણ સંભવ છે. વળી એક સ્વભાવના વિના સામાન્યનો અભાવ થઈ જશે અને સામાન્યના અભાવથી વિશેષની પ્રાપ્તિ નથી થતી તેમજ અનેક સ્વભાવના વિના સર્વ વર્તિની સત્તા પણ ઘટિત થતી નથી આથી કરીને એક અને અનેક એ બંને સ્વભાવ વસ્તુના અંગીકાર કરવા જોઇએ તેવી રીતે વિશેષ ના વિન સામાન્ય સ્વરૂપ નથી અર્થાત્ વિશેષ વિના સામાન્ય અને સામાન્યના વિના વિશેષ નથી, એકના વિના એકતા નથી અને અનેકના વિના એકતા નથી. (૯)

ગુણ ગુણીને સંજ્ઞા સંખ્યાદિક
ભેદે ભેદ સ્વભાવોજી
અભેદ વૃત્તિ સુલક્ષણ ધારી
હોય અભેદ સ્વભાવોજી
ભેદવિના એકત્વ સર્વને
તેણે વ્યવહાર વિરોધોજી
વિણુ અભેદ કેમ નિરાધારનો
ગુણ પજજવનો બોધોજી ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ—સંજ્ઞા તથા સંખ્યા આદીના ભેદથી ગુણ ગુણી આદીના ભેદ સ્વભાવ છે અને અભેદ વૃત્તિજે લક્ષણ છે તેજ અભેદ ભાવના છે ભેદ સ્વભાવનાવિના આ સર્વ દ્રવ્ય ગુણ તથા પર્યાયોની એકતા થઇ જશે અને સર્વની એકતા થનાથી વ્યવહારનો અભાવ થશે અને અભેદના વિના આધાર શુન્ય બને ગુણ પર્યાયોનો બોધ પણ કેવી રીતે થશે? (૧૦)

વિવેચન—ગુણગુણી પર્યાય પર્યાયી અને કારક કારકી એ બણે સંજ્ઞા સંખ્યા આદિ દ્વારા ભેદ સ્વભાવપણું જાણવું જોઇએ અને ભેદ વૃત્તિની નહિંત જે લક્ષણ છે તે લક્ષણ સહિતને જ અભેદ સ્વભાવ જાણવો જોઇએ ભેદ સ્વભાવના વિના આ સર્વ દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાયોની એકતા થઇ જશે અને સર્વ એક થઇ જવાથી આ દ્રવ્ય છે ગુણ છે કે પર્યાય છે ઇત્યાદિ વ્યવહારનો વિરોધ થાય છે અને જો અભેદ સ્વભાવ નથી કહેતા તો આધાર રહિત બનેનો બોધ કેવી રીતે થાય? કારણ આધાર તથા આધેયના અભેદ વિના બીજો સંબંધ ઘટીત થતો નથી માટે બને એક નથી અર્થાત્ ગુણ ગુણી રૂપતાથી એકતા નથી (૧૦)

શક્તિ અવસ્થિત નિજ રૂપાતરે
ભવને ભવ્ય સ્વભાવોજી

ત્રિહું કાલે મિલતા પર ભાવે
અભવ્ય ન અભવ્ય સ્વભાવોજી
શુન્ય ભાવ પણ ભવ્ય સ્વભાવે
કૂટ કાર્યને યોગેજી
અભવ્ય ભાવે વિણ દ્રવ્યાંતરતા
થાયે દ્રવ્ય સંયોગેજી ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ—અનેકકાર્ય કારણ શક્તિ જે અવસ્થિત દ્રવ્ય છે તેનો અવિર્ભાવતે ભવ્ય સ્વભાવ છે અને જે ત્રણે કાળે પરભાવની સાથે મળતા છતાં પરથી પરિણમતું નથી તે દશમો અભવ્ય સ્વભાવ છે ભવ્ય સ્વભાવ ના વીના અસત્ કાયની સાથે યોગ થવાથી શુન્યપણું થાય છે અને અભવ્ય સ્વભાવના વિના દ્રવ્યના સંયોગથી અન્ય દ્રવ્યની ઉત્પન્તી થાય છે (૧૧)

વવેચન—અનેક કાર્ય કારણ શકતી યુકત જે અવસ્થીત દ્રવ્યના ક્રમથી જે આવીર્ભાવ તેથી જાણવા યોગ્ય ભવ્ય સ્વ-ભાવ માનેલો છે અને જે સદા પર સ્વભાવથી પરીણમન કરે છે તે પોતાના ભાવથી ભિન્ન-અર્થાત અભવ્ય સ્વભાવ કહેવાય

છે અને પરસ્પર એક બીજાના પ્રદેશમા પ્રવેશ કરતાછતા તેમજ પર સ્પરને અવકાશ આપીને હમેશા મળવાછતા તેમજ પણ દ્રવ્ય પોત પોદાના ભવને છોડતા નથી આ પ્રમાણે ભાવ સ્વભાવનો અર્થ જાણવો જોઇએ ભવ્ય સ્વભાવના વીના અમત્ય કાર્યનો યોગ થવાથી શુન્યવાનપણું થાય છે તાત્પર્ય એવુ છે કે પર- ભાવમા ન થાય અને સ્વભાવમા થાય ત્યારે ભવ્ય ભાવ થાય છે અને અભવ્ય સ્વભાવનો અંગીકાર નહી કરવાથી દ્રવ્યના સયોગથી અન્ય દ્રવ્યના થાય છે આથી ધર્મ અધમ આદી દ્રવ્યના તથા જીવ અને પુદ્ગલના એક પ્રદેશમા અવગા હના રૂપ અવગાઢ દારવૃથી જે કાર્યમ કરતા નથી વની તે અભવ્ય સ્વભાવથીજ નથી થતી અને તે તે દ્રવ્યના કાર્યના હેતુ રૂપથી જે કલ્પના છે તે પણ આજ અભવ્ય સ્વભાવમા જગભિત છે ૧૨૧૪ એવુ છે કે આત્મા આદિ દ્રવ્યોના પોતામા રહેવા વાળા અનત કાર્યને ઉત્પ ન કરવ વાળી જે શકતી છે ત શક્તીથી ભવ્ય ભાવ છે અને તે તે સહકારી કારણના સન્નીધાનથી તે કાર્ય ની જે ઉત્પાદક શક્તી છે તે અભવ્ય ભાવ છે અને એવુ માનવાથી ભવ્ય ભવ ની સાથે અતિ વ્યાપ્તી નથી થઇ શકતી આ પ્રમાણે હવે ભદ્ર સૂરી કહે છે

પરમ ભાસ પરિણામિક ભાસ
પ્રધાનતાસેં લીજેજી
એ વિણ મુખ્ય રૂપ કેમ દ્રવ્યે
પ્રસિદ્ધ રીતે દીજેજી
એ સામાન્ય સ્વાભાવ અગ્યારહ
સકળ દ્રવ્ય ને ધારોજી
આગળ અર્થ વિચારીનેજગ
સુજસ વાદ વિસ્તારોજી ॥૧૨॥

ભાવાર્થ—પરણામિકિ સ્વભાવ જે છે તેને પરમભાવ કહે છે તે પરમભાવના વિના દ્રવ્યમાં પ્રસિદ્ધ રૂપથી પ્રધાનતા કેવી રીતે આપી શકાય છે આ અગ્યાર સામાન્ય સ્વભાવ સર્વ દ્રવ્યના સમજવા અને શાસ્ત્રના અર્થ વિચારી સમજીને ઉત્તમ પ્રકારના જશનો વિસ્તાર કરો. (૧૨)

વિવેચન—અગ્યારમો પરમી ભાવ સ્વભાવ છે તે જે પારણામિક! ભાવની પ્રધાનતાથી કહેલો છે જેમકે આત્માજ્ઞાન રૂપ છે ઉત્કૃષ્ટ જે જ્ઞાન આદિ તે પરમ છે અને તે પરમ ભાવ જેમાં છે તે આત્મા કહેવાય છે અને તે સ્વભાવ રૂપે છે જો

પરમા ભાવને સ્વભાવનક હોય તો દ્રવ્યમા પ્રસિદ્ધ રૂપ કેવી રીતે આપી શકાય? કારણ કે અનત ધર્મ વાળા દ્રવ્યને જે એક ધર્મને મુખ્ય કરીને કહી શકાય તેજ પરમ ભાવનુ લક્ષણ છે એમ સમજવુ જોઇએ આ પૂર્વોકત અગ્યાર સ્વભાવ છ એ દ્રવ્યના વિષયમા ધારણ કરવા જોઇએ તે અ તમ ૧રમ-ભાવના વિના દ્રવ્યના વીષયમા પ્રસીદ્ધ રૂપથી પ્રધાનતા કવી રાતે યોજીત થઇ શકે છે? આ ગેને અસ્તીત્વ આદી સર્વ ભાવોની આવસ્યકતા દશાવેલી છે આ દ્રવ્યના સ્વભાવને બરાબર સમજીને પછી આગળના અર્થનો વીચાર કરી જેથી ઉતમજશ નો વિસ્તાર થાય તેવી રીતે વાદ સ વાદ કરો (૧૨)

ઢાળ બારમી

જીહો સભવ નામ સોહામણ એ દેશી

(હરે બારમી ઢાળમા સ્વભાવનુ નિરૂપણ કરવાની ઈચ્છાથી કહે છે)

જીહો ચેતન ભાવ તે ચેતના

લાલા ઉલટે અચેતન ભાવ
જીહો ચેતનતા વિણુ જીવને
લાલા થાએ કર્મ અભાવ
ચતુરનર ધારો અર્થ વિચાર—॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ચૈતન્ય ભાવ તે ચેતના છે અને એથી ઉલટું અચૈતન્ય પણ છે આ ચૈતન્ય નામના ગુણ વિના જીવ તે નિશ્ચે કરીને કર્મોનો અભાવ થાયછે. હે ચતુર નર તમે આ સર્વ અર્થનો વિચાર ધારણ કરી રાખો. (૧)

વિવેચન—જે પોતે જાણે અને બીજાને જણાવે તેને ચેતન કહે છે તે ચેતનનો જે ભાવ તેને ચેતન્ય કહે છે અને ચેતનાનો જે વ્યવહાર છે તેજ ચેતન સ્વભાવ છે અને ચેતનથી વિપરીત જે છે તે અચેતન સ્વભાવ છે તેમાં ચેતન સ્વભાવના વિના એટલે ચેતન સ્વભાવ ન માનીએ તો જીવને કર્મનો અભાવ થશે કેમકે કર્મ બંધમાં રાગ અને દ્વેષ રૂપ કારણ છે અને તે કર્મનો ચેતનાંથીજ બંધ થાય છે. જેમ તેલ આદિથી લિપ્ત શરીરવાળા જીવનું શરીર ધૂળથી લિપ્ત થઇ જાય છે તેમજ રાગ અને દ્વેષ યુક્ત જીવનેજ

કર્મનો બધ થાયછે, આ પ્રમાણે જો જીવનો ચેતન સ્વભાવ નહિ માનવામા આવેતો કર્મનો કેવળ અભાવ થઇ જશે (૧)

જીહોજો ચેતનતા સર્વથા
લાલા વિના અચેતન સ્વભાવ
જીહો ધ્યાન ધ્યેય ગુરૂ શિષ્યની
લાલા શિખપ શુદ્ધ સ્વભાવ ચતુર-ારાા

ભાવાર્થ—જો જીવમા અચેતન સ્વભાવ વગર માત્ર ચેતન સ્વભાવજ માનશો તો ધ્યાન અને ધ્યેય તેમજ ગુરૂ અને શિષ્યનો વ્યવહાર કેવી રીતે થઇ શકે? અને શુદ્ધ વ્યવહારજ કેવી રીતે નહિ શકે? (૨)

વિવેચન—જો અચેતન સ્વભાવ સિવાય જીવમા ચેતન સ્વભાવજ કહીએ તો જે અચેતન કર્મ દ્રવ્ય છે તેના સબધી ઉત્પન્ન જે ચેતનામા વિકાર છે તેનો અભાવ થઈ જવાથી સર્વ જીવોમા જે સિદ્ધ આત્મા છે તેની સમાનતા થઇ જાય અર્થાત અચેતન કર્મના અભાવથી સર્વ જીવ સિદ્ધ સમાન થઈ જાય એવો નિશ્ચય છે અને સવ જીવની સિદ્ધના થવાથી ધ્યાન ધ્યેય, ગુરૂ અને શિષ્ય તેની વ્યવસ્થા થઈ શકે નહી કારણ કે સર્વ જીવ સમાન, થવાથી ગુરૂ અને

શિષ્યનો ભેદ પડી શકે નહિ. અને શાસ્ત્રી વ્યવહાર પણ મિથ્યા થઈ જાય (૨)

જીહો મુર્ત્ત ભાવ મુરતી ધરે
લાલા ઉલટ અમુર્ત્ત સ્વભાવ
જીહો જો મુર્ત્તતા ન જીવને
લાલા તો સંસાર અભાવ ચતુર—॥૩॥

ભાવાર્થ—મુર્ત્ત ભાવ એટલે રૂપરસ ગંધાદી આકારને ધારણ કરે તે મુર્ત્ત સ્વભાવ કહેવાય અને તેથી જે વિપરીત તે અમુર્ત્ત સ્વભાવ જાણવો જો જીવનો મુર્ત્તત્વ ગુણ ન માનવામાં આવે તો સંસારનો અભાવ થઇ જાય.

વિવેચન-રૂપ રસ ગંધ અને સ્પર્શની જે એક સ્થાનમાં રચના છે તે મુર્તીને ધારણ કરવાનો જે સ્વભાવ છે તે મુર્ત્ત સ્વભાવ છે. અને મુર્તી નહિ ધારણ કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે અમુર્ત્ત સ્વભાવ છે. જો જીવને કથંચિત્ મુર્ત્ત સ્વભાવ ન હોય તો સંસારનો અભાવ થઇ જાય કારણ કે જીવથી શરીર આદિના સંબંધ વિના એક ગતીમાંથી બીજી ગતિમાં જઇ શકાતું નથી. અને શરીરાદિ મૂર્ત્ત છે. માટે મૂ

ર્તના સબધ વગર અન્ય ગતિમા ગમન થઇ શકે નહિ અને ગતીમા ગમનના અભાવથી સસારનો અભાવ થઇ જશે માટે જીવમા કથચિત મૂર્ત્તમા સ્વભાવ પણ છે (૩)

અહો અમુર્ત્તતા વિણ સર્વથા લાલા
મોક્ષ વટે નહિ તાસ
જીહો એક પ્રદેશ સ્વભાવતા
લાલા અખડ બધ નિવાસ ચતુર—॥ ૪॥

ભાવાર્થ—જો સર્વથા મૂર્ત્ત સ્વભાવજ માનનામા આવે તો આત્માનો કદાપી મોક્ષ થઇ શકે નહિ અખડ બધ નિવાસતાને એક પ્રદેશ સ્વભાવ કહે છે (૪)

વિવેચન—હવે લોકીક વ્યવહારથી જો કદાચ આત્માનો સર્વથા મૂર્તિ સ્વભાવજ માનવામા આવે તો મૂર્તિ સ્વભાવની હજારો હેતુઓથી પણ અમૂર્તિતા નહિ થાય અને જો આત્માં કથચિત્ અમૂર્ત્ત નહિ હોય તો તેનો મોક્ષ કદાપિ ઘટી શકતો નથી માટે મૂર્ત્ત સ્વભાવથી યુકત જીવનો અતરગપણાથી અમૂર્ત સ્વભાવ પણ માનવો જોઇએ અને જે એક પ્રદેશ સ્વભાવ છે તેજ એકપ્રદેશતા છે તે એકત્વ પરિણુતિને અહીંઆ અખ

કાકાર બંધના સન્નિવેસનું ભાજન જાણવું જોઇએ. તાત્પર્ય એવું છે કે અખંડ રૂપથી જે આકારનો પરિણમત વ્યવહાર છે તેનું જે આધાર આધેય પણું છે તેને એક પ્રદેશતા કહેછે (૪)

જીહો અનેક પ્રદેશ સ્વભાવતા
લાલા ભિન્ન પ્રદેશ સ્વભાવ
જીહો જો નહિ એક પ્રદેશતા
લાલા ભેદ હુએ બહુ ભાવ ચતુર—॥૫॥

ભાવાર્થ—અને જે અનેક પ્રદેશ સ્વભાવપણું છે તેને ભિન્ન પ્રદેશ સ્વભાવ કહેછે હવે જો એક પ્રદેશસ્વભાવ ન હોયતો ભેદ પણ અનેક પ્રકારના થઇ જાય. (૫)

વિવેચન-જે ભિન્ન પ્રદેશતા છે તેજ અનેક પ્રદેશ સ્વભાવતા છે તાત્પર્ય એવું છે, કે ભિન્ન પ્રદેશના યોગથી તેથા ભિન્ન પ્રદેશની કલ્પનાથી અનેક પ્રદેશના વ્યવહાર કારણની યોગ્યતા કહેવાય છે. જો એક પ્રદેશ સ્વભાવ ન હોય તો અસંખ્યાત પ્રદેશ આદીના યોગથી બહુ વચનની પ્રવૃત્તિ થવાથી જે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય એક માનેલું છે, તે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય બહુ છે એવો વ્યવહાર આવી જશે, મતલબ કે અસંખ્યાત પ્રદેશોના

ધારક ધર્માસ્તિકાયને જે એક દ્રવ્ય માનેલું છે તે એક રહી શકશે નહિ (૫)

જીહો કેમ સકંપ નિઃકંપતા
લાલા ભિન્ન અનેક પ્રદેશ
જીહો અણુ સંગતિ પણ કેમ ઘટે
લાલા દેશ સકલ આ દેશ ચતુર—॥૬॥

ભાવાર્થ—જોઅનેક પ્રદેશ સ્વભાવ ન માનીએતો નિષ્કંપત્વ અને સકંપત્વ વ્યવહાર નહિ થઇ શકે અને આકાશાદિ દ્રવ્યના અણુઓનો સંયોગ પણ ઘટી શકશે નહિ (૬)

વિવેચન—હવે જો દ્રવ્યનો અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ નથી કહેતા તો ઘટ આદિ અવયવી કોઇ દેશમાં કંપન રહિત છે તે કેવી રીતે રહી શકશે? કારણ કે જો એકજ પ્રદેશ છે તો તે કાંતો સકંપજ હોય અથવા નિષ્કંપ હોય હવે કદાચિત્ એમ કહો કે એક પ્રદેશ સ્વભાવ અવયવ કંપ સહિત હોવાથી પણ અવયવી નિષ્કંપ છે તેથી સકંપ અને નિષ્કંપ બને વ્યવહાર થઇ શકે છે તો અવયવી (ઘટ આદિ) ચાલે છે એવો જે પ્રયોગ છે તે થઇ શકશેજ નહિ કેમકે જેવી રીતે એક પ્રદેશ

અવયવ વૃત્તિ કંપનનો પરંપરા સંબંધ માનીને તેથી અવયવીને સકંપ કહો છો તેવીજ રીતે એક દેશ વૃત્તિ જે નિષ્કંપ છે તેના પરંપરા સંબંધથી અવયવીમા નિષ્કંપ પણ કહેશો માટે એક દેશથી અવયવી ચાલે છે અને એક પ્રદેશથી અવયવી નથી ચાલતો એવો અખંડીત વ્યવહાર છે તેથી દ્રવ્યનો અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ છે એવું માનવા યોગ્ય છે અને દ્રવ્યનો આ રીતે અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ અંગીકાર નથી કરતા તો આકાશ આદિ દ્રવ્યના સર્વજ તથા દેશજ પરમાણુ સંયોગ કેવી રીતે થઈ શકે? (૬)

(સર્વજ તથા દેશજ સંયોગ સમજાવે છે.)

જીહો દેશ સકલ ભેદે દ્વિધા
લાલા દીઠી જગમાં વૃત્તિ
જીહો પ્રત્યેકે દુષણ તિહાં
લાલા બોલે સમતિ વૃત્તિ—ચતુર ॥ ૭॥

ભાવ.ર્થ—દેશ તથા સર્વના ભેદથી જગતની સ્થિતી બે પ્રકારની જોએલી છે તેમાં કોઇ એક પક્ષ માનવાથી સંમતી

અથની પ્રતિ દુષણ આપે છે (૭)

વિવેચન—એક વૃતિ તો એક દેશથી સબધ રાખવાવાળી છે અને બીજી સર્વ દેશથી છે તેમા નત્યેક પક્ષમા સમતિ ચ થની વૃત્તિમા દુષણ કહેલુ છે કેમકે પરમાણુ અને આકાશ આદિનીએક દેશ વ્રત્તિ સ્વીકાર કરવાવાળાને જે સયોગ છે તે જો આકાશ આદીને પ્રદેશ ન માનવામા આવે તોપણ થઈ શકે છે, અને સર્વ દેશથી વૃતિ સ્વીકાર કરવાવાળાના મતથી પરમાણુ આકાશ આદીની પ્રમાણતાને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ જેટલુ મોટુ આકાશ છે તેટલોજ મોટો પરમાણુ થશે અને એક દેશ તથા સર્વ દેશ બને વૃતિને ન માને તો પરમાણુની અવૃતિજ થશે એક દેશ અને સર્વ દેશ કોઈ વૃતિ નહિ રહેવાથી સામાન્યપણે વૃત્તિનો અભાવ થઇ જશે કેમકે સમસ્ત વિશેષાભાવ સામાન્યના અભાવને સમનિયત છે ઇત્યાદિ (૭)

જીહો ભાવ સ્વભાવહ અન્યથા
લાલા છે વિભાવ વડવ્યાધિ
જીહો એ વિણુ ન ઘટે જીવને
લાલા અનિયત કર્મ ઉપાધિ ચતુર ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ—સ્વભાવથી જે અન્યથાં ભાવતે વિભાવ સ્વભાવ કહેવાય તે મહા વ્યાધિ રૂપ છે. તેના વિના જીવને નાના પ્રકારની કર્મ ઉપાધિ લાગે નહિ. (૮)

વિવેચન—નિજ સ્વભાવથી જે દ્રવ્યનો અન્યથા ભાવ છે તેને વિભાવ સ્વભાવ કહે છે એતો મહા વ્યાધિ રૂપ છે અને આ વિભાવ સ્વભાવનો અંગીકાર નહિ કરવાથી જીવને અનેક જાતના કર્મનું બંધન કેવી રીતે થઈ શકે? માટે વિભાવ સ્વભાવનો સ્વીકાર કર્યા વિના અનિયત દેશ કાળાદિ સંબંધથી ફળ દેવમાં તત્પર જે કર્મ છે તે કર્મ રૂપ જે ઉપાધિ છે તે જીવની સાથે લાગી શકતી નથી. એ કારણથી ઉપાધિ સંયોગથી યોગ્ય અનાદિ વિભાવ સ્વભાવ પણ માનવા યોગ્ય છે. (૮)

જીહો શુદ્ધ ભાવ કેવળપણું
લાલા ઉપાધિકજ અશુદ્ધ
જીહો વીણ શુદ્ધતા ન મુકિત છે
લાલા લેપન વિગર અશુદ્ધ ચતુર—લાલા

ભાવાર્થ—કેવળ નિજ સ્વરૂપ માત્રથી જે સ્થીતિ છે તે શુદ્ધ સ્વભાવ છે અને ઉપાધિ ઉત્પન્ન થએલો તે અશુદ્ધ

ભાવ છે શુદ્ધ ભાવની વીના મુક્તી નથી થતી અને અશુદ્ધ ભાવના વીના જીવને કર્મનુ બંધન નથી થતુ (૯)

(વિવેચન—કેવળપણું છે તે શુદ્ધ ભાવ છે અને તેથી અન્ય અશુદ્ધ ભાવ છે અશુદ્ધભાવ ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થાય છે હવે જો શુદ્ધભાવનો સ્વીકાર ન કરીએ તો મુક્તિ નથી થઇ શકતી અને અશુદ્ધ સ્વભાવને ન માનીએ તો જીવને કર્મનો સંબંધ નથી બની શકતો એ કારણથી શુદ્ધ સ્વભાવની તો કદી પણ અશુદ્ધતા થતી નથી અને અશુદ્ધ સ્વભાવ નીકદિ શુદ્ધતા થતી નથી આ રીતે એકાંતવાદ આદિનુ ખંડન કરીને શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એ બને સ્વભાવને માનવામા કોઈ જાતનુ દુષણ નથી (૯))

જીહો નિયમિત એક સ્વભાવને
લાલા ઉપચરિયે એક ઠાણ
જીહો તે ઉપચરિત સ્વભાવ છે
લાલા એ વિણ કેમ પરનાણચતુર—॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ—એક સ્થાનમા નિયમિત જે સ્વભાવ હોય તે બીજા સ્થાનમા ઉપચારમા લાવી શકાય તે ઉપચરિત સ્વભાવ

છે તેના વિના પરંતુ જ્ઞાન થઇ શકતું નથી (૧૦)

વિવેચન—જે સ્વભાવની સત્તા એક પદાર્થમાં નિયમથી છે તે સ્વભાવનો જ્યારે અન્ય સ્થાનમાં આરોપ (ઉપચાર) કરીએ છીએ ત્યારે તેને ઉપચરિત સ્વભાવતા થઈ જાય છે તે ઉપચરિત સ્વભાવનો જો સ્વીકાર ન કરીએ તો આત્મા પોતાના અનેક પરના જ્ઞાનમાં વ્યવસ્થાત્મક જ્ઞાનનો ધારકછે તે કેમ કહી શકાય આ કારણથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે જો પોતાનું જ્ઞાનછે તો તે અનુપચરિતજછે અને પરની અપેક્ષાથી જે જાણેછે તે પર નિરૂપિત સબંધથી ઉપચરિતછે અને આ પ્રકારે જે ઉપચરિત સ્વભાવછે તે બે પ્રકારનો છે તે આગળ કહેછે (૧૦)

જીહો કર્મજ સહજ બે ભેદજે
લાલા મૂર્ત્ત અચેતનભાવ
જીહો પ્રથમ જીવની સિદ્ધને
લાલા એપર પરજ્ઞ સ્વભાવ ચતુર ॥ ૧૧॥

ભાવાર્થ—તે ઉપચરિત સ્વભાવ બે પ્રકારે છે (૧) કર્મ જનિત અને (૨) સ્વભાવ જનિત આ બંને મૂર્ત્ત તથા અચે

તન ભાવમા થાય છે અને પ્રથમ ભેદતો સસારી જીવ ને થાય છે અને બીજો નિર્મળ આત્માના ધારક સિદ્ધ જીવને થાય છે (૧૧)

વિવેચન—પ્રથમ ઉપચરિત સ્વભાવ કર્મથી થાય છે અને બીજો ઉપચરિત ભાવ સ્વાભાવિક છે આ બન્ને ઉપચરિત ભાવનો ભેદ મુર્ત તથા અચેતનના વિષયમા થાય છે, તેમા પુદ્ગલથી સબદ્ધ પ્રાણીને મુર્તત્વ છે અને અચેતનત્વ પણ છે અને તેથી પ્રથમ ઉપચરિત ભાવ જીવનો છે અને આ કર્મજનીત હોવાથી 'ગૌર્ગા હિક" એ ન્યાય અનુસાર ઉપચરિત છે તેથી કરીને અહીંઆ જે કર્મજનિત ઉપચરીત સ્વભાવના છે તે જીવની કહેલી છે અને બીજો જે સહજ ઉપચરીત સ્વભાવ છે તે નિર્મળ સિદ્ધ જીવનોછે સીદ્ધ જીવોમા પરંતુ જે જાણવા પણુછે તે કોઇપણ કર્મ ની ઉપાધી છે એમ કહેવુ ઠીક નથી કારણકે આચારાગ સુત્રમા કહ્યુ છે કે કર્ણ રહિત જીવને વ્યવહાર નથી રહેતો કારણકે ઉપાધીછે તે કર્મથી થાય છે આ પ્રકારે આ દસ સ્વભાવ પુર્વોક્ત ચેતનત્વ આદી નીયમ દ્રવ્ય પ્રતીછે (૧૧)

જીહો દેશ વીશેષ સ્વભાવ એ
લાલા સર્વ એકવીશ સંભાલ
જીહો સવીહું પુદગલ જીવને
લાલા પન્નર ભેદછે કાળ ચતુર—॥૧૨॥

ભાવાર્થ—આ દશ સ્વભાવ અને આગળ કહ્યા તે અગ્યાર સામાન્ય સ્વભાવ મેળવતાં જીવ અને પુદ્ગલના એકવીસ ભાવ થાય છે અને કાળના પંદર સ્વભાવ છે (૧૨)

વિવેચન—ચેતનત્વ આદિ આદશ વિશેષ સ્વભાવ અને પુર્વ કથિત સ-તાદિ અગ્યાર સામાન્ય સ્વભાવ બંને મળીને એકવીસ થાય છે તેમાં પુદ્ગલ અને જીવના એકવીસ ભાવ છે અને કાળના પંદર સ્વભાવ છે તે વિષે આગળ કહે છે (૧૨)

જીહો બહુ પ્રદેશ ચિત્ મૂર્ત્તતા
લાલા વિભાવ શુધ્ધ અશુધ્ધ
જીહો ટાલી આદિમ સંજુઆ
લાલા સોલ ધર્મ મુખ બુદ્ધ ચતુર—॥૧૩॥

ભાવાર્થ—બહુ પ્રદેશત્વ, ચેતનત્વ, મૂર્ત્તત્વ, વિભાવત્વ,

શુધ્ધત્વ અને અશુધત્વ, આ છ સ્વભાવ ઓછા કરતા બાકી ના પંદર સ્વભાવ કાળના રહે અને આ છ સ્વભાવમા જે પ્રથમ બહુ પ્રદેશ સ્વભાવ છે તે સહિત ધર્માસ્તિકાય,અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યના સોળ સ્વભાવ થાય છે (૧૩)

વિવેચન—બહુ પ્રદેશ સ્વભાવ, ચેતન સ્વભાવ, મુત સ્વભાવ, વિભાવ સ્વભાવ, શુધ્ધ સ્વભાવ અને અશુધ્ધ સ્વભાવ, એ છ ભાવ જ્યારે એકવીસમાથી કાઢી લઇએ ત્યારે બાકીના જે પંદર સ્વભાવ રહે તે કાળના છે અને કાઢી લીધેલા છ સ્વભાવમાથી પહેલો બહુ પ્રદેશ સ્વભાવ રાખીને એકવીસમાથી બાકીના પાચ કાઢી લેતા સોળ સ્વભાવ રહ્યા તે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના થાય છે (૧૩)

જીહો પ્રમાણ નય તે અધિગમે
લાલા જાણી એહવો ભાવ
જીહો સુયશ વિબુધજનસ ગતે
લાલા ધન ચિત્ત સુભ ભાવ-ચતુ ॥ ૧૪॥

ભાવાર્થ—આ પ્રમાણે પ્રમાણ તથા નયના જ્ઞાનથી એકવીસ

સ્વભાવ જાણીને સુજશ યુક્ત જે પંડીત લોકોછે તેની સંગતી કરીને શુભ ભાવને ધારણ કરો (૧૪)

ઢાળ ૧૩ મી.

વીરા ચંદલા—એ દેશી.

સ્વ દ્રવ્યાદિક ગ્રાહકેરે
અસ્તિ સ્વભાવ વખાણ
પર દ્રવ્યાદિક ગ્રાહકેરે
નાસ્તિ સ્વભાવ મન આણોરે
ચતુર વિચારીએ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—સ્વદ્રવ્યાદિકને ગ્રહણ કરવાવાળા દ્રવ્યાર્થિક નયથી અસ્તિ સ્વભાવ કહેલોછે અને પરદ્રવ્યાદિકને ગ્રહણ કરવાવાળા દ્રવ્યાર્થિક નયથી નાસ્તિ સ્વભાવ કહ્યોછે. માટે ચતુર મનુષ્યોએ તેનો વિચાર કરવો જોઇએ. (૧)

વિવેચન-હવે સ્વભાવનો વિચાર નયથી બતાવેછે તેમા દ્રવ્યનો જે અસ્તિ સ્વભાવ છે તે સ્વ દ્રવ્યાદિક દ્રવ્યાર્થિક નય થી જાણવો એટલે પોતાના દ્રવ્યક્ષેત્ર આદિને ગ્રહણ કરવાવાળા દ્રવ્યાર્થીક નયના મતથી દ્રવ્યનો અસ્તિ સ્વભાવ કહ્યો છે, અને અન્ય દ્રવ્યના ગ્રહણ કરવાવાળા પર દ્રવ્યાદિ ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નયથી દ્રવ્યનો બીજો નાસ્તિ સ્વભાવ કહેલો છે એવુ વચન છે કે "પોતાના સ્વરૂપથી સઘલુ છે અને પર દ્રવ્યથી સર્વ નાસ્તિ છે" (૧)

(સ્વભાવના બીજા ભેદ કહે છે.)

ઉત્પાદ વ્યય ગોણતારે
સત્તા ગ્રાહક નિત્ય
કોઇક પર્યાયાર્થિકેરે
જાણો સ્વભાવ અનિત્યેરિ—ચતુર ॥૨॥

ભાવાર્થ—ઉત્પાદ અને વ્યયની ગોણતાથી સત્તા ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નયથી નિત્ય સ્વભાવ કહ્યો છે, અને ઉત્પાદ તથા

વ્યયના ગ્રાહક પર્યાયાર્થિક નયમાં અનિત્ય સ્વભાવ કહ્યો છે એમ સમજવું.

વિવેચન—ત્રીજો જે નિત્ય સ્વભાવ કહ્યો છે તે ઉત્પાદ અને વ્યયની ગૌણુતા થવાથી સત્તાને ગ્રહણુ કરવાવાળા દ્રવ્યાર્થિક નયના મતથી સમજવો, અને પર્યાયાર્થિક નય ઉત્પાદ અને વ્યયનો ગ્રાહક હોવાથી તેના મતમાં અનિત્ય સ્વભાવ છે. તાત્પર્ય એવું છે કે ઉત્પાદ અને વ્યયની અપ્રધાનતા થવાથી સત્તા ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નયના મતમાં નિત્ય સ્વભાવ છે, અને સત્તા ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નયની અપ્રધાનતામાં ઉત્પત્તિ તથા નાશના ગ્રાહક જે પર્યાયાર્થિક નય છે તેના મતથી તો ચોથો અનિત્ય સ્વભાવ કહ્યો છે. (૨)

(હવે પાંચમો અને છઠ્ઠો સ્વભાવ કહે છે.)

ભેદ કલ્પના રહિતથીરે
ધારો એક સ્વભાવ
અન્વય દ્રવ્યાર્થિક નયે રે
અનેક દ્રવ્ય સ્વભાવો રે—ચતુર ॥૩॥

ભાવાર્થ—ભેદ કલ્પનાથી રહિત દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાથી દ્રવ્યનો એક સ્વભાવ કહ્યો છે અને અન્વય દ્રવ્યાથિક નયની અપક્ષાથી અનેક સ્વભાવ માનેલો છે (૩)

વિવેચન—ભેદ કલ્પનાથી રહિત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાથી દ્રવ્યનો પાચમો એક સ્વભાવ કહ્યો છે, અને ભેદ કલ્પના સહિત અન્વય દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાથી દ્રવ્યનો છઠ્ઠો અનેક સ્વભાવ પણ કહ્યો છે, તાત્પર્ય એવુ છે કે જયા પદાર્થ મા કાળનો અન્વય થાય છે ત્યા સત્તા ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નય પ્રવૃત્ત થાયછે, અને દેશના અન્વયમા અન્વય ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નય પ્રવૃત્ત થાય છે (૩)

સદ્ભુત વ્યવહારથીરે
ગુણ ગુણાદિક ભેદ
ભેદ કલ્પના રહિતથીરે
જાણો તાસ અભેદોરે—ચતુર ॥૪॥

ભાવાર્થ—સદ્ભુત વ્યવહારનયથી ગુણ ગુણી આદિનો ભેદ સ્વભાવ જાણવો અને ભેદ કલ્પના રહિત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયથી

અભેદ સ્વભાવ જાણુવો (૪)

વિવેચન—સદ્દભુત વ્યવહાર નયથી ગુણ ગુણી પર્યાય પર્યાયી અને કારક કારકવાનનો ભેદ સ્વભાવછે તે સાતમો ભેદ સ્વભાવ સમજવો અને ભેદ કલ્પના રહીત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય ના મતથી તો અભેદ સ્વભાવ કહેલોછે ભાવાર્થ એવોછે કે જ્યાં કલ્પીત વસ્તુ ભાસતી નથી, ત્યા એક એટલે અભેદ સ્વભાવછે અને જયાં વિષય તથા વિષયીનું જુદું જુદું ગ્રહણ કરેલું હોય ત્યાં અભેદ સ્વભાવછે (૪)

(વળી પણ સ્વભાવનાજ ભેદ કહે છે.)

પરમ ભાવ ગ્રાહકનેરે
ભવ્ય અભવ્ય પરિણામ
શુદ્ધ અશુદ્ધ તેહથીરે
ચેતન આતમરામોરે—ચતુર ॥૫॥

ભાવાર્થ—પરમ ભાવ ગ્રાહક નયથી ભવ્ય તથા અભવ્ય સ્વભાવ જાણવા અને શુદ્ધ સ્વભાવ તથા અશુદ્ધ સ્વભાવ તે પરમભાવ ગ્રાહક નયથી આત્માનો ચેતન સ્વભાવ કહ્યો છે. (૫)

વિવેચન—પરમ ભાવ ગ્રાહક નયની અપેક્ષાથી ભવ્ય સ્વભાવ તથા અભવ્ય સ્વભાવ માનવા યોગ્ય છે ભવ્યતા તે સ્વભાવ નિરૂપિત છે, અને અભવ્યતા તે ઉત્પન્ન સ્વભાવની તથા પરભાવની સાધારણ છે માટે અહીંઆ અસ્તિ નાસ્તિ સ્વભાવની પેઠે સ્વપર દ્રવ્યાદિક ગ્રાહક નયની બે પ્રવૃત્તિ થતી નથી, શુદ્ધ અશુદ્ધ સ્વભાવ આગળ કહેલછે અને ચેતન સ્વભાવ તો કેવળ જીવનોજ છે બીજા દ્રવ્યનો નથી (૫)

અસદ્‌ભુત વ્યવહારથીરે
ચેતન કર્મનોકર્મ
પરમભાવ ગ્રાહક નયેરે
તેહ અચેતન ધર્મોરે—ચતુર ॥૬॥

ભાવાર્થ—અસદ્‌ભુત વ્યવહાર નયથી કર્મ તથા નોકર્મમા પણ ચેતનાનો વ્યવહાર થાયછે અને પરમભાવ ગ્રાહક નયમા તે કર્મ અને નોકર્મજનિત ચેતન સ્વભાવનુ અચેતન ધર્મપણુ છે (૬)

વિવેચન—અસદ્‌ભુત વ્યવહાર નયથી જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મ અને મન વચન કાય રૂપનોકર્મ એ બનેમા

ચેતન સ્વભાવ છે. કેમકે કર્મ અને નોકર્મ એ બન્નેમાં ચેતનના સંયોગથી થએલા પર્યાય છે તેથી કરીને ચેતન સંયોગ કૃત પર્યાયથી "મુરદાને ભસ્મ કરેછે" એવો વ્યવહાર અને "આ શરીરને હું આવશ્યક ગણું છું" એવો વ્યવહાર થાય છે અને પરમ ભાવ ગ્રાહક નયથી તો તે કર્મ અને નોકર્મથી ઉત્પન્ન ચેતન ભાવનું અચેતન સ્વભાવ પણું છે જેમકે ઠંડુ ઘી વીગેરે. (૬)

અસદ્‌ભુત વ્યવહારથી રે
જીવ અચેતન ધર્મ
પરમભાવ ગ્રાહક નયેરે
મુરત કર્મ નોકર્મો રે—ચતુર ॥૭॥

ભાવાર્થ—અસદ્‌ભુત વ્યવહાર નયથી જીવમાં અચેતન સ્વભાવતા છે અને પરમ ભાવ ગ્રાહક નયમાંનો કર્મ તથા નોકર્મ મૂર્ત છે. (૭)

વિવેચન—અસદ્‌ભુત વ્યવહાર નયના મતથી જે પ્રાણ ધારણ કરેછે તે જીવછે તે અચેતન ધર્મ પણું એટલે જીવ અચેતન સ્વભાવનો ધારકછે તે અચેતન સ્વભાવ માનવાથી આ જીવ અચેતનછે, જડછે, ઇત્યાદી વ્યવહાર થાયછે, આથી "હું" અ

નુમાન કરૂં છુ 'જાણું છું, ઇત્યાદી' પ્રતીતીથી વિલક્ષણ 'અજ્ઞાનની સિદ્ધી થાયછે" એવુ જે વેદાંતીયોનુ કથનછે તેનુ ખંડન થાયછે, કેમકે અદ્દભુત વ્યવહાર નયથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય જેઅચેતન સ્વભાવ તેથી પણ તેઅજ્ઞાનની સિદ્ધી થઇજાયછે, અને પરમ ભાવ ગ્રાહક નયથી મૂર્ત્ત એવી નોકર્મ કર્મતા વર્તે છે અર્થાત કર્મ અને નોકર્મનો મૂર્ત્ત સ્વભાવ છે (૭)

અસદ્દભુત વ્યવહારથીરે
જીવ મુરત્ત પણ હોયે
પરમ નયે પુદ્‌ગલ વીનારે
દ્રવ્ય અમૂર્ત્ત તુ જોયરે—ચતુર ॥ ૮॥

ભાવાર્થ—અસદ્દભૂત વ્યવહાર નયના મતમા જીવ મૂર્ત સ્વભાવનો પણ ધારક છે અને પરમભાવ ગ્રાહક નયમા પુદ્‌ગલ ને છોડીને સર્વ દ્રવ્યમા અમૂર્ત સ્વભાવના સ્થાપિત કરેલી છે (૮)

વિવેચન—અસદ્દભૂત વ્યવહાર નયના મતમા જીવનો પણ મૂર્તસ્વભાવ માનેલો છે તેથી કરીને " આ આત્મા દેખાય છે, આ આત્માને હુ દેખુ છુ "

ઇત્યાદિ વ્યવહાર થાય છે અને "પદ્મ પ્રભુ તથા ચંદ્ર પ્રભુ રક્ત વર્ણના ધારક છે" ઇત્યાદિ વચન પણ તેને અનુંસરીને જ છે અને પરમભાવ ગ્રાહકનયની અપેક્ષાથી પુદ્દગલ દ્રવ્યના વિના દ્રવ્યનો અમુર્ત્ત સ્વભાવ રાખેલો છે અર્થાત્ પુદ્દગલ દ્રવ્યના સિવાય અન્ય સર્વ દ્રવ્ય અમૂર્ત સ્વભાવના ધારક છે એવો અર્થ છે (૯)

ઉપચાર પણ પુદ્દગલીરે
નહી અમુ-ર્ત સ્વભાવ
ઉપચરિયે અનુગમ વસેરે
વ્યવહારે જેહ ભાવોરે–ચતુર ॥૯॥

ભાવાર્થ—પુદ્દગલમાં ઉપચારથી પણ અમુર્ત સ્વભાવતા નથી કારણકે અનુગમથી દ્રવ્યવહાર થાય છે તે ભાવનો ઉપચાર પણ થાય છે (૯)

વિવેચન–ઉપચાર દ્વારા પણ પુદ્દગલ દ્રવ્યમાં અમુર્ત્ત સ્વભાવતા નથી તેથી કરીને ચેતનના સંયોગથી જેમ દેહ આદીમાં ચેતનતાનો ઉપચાર થાયછે તેમ અમુ-ર્તના સંયો-ગથી દેહમાં અમુ-ર્તનો ઉપચાર થતો નથી. આ કારણને લીધે

અસદ્ભુત વ્યવહાર નયથી પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો અમુર્ત સ્વભાવ છે એવુ કથન નહિ કરવુ જોઇએ વળી અનુગમ અર્થાત્ એક સબધ દોષથી ભાવનો વ્યવહાર થાયછે તેજ ભાવનો ઉપચાર પણ થાયછે, પરતુ સર્વથા સર્વ ધર્મનો ઉપચાર થતો નથી તેથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે જ્યા આરોપ કરવો હોય ત્યા આરોપના નિમિત્તનુ અનુસરણ કરવુ જોઇએ અને આરોપ કરીને પછી નિમિત્તનુ અનુસરણ કરવુ એવા ન્યાયને ધારણ કરવો જોઇએ નહિ એવો ભાવાર્થ છે (૯)

એ ભાવે સમતિ ભણ્યોરે
અનુગત અર્થ અરોપ
જલપય જેમ નવિ ભજીયેરે
યાવત અત્ય વિરોપર ચતુર—॥૧૦॥

ભાવાર્થ—જીવ પુદ્ગલનો સપુર્ણ અનુગત સબધ સમતિમા કહેલો છે જેમ જળ અને પાણી અત્ય વિશેષત સુધી જુદા થતા નથી તેમજ જીવઅને પુદ્ગલનુ સમજવુ (૧૦)

વિવેચન—જેમ મળેલા દુધ અને પાણી દાહક્રીયારૂપ અતિમ વિશેષ વગર થતો નથી તેમ અતીમ વિશેષમાત્ર શુદ્ધ પુદ્ગલ જીવ લક્ષણથી જુદા કરવામા આવે છે, અથાત્ જેમ જળનો તથા દુધનો વિભાગ અતિમ દાહ ક્રિયા રૂપ વિ

શેષ અથવા પદાર્થ વિશેષથી થાયછે તેમજ જીવની મુક્તિ દશા રૂપ વિશેષમાં પુદ્ગલનો જીવથી વિભાગ થાય છે જેમ ઔદારિક આદિ વર્ગણાથી સિદ્ધ શરીર આદિથી જ્ઞાન ઘન અસંખ્યાત પ્રદેશોનો ધારક આત્મા ભિન્ન છે (૧૦)

અનભિભુત જીહાં મૂર્તતારે
અમૂર્તતા તિહાં નાંહિ
જીહાં અભિભુત અમુર્તતારે
મૂર્ત અનંત્ય તેમાંહીરે—ચતુર॥૧૧॥

ભાવાર્થ—જ્યાં મુર્ત સ્વભાવ અભિભુત નથી ત્યાં અમુર્ત સ્વભાવતો છેજ નહીં અને જ્યાં આત્મ દ્રવ્યમાં કર્મ છે ત્યાં અમુર્તતા તિરોહીત નથી પરંતુ ત્યાંતો મુર્ત્તતા અત્યંત રહિત અનુગમથીછે. (૧૧)

વિવેચન—જ્યાં પુદગલ દ્રવ્યનો મુર્ત સ્વભાવ અભીભુત નથી કિન્તુ પ્રકટછે ત્યાં અમુર્તતા સ્વભાવ થતો નથી કારણ કે અમુર્તતા પુદ્ગલથી ભિન્ન દ્રવ્યનો અત્યંત વિશેષ છે અને જ્યાં આત્મ દ્રવ્યમાં કર્મ હોયછે ત્યાં પણ અમુર્તતા અભિભુત નથી કેમકે ત્યાં અમુર્તતા અંત્યથી ભિન્ન

અનુગમથી ઉત્પન્ન સાધારણ ધર્મરૂપ છે આ રીતે પુદ્ગલ તથા જીવ દ્રવ્યના અનુગમમા વિશેષતા ન થવા છતા કોઈ વખતે કોઇ ભાવ અભિભુત રહે છે એવી રીતે શાસ્ત્રના વ્યવહારથી અગીકાર કરવો જોઇએ (૧૧)

પુદ્ગલને એકવીસમોરે
એમ તો ભાવે વિલુત્ત
તેણે અસદ્ભુત હનયેગ
પરોક્ષ અણુઅ અમુત્તોરે—ચતુર ॥૧૨॥

ભાવાર્થ—પુદ્ગલનો એકવીસમો ભાવ આ પ્રકારે વિલુપ્ત થાય છે માટે અનદ્ભુત નયનામનથી પરોક્ષ પરમાણુ અમુત્ત માનેલ છે (૧૨)

વિવેચન—ઉપચારથી પણ પુદ્ગલનો અમૂર્ત સ્વભાવ નથી થતો એમ કહેવાવાળાના મનમા પુદ્ગલનો અતીમ ભાવ અર્થાત એકવિસમો સ્વભાવ નષ્ટ થઈ જશે અને પુદ્ગલનો જો અમુર્ત સ્વભાવ નહિ રહે તો પુર્વ પ્રસગમા જે એમ કહ્યું છે કે "પુદગલ તથા જીવ એ બનેમા પ્રત્યેકના વમ વ છે" તે વચનનો આઘાત થવાથી સિદ્ધાતને પણ હાની પહો

-ચશે. કારણ કે જ્યારે એકવીસમાંથી એક અમુ-ર્ત સ્વભાવ
-નીકળી જશે ત્યારે તો પુદ્દગલના વીસ સ્વભાવજ રહેશે. આવા
પ્રકારની શંકાને દુર કરવાને માટે કહેછે, કે આજ કારણથી
અસદ્દભુત વ્યવહાર નયમાં જે પરોક્ષ પુદ્દગલ પરમાણુંછે તેની
અમૂ-ર્તતા કહેલીછે, તાત્પર્ય એવુંછે કે વ્યવહારીક પ્રત્યક્ષનો
-અગોચર રૂપ અમુ-ર્ત સ્વભાવપ્રમાણુ સિદ્ધ ઉપચરીત
સ્વીકારાયછે (૧૨)

કાળ પુદ્દગલાણું તણોરે
એક પ્રદેશસ્વભાવ
પરમ નયે પર દ્રવ્યનોરે
ભેદ કલ્પના અભાવોરે—ચતુર॥૧૩॥

ભાવાર્થ--પરમભાવ ગ્રાહક નયથી કાલાણું તથા પુદ્દગલ
પરમાણુંની એક પ્રદેશ સ્વભાવતા છે અને અન્ય દ્રવ્યના પણ
ભેદ કલ્પના રહીત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક એક સ્વભાવ કહ્યાછે (૧૩)

વિવેચન--પરમ ભાવ ગ્રાહક નયમાં પુદ્દગલ
પરમાણું તથા કાળના અણુની એક પ્રદેશ સ્વભાવ
તા કહેલી છે તથા ભેદ કલ્પના રહિત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયની
અપેક્ષાથી કાળ અને પુદગલથી રહિત અન્ય દ્રવ્યનો પણ એક

પ્રદેશ સ્વભાવ કહેલો છે (૧૩)

ભેદ કલ્પના યુત નયે રે
અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ
અણુવિણ પુદગલ અણુ તણુ રે
ઉપચાર તેહ ભાવો રે—ચતુર ॥૧૪॥

ભાવાર્થ—શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયથી પરમાણુને મુકીને સંપૂર્ણ દ્રવ્યોનો અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ છે અને પુદ્ગલના અણુની અનેક પ્રદેશ સ્વભાવતા તો ઉપચારથી છે (૧૪)

વિવેચન—ભેદ કલ્પના સાપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયથી પરમાણુના સિવાય અન્ય સર્વ દ્રવ્યોનો અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ કહેલો છે અને પુદ્ગલના પરમાણુમા તે અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ થવાની યોગ્યતા છે અર્થાત તે પુદ્ગલ પરમાણુ અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ થઈ શકે છે, તેથી કરીને ઉપચારથી તેના અનેક પ્રદેશ સ્વભાવનુ કથન કરેલુ ,છે અને કાલના અણુમા કોઇ ઉપચાર કારણતા નથી એવા હેતુથી તેનો આ અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ સર્વથા નથી ૧૪

શુદ્ધા શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકે રે

જાણો વિભાવ સ્વભાવ
શુધ્ધે શુદ્ધ સ્વભાવછેરે
અશુધ્ધે અશુદ્ધ સ્વભાવો રે—ચતુર ॥૧૫॥

ભાવાર્થ—શુદ્ધ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયમાં વિભાવ નામના સ્વભાવ ને જાણો શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયમાં શુદ્ધ સ્વભાવની અને અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયમાં અશુદ્ધ સ્વભાવની સ્થિતિ છે (૧૫)

વિવેચન—શુદ્ધા શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયમાં સમસ્ત વિભાવ સ્વભાવને જાણવા, જ્યાં શુધ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય હોય ત્યાં શુધ્ધ સ્વભાવ અને જ્યાં અશુધ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય હોય ત્યાં અશુધ્ધ સ્વભાવ સમજવો. તાત્પર્ય એવું છે કે શુધ્ધ દ્રવ્યાર્થિકમાં શુધ્ધ ભાવ અને અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકમાં અશુધ્ધ ભાવ થાયછે. [૧૫]

અસદ્ભુત વ્યવહારથી રે
હે ઉપચરીત સ્વભાવ
એ સ્વભાવ નય યોજનારે
કીજે મન ધરીભાવ રે—ચતુર ॥૧૬॥

ભાવાર્થ—અસદ્ભુત વ્યવહાર નયથી ઉપચરિત સ્વભાવ

કર્યા છે એવી રીતે સ્વભાવ અને નયની યોજના ગમગી મન ને વિષે ધ્યાન કરી નાખવી [૧૯]

વિવેચન—અગાઉ [illegible] વ્યવહારની અપેક્ષાથી [illegible] સ્વભાવને [illegible] જોઇએ આ રીતે જે સ્વભાવ [illegible] નયની યોજના કરી છે તે વિવિધ પ્રકારે હૃદયમાં ઉતારી [illegible] કરી [illegible]

અનુપચરિત નિજ ભાવ જે
તે તો ગુણ કહેવાય
એક દ્રવ્યાશ્રિત ગુણ કહ્યો
ઉભયાશ્રિત પર્યાય ॥૨૦॥

ભાવાર્થ—જે અનુપચરિત પોતાના [illegible] અને તે [illegible] દ્રવ્ય [illegible] અને પર્યાય [illegible] (૨૦)

વિવેચન—[illegible] તેમજ [illegible] સિદ્ધાંતમાં [illegible] પરંતુ [illegible] અત્રે [illegible] તે ગુણ [illegible] તેમ [illegible]

મતલબ કે કોઇ સ્વભાવ ગુણ પર્યાયથી ભિન્ન નથી માટે અ નુપચરીત ભાવ તે ગુણજ જાણવો અને જે ઉપચરીત તે પર્યાયજ જાણવો આજ કારણથી જે કેવળ દ્રવ્યને આશ્રીને રહેછે તે ગુણછે અને દ્રવ્ય તથા ગુણ બંને ને આશ્રીને રહેછે તે પર્યાય છે. આજ પ્રમાણે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહેલું છે. (૧૭)

સ્વભાવ ભેદ સહીત કહ્યારે
એમ એક ગુણહ મકર
હવે ભેદ પજજાયનારે
સુણજો સુયશ ભંડારોરે—ચતુર॥૧૮॥

ભાવાર્થ—એવી રીતે સ્વભાવના ભેદ સહિત ગુણના પ્રકાર કહ્યા અને હવે પ્રર્યાયના ભેદ આગળ કહુછું તે ઉત્તમ જશના ભંડાર એવા શ્રેતાઓ તમે સાંભળો [૧૮]

વીવેચન—પુર્વોકત રીતે સ્વભાવ અને સ્વભાવ સહિત ગુણ પ્રકારના કથન દ્વારા શાસ્ત્રોકત રીતીથી પ્રકાશીત કરેલ છે અને હવે આગળની ઢાળમાં પર્યાયના ભેદ કહેછે તે ઉતમ યશના ભંડાર રૂપ શ્રેતાજનો તમે સાંભળો અથવા શ્રીમાન્ યશો વિજયજી ઉપાધ્યાયની પાસે જે ભંડાર ભરેલો છે તે સાંભળો (૧૮)

ઢાળ ૧૪ મી

જે ધી ગોયમ પર સામીઆ તે મુજ મિચ્છામિ દુક્કડ—એ દેશી

સુણો ભેદ પજ્જાયના રે
તે દોય પ્રકાર
વ્યંજન અર્થ એ ભેદથી
સત્ય પે ધાર
શ્રી જીનવાણી આદરો ॥૧॥

ભાવાર્થ—હવે પર્યાયના ભેદ સાંભળો, તેના મુખ્યપણે બે પ્રકાર છે (૧) વ્યંજન પર્યાય અને (૨) અર્થ પર્યાય થી [illegible] તમે સાંભળો (૧)

વિવરણ—આ ગની ગાથામાં નય અને સ્વભાવનુ નિરૂપણ કર્યા પછી આ ગાથામાં પર્યાયના ભેદનુ વિવરણ કરે છે, પર્યાયના ભેદ મુખ્યપણે બે પ્રકારના છે (૧) વ્યંજન પર્યાય અને (૨) અર્થ પર્યાય એનુ વિશેષ વર્ણન આગળની ગાથામાં કરેલુ છે (૧)

અનુગત કાલ કાલિત કહ્યો
વ્યંજન પર્યાય
વર્તમાન સુષિમ તિહાં
અર્થાહ પજજાગ–શ્રી જીન ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—જે જેનો ત્રિકાલ સ્પર્શિ પર્યાય તે તેનો વ્યંજન પર્યાય કહેવાય અને વર્તમાન સુક્ષ્મ કાલ વર્તિ જે પર્યાય તે અર્થ પર્યાય માનેલો છે. (૨)

વિવેચન—બે ભેદ કહ્યા તેમાં પ્રથમ વ્યંજન પર્યાય છે તે ત્રિકાલ સ્પર્શી છે અર્થાત્ પુર્વાપર અનુગત સર્વ કાળની સાથે તે પર્યાય સ્પર્શ કરેછે તાત્પર્ય કે જેનો સ્પર્શ ભુત ભવિષ્ય તથા વર્તમાન એત્રણે કાલમાં થયછે તે વ્યંજન પર્યાયછે જેમ ઘટાદીનો મૃતિકાદી પર્યાય વ્યંજન પર્યાયછે અર્થાત મૃત્તિકા આદીપર્યાયનો પ્રકાશિત કરેછે અને બીજો અર્થ પર્યાયછે તે વર્તમાન અણુનો વિષયછે અર્થાત સુક્ષ્મ કાળ વર્તિ અર્થ પર્યાયછે જેમ ઘટ આદીના તે તે ક્ષણમાં રહેવા વાળા પર્યાય જે કાળના ક્ષણમાં વર્તમાનતાથી સ્થિતછે તે તે કાળની અપેક્ષાથી ઉત્પતિ દ્વારા વિદ્યમાન હોવાથી તે અર્થ પર્યાગ કહેવાયછે મતલબકે જે ક્ષણમાં ઘટ વિદ્યમાનછે તે ક્ષણની વિદ્યમાનતાથી

તે વ્ય અથ પર્યાયછે (૨)

દ્રવ્ય ગુણે બિહુ ભેદથી
વલી શુદ્ધ અશુદ્ધ
શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન તિહાં
ચેતનને સિદ્ધ—શ્રી જિન ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—તે પર્યાયના દ્રવ્યથી તથા ગુણથી બે ભેદ છે અને શુદ્ધ તેમજ અશુદ્ધ એમ પણ બે ભેદ છે તેમાં શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય તે ચેતન દ્રવ્યને કેવળ જ્ઞાનના ભાવથી સિદ્ધ પર્યાય જાણવો (૩)

વિવેચન—દ્રવ્યથી દ્રવ્ય પર્યાય થાય છે અને ગુણથી ગુણ પર્યાય થાય છે આ રીતે બે ભેદ છે જેમ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય અને ગુણ વ્યંજન પર્યાય, આજ રીતે શુદ્ધથી શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય થાય છે અને અશુદ્ધથી અશુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય થાય છે એવી રીતે બે ભેદ છે હવે તે ભેદોમાંથી શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય તે ચેતનને સિદ્ધ (ચેતન દ્રવ્યના સિદ્ધ પર્યાય છે) આ શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય કેવળ ભાવથી જાણવો (૩)

અશુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન બહુ
મનુજાદિક ભેદ
ગુણથી વ્યંજન એમ દ્વિધા
કેવલ મઇ ભેદ-શ્રીજીન ॥૪॥

ભાવાર્થ—અશુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય મનુષ્ય દેવ આદી અનેક પ્રકારના માનેલ છે. એવીજ રીતે ગુણથી પણ શુદ્ધ ગુણ વ્યંજન પર્યાય અને અશુદ્ધ ગુણ વ્યંજન પર્યાય એવા બે ભેદ છે તેમાં પ્રથમ ભેદમાં કેવળ જ્ઞાન આદી અને બીજા માં મતિજ્ઞાનાદી પર્યાયછે (૪)

વિવેચન—અશુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય તો મનુષ્ય, દેવ નારકી અને તિર્યંચ એમ અનેક પ્રકારે માનેલાછે. દ્રવ્યને ભેદ પુદ્ગલ સંયોગથી ઉત્પન્નછે તેથી કરીને મનુષ્ય આદિના ભેદથી આ ભેદ થાયછે. ગુણથી પણ એવોજ પ્રકારછે એટ તેના પણ બે ભેદછે તેમાં પ્રથમ શુદ્ધ ગુણ વ્યંજન પર્યાયછે તેતો કેવળજ્ઞાન આદિ રૂપ પર્યાયછે અને અશુદ્ધ દ્રવ્યગુણ વ્યંજન પર્યાય જે છે તેતો મતિ જ્ઞાન શ્રુત જ્ઞાન, અવધિ જ્ઞાન, તથા મનઃપર્યાવ જ્ઞાન આદી સ્વરૂપછે (૪)

(વળી પણ પર્યાયના ભેદ કહેછે)

ઋજુ સુત્રાદેશે કરી
ક્ષણ પરિણત એહ
કહ્યો અર્થ પજ્જવએ
અભ્યંતર જેહ-શ્રી જીન ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—ઋજુ સુત્ર નયના મતથી અર્થ પર્યાય ક્ષણ વૃતિ વાળોછે આભ્યંતરનો શુદ્ધ અર્થ પર્યાયછે અને જેથી અન્ય અશુદ્ધ અર્થ પર્યાય હોયછે (૫)

વિવેચન—ઋજુસુત્ર નયના આદેશથી આભ્યંતર જે છે તે શુદ્ધ અર્થ પર્યાય છે અને ક્ષણ માત્ર વૃતિછે અર્થાત શુદ્ધાર્થ પર્યાય ક્ષણ ક્ષણમાં પરીણામને પ્રાપ્ત થાયછે અને તેથી અન્ય જે જે છે તે અશુદ્ધ અર્થ પર્યાય હોયછે તાત્પર્ય કિંતુ છે કે જે જે પર્યાયથી અલ્પ કાળ વર્તી છે તે પર્યાય તે અધિક કાળવર્તી પર્યાયથી અલ્પ કાળની અપેક્ષાએ અશુદ્ધ અર્થ પર્યાય હોયછે (૫)

આ વિષયમા શુદ્ધ વચન એમની રહ્યો તો

પુરૂષ શબ્દ જેમ પુરૂષને

વ્યજન પર્યાય
સંમતિ ગ્રંથે અર્થથી
બાલાદિ કહાય—શ્રી જીન ॥૬॥

ભાવાર્થ—જેમ પુરૂષ શબ્દનો પુરૂષ વ્યંજન પર્યાય કહેલોછે તેમજ સંમતિ ગ્રંથમાં બાલાદિ અર્થ પર્યાય કહેલોછે (૬)

વિવેચન—પુરૂષ શબ્દથી વાચ્ય પુરૂષ પર્યાય જન્મથી તે મરણ કાળ પર્યંત એક અનુગત રૂપથી નરત્વ પર્યાય છે તે પુરૂપનો વ્યંજન પર્યાય છે અને બાલ આદિક અર્થ પર્યાય છે એવું સમતિ ગ્રંથમાં કહેલું છે "જેમ પુરૂષમાં પુરૂષ એવો શબ્દ જન્મથી મરણ પર્યંત રહે છે તે વ્યજન પર્યાય છે તે પુરૂષમાં બ લ, યુવા ઇત્યાદિ જે ભેદ છે તે અર્થ પર્યાય છે." (૬(

ષટ્ ગુણ હાણી વુદ્ધીથી
જેમ અગુરૂ લહુત્ત
પજજવ નેમક્ષિણ ભેદથી
કેવલપણે વુત્ત—શ્રી ન ॥ ૭॥

ભાવાર્થ—જેમ ષડગુણી હાનિ વૃદ્ધીથી અગુરૂ લઘુ પર્યાય માનેલો છે તેવીજ રીતે શ્રૃતના ભેદથી કેવળ અખ્ય ગુણ પર્યાયના પણ અર્થ પર્યાય માનેલા છે (૭)

વિવેચન—જેમ ષડગુણ હાની વૃદ્ધી લક્ષણ અગુરૂ લઘુ પર્યાય અર્થાત સૂક્ષ્માર્થ પર્યાય છે તેમજ શ્રુતના ભેદથી કેવળ જ્ઞાન નામનો પર્યાય પણ ભિન્ન ભિન્નજ દેખાડેલો છે કે મકે "પ્રથમ સમયમા યોગ ભવસ્થ કેવળ જ્ઞાનમા અને દ્વી તીન સમય સયોગી ભવસ્ત કેવળ જ્ઞાનમા ઇત્યાદી વચન છે તેથી કરીને રુજુ સૂત્ર નયના આદેશથી શુદ્ધ ગુણના પણ અર્થ પર્યાય માનવા જોઇએ (૭)

શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન અણુ
પુદ્ગલ પર્યાય
અશુદ્ધ દ્વયણુકાદિક ગુણ
નિજ ગુણ પર્યાય— શ્રી જીન ॥૮॥

ભાવાર્થ—શુદ્ધ દ્રવ્યવ્યંજન પરમાણું જે છે તે શુદ્ધ પુદ્ગલ પર્યાય છે અને દ્વયણુકાદી અશુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય છે તે પોતપોતાના ગુણ પર્યાય સહિત છે [૮]

વિવેચન—જે શુદ્ધ દ્રવ્યવ્યંજનપરમાણુ છેતે શુદ્ધ પુદગલછે કેમકે તેનો નાશ થતો નથી અને દ્વયણુક આદિ અશુદ્ધ દ્રવ્યપર્યાય વ્યંજન પર્યાયછે કેમકે સંયોગથી ઉત્પન્ન થવાનું કારણ નાશવાન છે તે પોતાના ગુણ અને પર્યાયથી સહિત છે અર્થાત પુદ્‌ગલ દ્રવ્યના જે જે શુદ્ધ ગુણ વ્યજન પર્યાય અને અશુદ્ધ ગુણ વ્યંજન પર્યાય છે તે પોતપોતાના ગુણને આશ્રાને માનવા જોઈએ કારણકે જે પરમાણુંનો ગુણ છે તે તો શુદ્ધ ગુણ વ્યંજન પર્યાય છે અને જે દ્વિપ્રદેશ આદિના ગુણછે તે અશુદ્ધ ગુણ વ્યંજન પર્યાય છે, (૮)

સુક્ષ્મ અર્થ પર્યાયતે
ધર્માદિક એમ
નિજ પર પ્રત્યયથી લહો
છાંડી હઠ પ્રેમ—શ્રી જીન ॥ ૯ ॥

ભાવાર્થ—ધર્માદિ દ્રવ્યના સુક્ષ્મ અર્થ પર્યાયછે, એમ જો દિગંબર કહેછે તો સ્વપર પ્રત્યયથી ક્ષણુ પરીણુતીરૂપ અર્થ પર્યાય પણ કેમ નથી માનતા? (૯)

વિવેચન—ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોના સૂક્ષ્મ અર્થ

પર્યાય અર્થાત્ શુધ્ધ દ્રવ્ય વ્યજન પર્યાયછે એવો જે હઠ કરે છે તે હઠ કરવાવાળો મનુષ્ય હઠને છોડીને પોતાના પ્રત્યયથી અને પરના પ્રત્યયથી અને ઋજુ સૂત્ર નયના આદેશથી આ ક્ષણુ પરીણામ રૂપ પુર્વકથિત અર્થ પર્યાય તે પણ કેવળ જ્ઞાનાદીની પેઠે કેમ નથી માનતા ? વળી ધર્માસ્તિકાય આદી મા અપેક્ષાથી અર્થ પર્યાય પણ થાયછે જો એમ ન હોય તો પુદ ગલ દ્રવ્યમા પણ પરમાણુ સુધી વિશ્રામ થનો નથી (૯)

જેમ આકૃતિ ધર્માદિકની
વ્યજન છે શુદ્ધ
લોક દ્રવ્ય સયોગથી
તેમ જાણી અશુદ્ધ—શ્રી જીન ॥૧૦॥

ભાવાર્થ-જેમ ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યનો આકાર લોકા કાશ પ્રમાણુથી શુદ્ધ વ્યજન પર્યાય છે તેમજ લોકમા રહેવા વાળા દ્રવ્યના સયોગથી અશુદ્ધ વ્યજન પર્યાય કેમ ન હોય? અર્થાત્ હોવાજ જોઈએ

વિવેચન—જેમ ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યનો આકાર લોકાકાશ પ્રમાણ સ્થિતિ રૂપ છે તેથી કરીને પરનિરપેક્ષાથી

તે શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય છે એવું કથન થાય છે એવીજ રીતે લોકના દ્રવ્યના સંયોગથી અર્થાત લોકમાં રહેવાવાળું દ્રવ્ય છે તે દ્રવ્યનો ધર્માદી દ્રવ્યની સાથે સંયોગ રૂપ અશુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય પણ છે અને તે લોકના દ્રવ્ય સંયોગથી નિરપેક્ષીત હોવાથી કોઇપણ વિરોધને ઉત્પન્ન નથી કરતો (૧૦)

સંયોગે આકૃતિપરે
પજજય કહેવાય
ઉત્તરાધ્યયને ભાષિયા
લક્ષણ પજ્જાય—શ્રો જીન ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ—આકૃતિની પેઠે સંયોગ પણ પર્યાય કહેવાય છે કેમકે ઉત્તરાધ્યયન સુત્રમાં પણ પર્યાયના લક્ષણ કહ્યાછે (૧૧)

વિવેચન—હવે આકૃતિ તે પર્યાય થઈ શકેછે અને સંયોગ પર્યાય થઇ શકતા નથી એવી આશંકા દુર કરતાં કહેછેકે સંયોગ પણ આકરની પેઠે પર્યાય કહેવાયછે કેમકે નિશ્ચય રૂપથી પર્યાયના લક્ષણ ઉતરાધ્યયન સુત્રમાં પણ કહ્યાછે માટે આ સ્થળે તે નહિ લખતાં જીજ્ઞાસુએ એ ઉતરાધ્યયન સુત્રથી વિસ્તાર પુર્વક સમજી લેવા (૧૧)

એકત પૃથકત તેમ વલી
મ ખ્યા સ ઠાણ
વલી સ યોગ વિભાગ એ
મનમા તુ આણ—શ્રી જીન ॥ ૧૨ ॥

ભાવાર્થ—એકત્વ પૃથ ત્વ સ ખ્યા સ સ્થાન સ યોગ અને વિભાગ એ સર્વને પર્યાય રૂપથી મનમા વિચારો (૧૨)

વિવેચન—એકત્વ પૃથકત્વ સ ખ્યા સસ્થાન અને સ યોગ વિભાગ એ ત્રણ દ્રવ્યને પણ પર્યાય જાણવા ઉત્તરા ધ્યયનમા પણ તેને પર્યાયજ કહ્યા છે માટે નય ચક્રમા દેવ સેન આચાર્યે કહેલુ છે તે આ ગાથાથી વિચારવાનુ છે (૧૨)

ઉપચારી નય ગુદ્ધતે
જો પર સ યોગ
અમદ્દભુત મનુજાદિકા
તો નય શુદ્ધ યોગ—શ્રી જીન ॥૧૩॥

ભાવાર્થ—જે ઉપચરિત છે અને પર દ્રવ્ય સ યોગ છે તો પણ તે અશુદ્ધ પર્યાય થઈ શકતો નથી જો એમ માનો

છો તો અસદ્ભુત મનુષ્ય આદી પણ અશુદ્ધ પર્યાય યોગી નહિ થાય (૧૩)

વિવેચન--ઉપચારવાન કદાચ પર દ્રવ્યના સંયોગી હોય તથાપી તે અશુદ્ધતાને પ્રાપ્ત નથી થતું હવે કદાચ એમ કહો કે ધર્માસ્તકાય આદિ દ્રવ્યોનો પર દ્રવ્ય ની સાથે સંયોગ છે તેથી તેને ઉપચરિત પર્યાય કહેછે પરંતુ અશુદ્ધ પર્યાય નથી કહેતા કેમકે દ્રવ્યના અન્ય પણાના હેતુ માં પણ અશુદ્ધતાનો વ્યવહાર છે તેથી કરીને મનુષ્ય આદિ પર્યાય પણ અશુદ્ધછે એમ ન કહેવું પણ અસદ્ભૂત વ્યવહાર નયથી ગ્રાહ્ય હોવાથી અસદ્ભૂત છે એમ કહો. મતલબ અપેક્ષાથી શુદ્ધ અને અપેક્ષા રહીત પણે અશુદ્ધ એવી રીતે અનેકાંત વ્યાપક પણુંજ શ્રેષ્ઠછે જે આગળ કહેવાશે. અર્થ એવોછે કે જો ઉપચારિ અશુધ્ધતા ને નથી પ્રાપ્ત થતો તો મનુષ્ય આદી પણ અશુધ્ધ પર્યાયનો યોગી નથી.(૧૩)

ધર્માદિક પર પજ્જયે
વિસમાઇ એમ
અશુદ્ધતા અવિશેષથી
જીવ પુદ્ગલ જેમ—શ્રી જીન ॥૧૪॥

ભાવાર્થ—ધર્માસ્તિકાય અભેદના પર પર્યાયથી તથા પોતાના પર્યાયવા વિલક્ષણતાછે અને જેમ જીવ પુદ્ગલમાઅશુદ્ધતાનો વિષય નથી તેમ આમા પણ નથી (૧૬)

વિવેચન—ધર્માસ્તિકાય આદિને પર પર્યાયથી અને સ્વ પર્યાયથી વિલક્ષણતા જાણવી જોઇએ કેમકે પર અપેક્ષાથી જેવી રીતે જીવ દ્રવ્ય પુદ્ગલ દ્રવ્યનો વિશેષ નથી તેવીજ રીતે બીજાને માટે પણ સમજી લેવુ (૧૪)

એમજ સજાતિ વિજાતિથી
દ્રવ્યે પજ્જાગ
ગુણે સ્વભાવ વિભાવથી
એ ચાર કહાય—શ્રી જીને ॥૧૫॥

ભાવાર્થ—દ્રવ્યના વિષયમા એજ રીતે સ્વજાતિ અને વિજાતિથી પર્યાય થય છે એવીજ રીતે ગુણના વિષયમા પણ સ્વભાવ ગુણથી તથા વિભાવ ગુણથી પર્યાય થાય છે આ રીતે પર્યાયના ચાર ભેદ થયા (૧૫)

વિવેચન—હવે પ્રકારાન્તરે નયચક્રમા ચાર ભેદ કહ્યા છે તે દેખાડે છે દ્રવ્યના વિષયમા સ્વકીય જાતિથી જે પર્યાય થા

ય છે તે સજાતીય પર્યાય કહેવાય છે અને પરજાતિથી જે પ
ર્યાય થાય છે તે વિજાતીય પર્યાય કહેવાય છે અને સ્વભાવથી
તથા વિભાવથી ગુણમાં પર્યાય થાય છે અર્થાત્ સજાતીય દ્રવ્ય
પર્યાય. વિજાતીય દ્રવ્ય પર્યાય સ્વભાવ ગુણ પર્યાય અને વિભા
વ ગુણ પર્યાય આ રીતે બે ભેદ દ્રવ્યના અને બે ભેદ ગુણના એમ મળી
મનુષ્યઆદી જે પર્યાયછે તે વિજાતીય દ્રવ્ય પર્યાયછે કેમકે
જીવ અને પુદગલનો પરસ્પર સંયોગ થવાથી મનુષ્ય એવો
વ્યવહાર થાયછે તેથી કરીને એવો સિદ્ધાંત થાયછે કે ભિન્ન ભિન્ન
જાતીના બે દ્રવ્ય મળીને એક દ્રવ્ય થાયછે તે વિજાતીય દ્રવ્ય
પર્યાય કહેવાયછે કેવળ જ્ઞાન જે છે તે સ્વભાવ ગુણ પર્યાય
કહેવાયછે કેમકે તે કર્મના સંયોગથી રહિતછે માટે સ્વભાવ ગુ
ણ પર્યાયછે અને મતિ જ્ઞાન આદી પર્યાય વિભાવ ગુણ
પર્યાય કહેલછે કારણકે તે કર્મના સબંધથી થાયછે
તેથી કરીને વિભાવ ગુણ પર્યાયછે આ ચારે દ્રષ્ટાંત આયિક
એટલે નિશ્ચય પુર્વક સમજવાના નથી પરમાર્થથી તો પરમા
ણું રૂપ દ્રવ્ય પર્યાય આચારમાં અંતર ગત થવા યોગ્ય નથી
કારણકે તે પરમાણું દ્રવ્ય વિભાગથી ઉત્પન્ન પર્યાયછે
પણ સંયોગથી ઉત્પન્નથી સંમતી ગ્રંથમાં પણ
ચાર ભેદ દ્રવ્ય અને ગુણ બનેના વિચારવાજોઇએ. (૧૫)

(હવે એ ભેદના ઉદાહરણ કહેછે,)

દ્વયણુક મનુજ કેવલ વલી
મતી મુખ દ્રીઠ'ત
એ પ્રાચીક જેણે દ્રવ્યથી
અણુ પજજવ અ'ત—શ્રીજીન ॥૧૬॥

ભાવાર્થ—દ્વયણુક સજાતિય દ્રવ્ય પર્યાય છે, મનુષ્ય આદિ વિજાતીય દ્રવ્ય પર્યાય છે, કેવળ જ્ઞાન સ્વભાવ ગુણ પર્યાય છે અને મતીજ્ઞાન આદિ વિભાવ ગુણ પર્યાય છે આ દ્રષ્ટાત પ્રાચીક છે કારણ કે આ ચારમા પરમાણુનો અ તરભાવ થનો નથી (૧૬)

વિવેચન—જે દ્વીપ્રદેશ આદી સ્ક ધ છે તે સજાતીય દ્રવ્ય પર્યાય છે તે એવીરીતે કે પરમાણુનો સ યોગ થવાથી દ્વયણુક થાયછે એથી એમ સિદ્ધ થયુ કે બે દ્રવ્ય પરસ્પર મળીને જે દ્રવ્ય થાયછે તે સજાતીય દ્રવ્ય પર્યાય છે અને કહ્યુ છ કે " બે ત્રણ આદી અણુઓથી અન ત દ્રવ્યનો આર ભ નીરતર થાયછે અને જેનો ફરીથી વિભાગ ન થઇ શકે તે અ ણુછે અને તે દ્વયણુકથી વિભાગ થઇને થાય છે" ઇત્યાદિ સઘળુ વિચારવુ જોઇએ (૧૦)

ગુણ વિકાર પજજવ કહી
દ્રવ્યાદી કહંત
સું જાણે મન માંહે તે
દેવસેન મહંત—શ્રીજીન॥૧૭॥

ભાવાર્થ—ગુણોના વિકારજ પર્યાય છે એમ પ્રથમથી કહીને પછી દ્રવ્ય પર્યાય અને ગુણ પર્યાય એવા ભેદ કહેતા દેવસેનાચાર્ય પોતાના મનમાં શું સમજેછે? (૧૭)

વિવેચન—ગુણોના વિકાર પર્યાય છે એમ કહીને ફરિ પર્યાયોના ભેદના અધીકારમાં પર્યાય બે પ્રકારના છે દ્રવ્ય પર્યાય તથા ગુણ પર્યાય, આ રીતે નય ચક્ર ગ્રંથના કર્તા દીગંબર આચાર્ય દેવસેનજી પોતાના મનમાં શું સમજેછે? અર્થાત્ પૂર્વાપર વિરોધ થવાથી તેઓ જાણતા નથી એવો અભીપ્રાયછે માટે દ્રવ્ય પર્યાયજ કહેવા પરંતુ ગુણ પર્યાય જુદા ન કહેવા એ તાત્પર્યછે. (૧૭)

એમ દ્રવ્યાદિક પરખીયા
રાખી ગુરૂ આણ
ઉવેખી બહુ તન મતિ
અવગણિઅ અજાણ—શ્રી જીન॥૧૮॥

ભાવાર્થ—એ રીતે દ્રવ્યગુણ પર્યાયની ગુરૂ પરંપરાની આજ્ઞા રાખીને બહુ તુચ્છ બુદ્ધીવાળાની ઉપેક્ષા કરીને અને અજ્ઞાનને દુર કરીને મે પરીક્ષા કરી (૧૮)

વિવેચન—પરંપરાગત ગુરૂ આજ્ઞાને યાદ રાખીને અને તુચ્છ બુદ્ધીવાળાઓની ઉપેક્ષા કરીને તથા અજાણ અને હઠ કદાગ્રહી એવા લોકોની અવગણના કરીને મે (શ્રીમાન યશો વિજયજી ઉપાધ્યાયે) આ રીતે સર્વ દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાય તેના અનેક ભેદ દર્શાવીને પરીક્ષા કરી અર્થાત સ્વરૂપ, લક્ષણ ભેદ વીગેરેનુ ઘણુજ સ્પષ્ઠ રીતે નિરૂપણ કર્યું, (૧૮)

જે દિન દિન એમ ભાવસે
દ્રવ્યાદી વિચાર
તે લેશ જશસંપદા
સુખ સઘળા સાર—શ્રી જીન ॥ ૧૯ ॥

ભાવાર્થ—જે મનુષ્ય દિન પ્રતીદિન આ રીતે દ્રવ્યાદીના વિચારની ભાવના ભાવશે તે જશ રૂપ સંપદાને પામશે અને સઘળા ઉતમ સુખોને પ્રાપ્ત કરશે એમ શ્રીમાનયશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કહેછે (૧૯)

ઉપસંહાર.

દોહા.

ગુરૂ શ્રુત અનુભવ બળાથકી　　કહ્યું દ્રવ્ય અનુયોગ
એહ સાર જીન વચનનો　　એહ પરમ પદ ભોગ. ૧
મધ્યમ કિરિયા રત હુએ　　બાળક માને લિંગ
ષોડશકે ભાખ્યું ધરે　　ઉત્તમ જ્ઞાન સુરંગ ૨
નાણ રહીત જે શુભ ક્રિયા.　　ક્રિયા રહિત શુભ નાણ
યોગ દ્રષ્ટિ સમુચ્ચય કહ્યો　　અંતર ખજુઆ ભાણ ૩
ખજુઆ સમિ ક્રિયા કહી　　નાણ ભાણ સમજોય
કલિયુગ એહ પટંતરો　　વિરલા બુજે કોય ૪
ક્રિયા માત્ર કૃત કર્મક્ષય　　દદ્દુર ચુન્ન સમાન
જ્ઞાન કહ્યો ઉપદેશ પદે　　તાસ છાર સમજાણ ૫
મિથ્યાત્વાદિક કર્મ થિતિ　　અકરણ નિયમે ભાવ
અપ્રતપાતિ જ્ઞાન ગુણ　　મહાનિશીથહમાખ. ૬
જ્ઞાનવંતહ કેવળી　　દ્રવ્યાદિક અહિનાણ
બ્રહત્કલ્પના ભાષ્યમાં　　સરિખા ભાખ્યા જાણ ૭
નાણ પરમ ગુણ જીવનો　　નાણ ભવાર્ણવ પોત
મિથ્યા મતિ તમ ભેદવા　　નાણ મહા ઉદ્યોત ૮

કળશ

એમ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયે કરી જેહ વાણી, વિસ્તરી
ગત પાર ગુરૂ સંસાર સાગર તરણ તારણ વરતરી
તે એહ ભાખી સુજન મધુકર રમણ સુર તરૂ મંજરિ
શ્રી નય વિજય બુધ ચરણ સેવક જશ વિજય બુધ જય કરી(૧)

સમાપ્ત